

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ “ՆՈՐ ՕՐ”, ԹԻՒ 42

ԵՎԼՏԸՁԻ ՄԱՀԱՓՈՐՁԸ

ԵՂԵՌԱԿԱՎԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏՎՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷԶ, 1905 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՆ

ԱՍՈՅԴ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՄԱՀԱՓՈՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Տպարան — Գրատուն «ՆՈՐ ՕՐ»

Ա. Բ. Է. Ն. Ք.

1933

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ “ՆՈՐ ՕՐ”, ԹԻՒ 40

ԵԼԵԾԸՆԻ ՄԱՅԱՓՈՐՁԸ

ԵՂԵՐԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՊՈԼՍՈՅՑ ՄԷԶ, 1905 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՆ

ՍՏՈՅՉ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՄԱՅԱՓՈՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

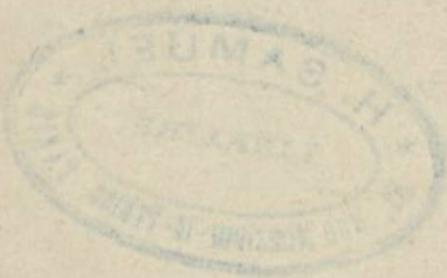

Ա. Թ Ե Ն Ք
1933

ՅԵՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈ

ՅԱԿԱՐԴԱՎԱՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԴՐԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԽԵՂԻ ՔԵՆԱ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԵՂԻ ՔԵՆԱ

Ա. ՄԱՍ

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՂԵՐԱԿԱՆ ԱՐԱՐՔԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՈՒՆ

1321 տարւոյ Յուլիսի 8րդ ուրբաթ օրը, Սելամ-լըքի արարողութիւններէն ետք, երբ Վեհ. Սուլթանին՝ մզկիթէն վերադառնալուն առթիւ կայս. զօրքերը բարեւի յարգական դիրքը կ'առնէին, Մարզարանի հրապարակին վրայ եղեռնական բռնկում մը տեղի ունեցաւ, որուն սոսկալի ազդեցութեամբը 25 հոգի սպաննուեցան և 58 հոգի վիրաւորուեցան։ Այս պատճառաւ իբր ոճրագործ ամբաստանուած են .—

Պելճիահպատակ Անվերսցի Էտուար Ժօրիս, որդի Ժիրարոյի։

Ճօնս ափարթմանին դռնապան Քօշհիսարցի
Մանուկ Խւմուտեան։

Սեփաստացի սրճեփի Նշան։

Քրէօքը պանդոկին դռնապան Սերաստացի Յովհաննէն Ղարիպեան։

Ասոր քեռորդին՝ Յովսէփի Թօփալեան։

Ի լէմէծի Երուանդ Յովնանեան։

Աւստրիական հիւանդանոցին դռնապան Սերաստացի Առաքել Նահապետեան։

Քրէօքը պանդոկին Նախսկին պաշտօնեաններէն Ախլաթցի Ֆրօ Պաղտօեան։

Սէրքլը ա՛Օրիանի Քլիւպին սպասարկու Պիթմացի Մանուկ Օթոեան։

Նոյն Քլիւպին պաշտօնեաններէն Պիթլիսցի Պօղոս Քէչեան։

Ասոր հօրեղբօրորդին՝ Մանուկ Քէչեան :
 Պիթլիսցի Խաչիկ Բլոեան :
 Երկաթագործ Մանօլ :
 Երկաթագործի վարպետ Միլթօ :
 Միջնորդ Մաթէօ Վինէ և միջնորդ Միլսալ :

Ինչպէս նաեւ փախստական՝

Տիկին Ժօրս Աննա Նէլլէնս :
 Լիփա Ռիփս կամ ուրիշ անունով Սաֆօ :
 Տիկին Սօֆի Ռիփս կամ Մարի Զայց :
 Օրիորդ Ռուպինա Ֆայն :
 Կառապան Ճօրճ Փէթրի Վարշամով, բուն անունով Գրիգոր Վարշամ :
 Շարլ Եռւվանովիչ Աշոտ, բուն անունով Կարապետ :
 Թրասա Եռւվանովիչ Թորգում, բուն անունով Արտաշ Քափուտանեան :
 Թիֆլիսցի Տիկին Աշքօվս կամ Անձօվա :
 Սիլվո Ռիշի կամ Քէսոէ Արիսթիտի, կամ Քօչօ, կամ Ալֆօնս Վօկան և բուն անունով Վահան :
 Կառապան Մկրտիչ Ղարիպեան :
 Զիադարման Երուանդ Ֆրանկիւլեան :
 Կօշկակար Էրզրումցի Արշակ :
 Գարեգին Արսէն Արսէնեան Յովակիմ :
 Անտոն Գոշ, ուրիշ անունով Ալաճաեան :
 Երուանդ Ալաճաեան :
 Թօնաֆճի Թաղաւոր Յակոբեան :
 Ասոնց ամէնքին հրապարակային դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ Պոլսոյ եղեռնադատ ատեանին առջեւ շաբաթ օր :
 Դատական մարմինը կը բաղկանար նախագահ Հիլմի պէյի նախագահութեամբ Նիյմէթուլլահ, Գարբիէլ Եահեա և Ճէմիլ պէյերէն :
 Ընդհ. դատախազի պաշտօնը կը վարէր Նէճմէտին պէյէ էֆէնտի :

Ներկայ էին նաեւ Պելճիոյ հիւպատոսարանին թարգմաններէն Մ. Մարքէթիչ և Հելլեն հիւպատոսարանին թարգմաններէն Մ. Զիքուր :

Պաշտպան փաստաբաններն էին Խնդիր Սիմօն, Թընկըր Սիմօն, Եօրտանաքի . Գրիգոր Գալայճեան, և Եանքօ Քաեա Էֆէնտիները և Հիւսնի ու Սաատէտատին պէյերը, որոնք իրենց մասնաւոր տեղերը գրաւած էին :

Դատական մարմինը ժամը 5ին մօտ մտաւ դատասրահ :

Էտուար Ժօրիս անուն ամբաստանեալը թուրքերէն չգիտնալով, Առեւտ և հանրօգուտ շինութեանց նախարարութեան արհեստից վարչութեան տնօրէնի օգնական Վասիլ Էֆ. երդումով թարգման կարգուեցաւ :

Նախագահը քննեց ամբաստանեալներուն ինքնութիւնը և կանոնական ազդարարութիւնները ուղղեց պաշտպան փաստաբաններուն, որմէ ետք կարդացուեցաւ փախստականներուն տրուած պայմանաժամին որոշմագիրը և անոնց անունները մէկիկ մէկիկ յիշատակուելով և կանչուելով, հասկցուեցաւ թէ դատասրահին մէջ չեն գտնուիր : Ասոր վրայ նախագահը կարծիք հարցուց ընդհ. դատախազութեան, որ յայտնելով թէ փախստականները կատարուած են և անոնք անսաստած են, պահանջեց ի բացակայութեան դատավարութիւնը կատարել : Դատական մարմինը խորհըրդակցեցաւ և որոշելով փախստականներուն ի բացակայութեան դատուիլը, երկու կողմին ալ ծանուցուեցաւ այս պարագան : Ասկից ետք կարգացուեցաւ ամբաստանիչ ատեանին տեղեկագիրը և ամբաստանագիրը :

Ամբաստիչ Սահանին Տեղեկագրին պահնենք:

Նախագահի փոխանորդ Մէհմէտ Թէվֆիդ պէյէ, անդամ թագաւոր և օգնական անդամ Հիւսէյին Հիւսնի էֆէնտիներէն կազմուած ամբաստանիչ մարմինը նիստ գումարեց ի ներկայութեան Վերաքննիչ Ատեանին ընդհ. դատախազութեան բարձր պաշտօնին օգնականներէն Մազհար պէյի և Պելճիական տէրութեան թարգմաններէն Մ. Մարքէթիչի և քարտուղարներէն Սատրգ պէյ կարդաց Ընդհ. Դատախազութեան 1321 Հոկտ. 15 թուակիր պաշտօնագիրը, Պոլսոյ Նախագահ Ատեանին հարցաքննութեան որոշմնագիրը և ուրիշ պաշտօնաթուղթեր:

Այս որոշմնագրին իմաստը սա. էր, թէ 1321 տարւոյն Յուլիսի 8րդ Ուրբաթ օրը Սելամլըքի արարողութիւններէն ետք, երբ Վեհ. Սուլթանին՝ մզկիթէն վերագարձին առթիւ կայս. զօրքերը իրենց բարեւի գիրքը կ'առնէին, Մարզարանի հրապարակին վրայ եղեռնական բռնկում մը տեղի ունեցաւ, որուն սոսկալի հետեւանքով 26 հոգի սպաննուեցան և 58 հոգի վիրաւորուեցան, այս առթիւ ամբաստանուած ձերբակալեալներուն և փախստականներուն (որոնց անունները վերը յիշատակուած են) մասին կատարուած հարցաքննութիւններէն հաստատուեցաւ թէ Տէ՛ր մի արասցէ, Կայսերական մայրաքաղաքին և Օոմ. Կայս. երկրին կարգ մը կարեւոր տեղերուն մէջ ընդհանուր մեծ յեղափոխութիւն մը առաջ բերելու անիծեալ մտադրութեամբ, Պուլկարիա, Փընեվ և Թիֆլիս գտնուած Հայ և Պուլկար խոռվարարական ընկերութիւններուն որոշմանց և կազմակերպութիւններուն արդիւնքն է յիշեալ երեւելի ոճիրը:

Մտադրուած և որոշուած յեղափոխութեան ձեւը և կերպը այնպէս էր որ, Կայսերական զօրքերը, ոռոնց սիրաը զեղուն է կատարեալ հաւատարմութեամբ

ու անձնուիրութեամբ, հանդէպ վեհ. Կայսեր, ինչպէս
նաև հաւատարիմ կայս. հպատակները, որոնք հոն
կը գտնուէին, նոյն պահուն, բնական է թէ իրենց
զգացած արագ շփոթութեան ու տպաւորութեանը
ազդեցութեամբ, եպերելի յարձակումը օտարահպա-
տակներուն պիտի վերագրէին, և անոնց դէմ շարժում
մը և ընդհանուր յարձակում մը պիտի կատարէին, և
այսպէս այդ ոճրապարտները կը յուսային իրենց վը-
տանգի արարքները արդիւնաւ որել:

Նոյնիսկ, անցեալ տարի Հայ Դաշնակցական յե-
ղափոխական մարմինը և Պուլկար խոռվարար ընկե-
րութիւնը խառն, Սօֆիայի մէջ արտակարգ ընդհ.
ժողով մը գումարեցին: Այս նիստին ներկայ էր նաև
իր անիշխանական եւ յեղափոխական գաղափարներովը.
ծանօթ Փիէռ Քիյեառ անուն Թրանսացի խմբագիրը,
որ Հայ յեղափոխականներուն իբր օրկան իր հրատա-
րակած Փրօ Արմենիա թերթին մէջ համառօտակի
խօսելով այս կարեւոր գումարումներուն և գաղտնի
որոշումներուն մասին, գրած էր թէ Հայ յեղափոխա-
կանները իրաւամբ ստիպուած պիտի ըլլան ցարդ ի-
րենց խուսափած ամէնէն վճռական և վերջնական
գործադրութեան դիմելու:

Այս խոռվարասական որոշմանց համաձայն, Պոլ-
սոյ մէջ գործադրուելիք անիծապարտ միջոցները
կազմակերպելու համար գործի ձեռնարկած է նախ
Պաքուի հայերէն և Ռուսիայէն վտարեալ յեղափոխա-
կաններէն Քրիստափոր Միքայելեան, որ «Գրօշակ»
Հայ Յեղափոխական Ընկերութեան կեդրոնը Փընեվ
փոխադրած և հոն հիմնած էր Դրօշակ յեղափոխական
թերթը:

Քրիստափոր անցած հոկտեմբերին Պոլիս գալով՝
Պելճիացի ձերբակալեալ Ֆօրիսի բնակած Բերայի ա-
փարթը մանին մէջ, իբր աղջիկ ցոյց տուած Ռուպինա
ֆայնի հետ, Սամուէլ Ֆայն ծածկանունով ամիսի մը

չափ բնակեցաւ : Յետոյ դարձեալ հայ յեղափոխական-ներէն և սակայն երկրոդականներէն , Արնավուտքէօյ-ցի Վռամշապուհ Քէնտիրեան և Լիփա Ռիտիս կամ ու-րիշ անունով Սաֆօ , յիշեալներուն վարչութեան տակ , Պոլսոյ մէջ յեղափոխական մասնաճիւղ մը հաստատած էին իրենց անիծեալ նպատակներուն գործադրութեան համար : Կարեւոր գործադրութեանց յանձնառու ըլլա-լով , աստիճանական կերպով ծառայող և օժանդակող այդ մասնաճիւղը կազմողները վերը իրենց անունները յիշատակուածներն են :

Այդ յեղափոխականներուն խռովայոյգ մտադրու-թեանց իրր արդիւնք , իրենցմէ Քրիստափոր Միքա-յէլեան , աղջիկը՝ Ռուպինա Ֆայն , Լիփս Ռիփս և Տի-կին Սօֆի Ռիփս , Երկու անգամ Սելամլըքի հանդի-սավայրին բարձրավանդակին վրայ և տասներկու ան-գամ ալ բարձր արարողութիւնը գիտելու համար սո-վորաբար եկող միւս հիւրերուն մէջ . Մարզարանի հը-րապարակը գտնուած են , քանիցս ուշադրութիւն ըրած , հաշուած և արձանագրած , որ Մզկիթին ներ-քին գուռնէն մինչեւ բակին գուռը 1 վայրկեան 42 երկվայրկեանէն կը հասնի կայսերական կառքը . հե-տեւաբար «դժոխային մեքենայ» անուն սոսկալի և սպաննիչ նիւթեր պարունակող գործիքը հայթայթե-լով , կառքի մէջ դրած , նոյն բարձր վայրը մտցուցած և վեհ . Կայսեր վերադարձին պահուն գործածել որո-շած էին . միայն Քրիստափոր Միքայէլեան եպերելի ձեռնարկին այս ձեւ գործադրուելուն հակառակ ըլլա-լով , բարձրավանդակին վրայէն ձեռքով պայթուցիկ նետելու գաղափարին վրայ կը պնդէր և այդ կերպ պայթուցիկ նետելու փորձերը շարունակելու համար Սօֆիա գացած էր : Այն միջոցին Ժընեվի մէջ Հայ յեղափոխական Դաշնակցական մարմնին մէկ համաժո-ղովը պիտի գումարուէր : Պոլսոյ յեղափոխական մաս-նաճիւղին կողմէ , իրր պատուիրակ նոյն համաժողովին

ներկայ գտնուելու համար, յիշեալ Փօրիսի անցագը
 բովը Պոլսէն փախած է Արնավուտքէօյցի Վաամշապուհ
 Քէնտիրեան, որ Սօֆիա հանդիպելով, Քրիստափորի
 հրաւէրով Կնեաժօվա կամ Պալի էֆէնտի դիւղը գա-
 ցած են հոն երկուքն ալ պայթուցիկի փորձ կատա-
 րած ատեննին, անակնկալ պալթման մը հետեւանքով
 սպաննուած եւ բնաջինջ եղած են. հետեւաբար բուն
 իսկ կառքով եղեռնական վատ արարքը գործադրել
 մտադրող Ռիփս, իր կնոջ Սօֆի անուան մասնաւորա-
 բար Վիէննայէն Պոլիս կառք մը բերել տուած է. այս
 կառքը Միլվիո Ռիչիի կամ բուն անունով Վահանի,
 միջնորդ Մաթէօյի և Միլսալի միջոցաւ մաքսատու-
 նէն հանուած է, կառապան Մկրտիչի կողմէ Շիշի
 Թաթաւլա Ճատտէսի, նախապէս փորձուած և յար-
 դարուած ախոռը և կառատունը փոխադրուած է, ուր
 բերուած են կարապետ Աշոտի և վերոյիշեալ Մկրտիչի
 կողմէ գնուած կենդանիները. այդ կառքը եղեռնական
 արարքին օրը կառապան Գրիգոր Վարշամովի և ձիա-
 դարման Երուանդի կողմէ վարուելով, մտցուած է
 Սելամլըքի արարողութեան մէջ և սոսկալի գործիքը
 ատոնց, ինչպէս նաեւ Լիփս Ռիփսի, Օր. Ռուպինա
 Ֆայնի կողմէ անձամբ գործածուած և բռնկցուած է.
 իսկ Միլվիո Ռիչի, կարապետ Աշոտ և Արտաշ Թոր-
 դոմ ալ կատարած են քօմիթէին վերաբերեալ զանա-
 զան պարտաւորութիւններ, մասնակից և գաղափա-
 րակից եղած են ամէն տեսակ յեղափոխական խորհըր-
 դակցութեանց, ընկերացած են պայթուցիկ գործի-
 քին պատրաստութեան, մէլինիթ կոչուած կարեւոր
 հրանիւթը, քումպարա պայթուցիկ, պատրոյգ և այլ
 քանզիչ և հրավառ գործիքներ բերել տուած են Պոլիս,
 և պերելի մտադրութեանց գործադրութեան համար,

զանոնք պահած են և ընկերութեան մէջ մտնող ծառոթ անձերու բաժնած են :

Զերբակալեալ իտուար ժօրիս և կինը Աննա Նէլլէնս ալ ասոնք իրենց տունը ընդունած, ամէն տեսակ վատ և չար խորհրդակցութեանց, թղթակցութեանց, ձեռնարկութեանց մասնակից եղած են : Ժօրիս անձամբ կատարած է մէլինիթի պատրաստութիւնը, և որոշած է պայթման համար պէտք եղած ջերմութիւնը ու պայթման պահուն սոսկալի ազդեցութիւն մը առաջ բերելու համար, երկաթեայ սընտուկ պատրաստած է մէջը զետեղած է հրավառ նիւթեր, նաեւ ժօրիս երկար ատեն իր քովը պահած է 144 քիլոյի չափ մէլինիթի ծրարները և դէպքին գիշերն ու առառն ալ, Լիփա Ռիփսի և Օր. Ռուպինա Ֆայնի հետ խորհրդակցելով՝ զանոնք խրախուսած և սրտապնդած է և Ռուպինայի հետ ալ յաւիտենական հրաժեշտ փոխանակած է: Քառասուն քիլո ծանրութեամբ և երկու քարիւղի թիթեղ տուփի տարողութեամբ մէլինիթի երկաթ սնտուկն ալ անծանօթ եղանակով մը շինուած է երկաթագործ Մելթօյի և Մանօլի կողմէ և դէպքին օրէն առաջ յանձնուած է :

Փախստական Տիկին Աշքօվա խոռվայսյզ ընկերութեան անդամ եղած է և յեղափոխական թղթակցութիւններու միջնորդած է: Ֆիլիպէ բնակող Անտոն Գօշ, ուրիշ անունով Ամուճա Ալաճանեան. Պոլսոյ յեղափոխական մասնաճիւղին գործերուն կարգադրութեան համար թղթակցած է: դարձեալ Ֆիլիպէ բնակող Երուանդ Ալաճանեանի հետ Սօֆիա բնակող Թագուօր Յակոբեան ալ յեղափոխական մասնաճիւղին գործառնութեանց շարունակման և գործադրութեանց ապահովման համար կարեւոր գումարներ դրկած են Լիփա Ռիփսի և Միլվիո Ռիչիի:

Դռնապան Մանուկ, սրճեփ Նշան, դռնապան

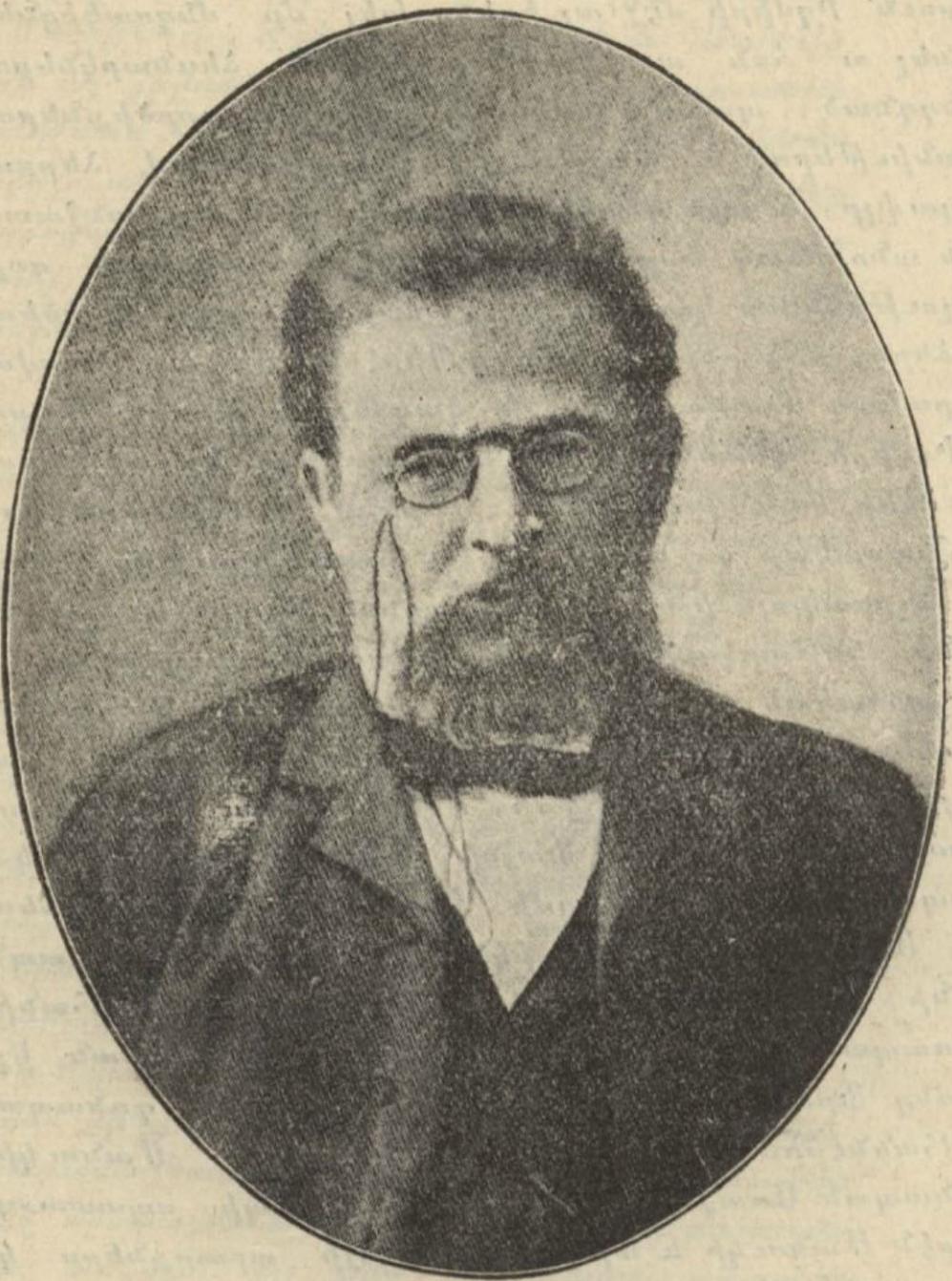
Առաքել, ճաշարանապետ Հաճի Նշան, դպրոցական Մանուկ, փախստական Գարեգին, Յովակիմ, Կոշկակար Արշակ, Մկրտիչի եղբօրորդին Յովսէփ, Քիւլիւպին պաշտօնեաներէն Մանուկ, Պիթլիսցի Ֆրօ, Մկրտիչի եղբայրը Յովհաննէս ալ, այդ յեղափոխական մասնածիւղին անդամ ըլլալով, կը կարդային և կը հետեւէին «Դրօշակ» յեղափոխական լրագրին, ընկերութեան անդամներուն ստուարանալուն կ'օգնէին և անընդհատ կ'աշխատէին փութաջանութեամբ։ Ասոնք. հրանիւթերն և պայցթուցիկ նիւթերը իրենց եպերելի նպատակին իրր միջոց ընդունած, ծանօթ տեղեր պահած և եղեռնական դէպքէն առաջ ու ետքը, դարձեալ ծանօթ տեղեր փոխադրած և բաժնած են։

Ասոնցմէ Մանուկ, Նշան և խոհարար Հաճի Նշան մասնաւորաբար յեղափոխական գործողութիւնները ուրոյն եղանակով մը շարունակելու գործին պետերն էին. գրավաճառ Եղիա, Երուանդ Յովնանեան, Քիւլիւպի սպասաւորներէն Պօղոք, միւս Մանուկ և Խաչիկն ալ յեղափոխական ընկերութեան մասնակից էին. ասոնցմէ Երուանդ և Եղիա «Դրօշակ» լրագիրը կը կարդային և Ընկերութեան նիւթապէս կ'օգնէին. Երուանդ կ'ընդունէր և կը պահէր վասակար նիւթեր. Պօղոք, միւս Մանուկ և Խաչիկ ալ Քիւլիւպի սպասաւորներէն վերոյիշեալ Մանուկի բերած պօմպաները փոխադրելու և պահելու գործին մասնակցած էին։

Հարցաքննութեան աեղեկագրին մէջ մանրա մասնութեամբ բացատրուած ու կէտ առ կէտ նշանակուած է մասնակցութեան բաժինը, աստիճանն ու չափը յիշեալ անձերուն, որոնք կազմակերպած էին այս յեղափոխական մասնաճիւղը, որուն վայրագ նըպատակն էր Պօղոք մէջ և թէ Օսմանեան Կայսրութեան այլեւայլ կարեւոր կողմերը յեղափոխական

տիսուր շարժում մը առաջ բերել հաւատարիմ հպատակներուն և օտարազգի երեւելիներուն դէմ, անմիջական կերպով հիմնայատակ ընելով բնակարաններ և շէնքեր :

Ցիշեալ անձերուն այս մեծ ոճին յանդգնած ու մասնակցած ըլլալը հարցաքննութեան վաւերաթուղթերուն մէջ արձանագրուած և հաստատուած է իրենց խոստովանութեամբը, տուած անձնական բացատրութեամբը, ապացոյցներով ու վճռական յայտնութիւններով, վաւերաթղթերով և բազմաթիւ վկաներու յայտարարութեամբը : Հաստատուած է, թէ այս եղեռնական նպատակին յատկացնելու մտօք գործածուած դրամին մէկ մասը Պանքայէն առնուած է, որուն արձանագրութիւնը կ'ապացուցանէ այս պարագան. յեղափոխականներուն պատրաստած և ձեռք ձգած և Փօրիսի քով պահուած 140 քիլօ մէլինիթէն, եղեռնական բռնկումի առթիւ գործածուածին մնացորդը, գոնապան Առաքելի ձեռքով պահուած էր Աւստրիական հիւանդանոցին մէջ. մէլինիթին մէկ մասը գոնապան Մանստկի ձեռքով հորը նետուած և անհետացուած է. միւս պօմպաներն և ուրիշ երկաթէ գործիքներն ու քանդիչ հրանիւթներն գտնուած և դուրս հանուած են Աւստրիական հիւանդանոցին. Ճօնս աբարթըմանին. Քրէօքըր պանդոկին և մեծ Քլիւպին նման եւրոպական հաստատութիւններէն: Ասոնցմէ և այս կարգի դրական ապացոյներէ զատ, որոնք անմիջական կապ մը ունին եղեռնական արարքին հետ, կառքին բեկորներուն վրայ կատարուած գիտական քննութենէն և բաղդատութենէն առաջ բերուած արդիւնքը, ինչպէս նաեւ բռնկումի պարագաները բացատրող գիտական քննութեանց տեղեկագիրները, կառքին ինչպէս բերուելուն և հայթայթուելուն նկատմամբ Վիէննայի Օսմ. դեսպանատան և մաքսային վերատեսչութեան պաշտօնական տեղեկագիր-

Քրիստոփոր Միքայելեան
(Սամուել Թայն)

ները . անիծապարու անձերէն Լիփա Ռիփսի և ընկեր-ներուն՝ Իզմիրի մէջ ալ իրենց խել մը մեղսակիցներ գտնել ու հոն ալ խռովարարական ձեռնարկներու յանդգնած պահուն ամէնուն ալ բոլոր գործիքներով հրանիւթերով և պայթուցիկ առարկաներով ձերբակալուիլը , և այս վերջիններուն մասին ալ անջատորէն անօրինակ հարցաքննութիւն և կանոնական գործողութիւններ կատարուիլը . դարձեալ այս անիծեալ անձերու ընկերներէն ոմանց Պիրէոնի մէջ ալ խռովարարական մասնախումբ մը կազմելը և անոնց Պոլսոյ և Իզմիրի նկատմամբ խել մը ձեռնարկներ ու առաքումներ կատարած ատեն , իրենց վաւերաթղթերով և վեասակար գոյքերով Հելլէն կառավարութեան կողմէ ձերբակալուիլն ու հարցաքննութեան և դատարանի ենթարկուիլը բացայայտօրէն պարզուած է պաշտօնական գրութիւններու պարունակութեան մէջ : Հետեւաբար , Լիփա Ռիփսի կամ ուրիշ անունով Սաֆոյի , Տիկին Սօֆի Ռիփսի , Տիկին Փօրիս Աննա Նալլէնսի , Օր , Ռուպինա Ֆայնի . Տիկին Աշքովայի . կառապան Գրիգոր Վարչամի , Կարապետ Յովհաննէսեանի , Աշոտի , Արտաշ Խաչիկեանի , Թորգոմ Քարուտանեանի , Սիլվիօ Ռիչիի կամ սուն անունով Վահանի , կառապան Մկրտիչ Ղարիպեանի , ձիադարսան Երուանդ Ֆրանկիւլեանի , Էտուար Փօրիսի , գոնապան Յովհաննէսի , սրճեփ Նշանի , ղոնապան Մանուկի , ղոնապան Առաքելի , Յովսէփի , Քլիւպի սպասաւորներէն Մանուկի և Ախլաթցի Ֆլոյի արարքները կը պատշաճին պատժական օրինագրքին 55րդ յօդուածին և 58րդ յօդուածին յաւելուածին առաջին հատուածին : Իսկ կօշկակար Արշակի , Դպրոցական Յովակիմի , Դըպրոցական Գարեգինի , Երուանդ Ալածածեանի , Ամուճա Ալածածեանի , Թագւոր Յակոբեանի , գրավաճառ Եղիալի , Երուանդ Յովհաննեանի , Պողոսի , երկրորդ

Մանուկի և Խաչիկի արարքներն ալ կը համապատասխանեն վերոյիշեալ 58րդ յօդուածին առաջին հատուածին։ Իսկ Մատթէոյի, Միխալի, Միլթօյի և Մանոլի արարքներն ալ յիշեալ օրինագրքին 63րդ յօդուածին տրամադրութեան համեմատ եղեռնական արարքներն են։ Իսկ որոշուած է բեկանել հանրային իրաւանց դատը, դպրոցական Մանուկի մասին՝ որուն մահը քննութեամբ պաշտօնապէս հաստատուած է և սրճեփ Նշանի մասին՝ որ քննութեան միջոցին անձնասպան եղած է։

Որոշմնագրին պարունակութեան կը համաձայնի ընդ։ Դատախազութեան պահանջմնագրին եզրակացութիւնն ալ, որ կը պահանջէ իրեւ եղեռնագործ դատել վերոյիշեալ անձերը և բեկանել Մանուկին և Նշանին նկատմամբ տեղի ունենալիք հանրային իրաւանց դատավարութիւնը։

Ընդ։ Դատախազութեան օգնականը պահանջմնագրին պարունակութիւնը կրկնեց և դատավարութեան արձանագրիչ քարտուղարն ալ ամբողջ պաշտօնաթուղթերը յանձնեց դատական մարմնին և երկուքն ալ երբ դուրս ելան ժողովասրահէն, ամբաստանիչ ատեանը անընդմիջաբար սկսաւ իր խորհրդակցութիւններուն։ Ատեանը նկատի առաւ վերոյիշեալ անձերուն եղեռնական նպատակը և յեղափոխական ընդհանուր մեծ շարժում մը յարուցանելու չար մտադրութիւնը, (որոնք մանրամասնուած են վերը) և 1321 Հոկտ. 18ի նիստին մէջ միաձայնութեամբ որոշեց որ ամբաստանեալներուն ամէնքն ալ իրը ոճրապարտ դատուին Պոլսոյ եղեռնադատ ատեանին առջեւ։

* * *

Ամբաստանիչ ատեանին տէղեկագրէն ետք կարդացուեցաւ նաեւ Պոլսոյ վերաքննիչ ատեանին ընդ։

դատախազութեան 1321 Հոկտ. 22 թուակիր ամբաս-
տանագիրը, որ մանդամասնօրէն պարզելէ ետք վիրա-
յիշեալ անձերուն անիծեալ մտադրութիւնը, եղեռնա-
կան արարքը և մասնակցութեան աստիճանը. զանոնք
կ'ամբաստանէ իբր հեղինակը նոյն ոճրապարտ արար-
քին:

Ընդհանուր դատախազի նառը

Ընդհանուր դատախազ Նէմէտտին պէյ խիստ
պերճախօս կերպով պարզեց դատը երկուք ու կէս
ժամէ աւելի տեւող ատենաբանութեան մէջ: Ն. Վաե-
մութիւնը պատմեց թէ Յուլիս 8ի ուրբաթ օրուան
եղեռնական փորձը արարքն էր Փընեվ, Թիֆլիս և
Պուլկարիա գտնուող Հայ Յեղափոխական Դաշնակցա-
կան ընկերութեան. որ Պոլսոյ և Օսմ. կայսրութեան
կարեւոր կողմերը յեղափոխական մեծ շարժում մը
առաջ բերելու անիծեալ գաղափարը ունէր և կ'ուզէր
այդ արարքով օտարահպատակները իբր ոճրին հեղե-
նակ ենթադրել տալով, Օսմ. հաւատարիմ զօրքերը
և հալատակները գրգռել օտարազգիներու դէմ և ընդ-
հանուր յարձակում մը յառաջ բերել:

Ընդհ. դատախազը սապէս շարունակեց. —

Այդ եղեռնագործները սկզբունքով, գաղափարով
և կոչումով անիշխանական ըլլալով. իրենց վատ մտա-
դրութիւնն էր նաեւ դեսպանատունները, դրամա-
տուններ, հիւանդանոցներ, հիւրանոցներ և այս կար-
դի դրամական և օտար պաշտօնական ու անհատական
շէնքերը քանդել և օդը հանել, և այսպէս խանգարել
Օսմ. կայսրութեան և օտար տէրութեանց միջեւ հնուց
ի վեր գոյութիւն ունեցող ներդաշնակութիւնն ու բա-
րեկամութիւնը:

Գալով խնդրին լուսաբանութեան, տեղի ունեցած

այս անիծապարտ արարքը օրէնքին ընդհանուր արա
մադրութեանց համեմատ, ապացուցուած է եղեռնա
գործութիւն մըն (նիւրմբ մէջիուս) է: Հետեւաբար +
ըստ օրինի, դէպքին վայրին վրայ իսկ նախնական
հարցաքննութիւնները տեղի ունեցան և այս պայ-
թումին սոսկալի ազդեցութիւնը նկատի առնելով,
այնպէս ենթադրուեցաւ թէ անոր ստորին հեղինակնե-
րը նոյն պահուն սպաննուած և անհետացած են: Ուս-
տի, նախ և առաջ, ստիպողական կերպով, սպան-
նուածներուն ինքնութիւնը որոշել ձեռնարկուեցաւ:
Այս դէպքէն զոհուողները վարձու կառքերու կառա-
վարներ, որմեփներ և գործաւորներ էին: Ասոնց իւ-
րաքանչիւրին ինքնութեան համար բացուած քննու-
թեամբ հաստատուեցաւ, որ այդ կարգի մեծ եղեռնա-
կան արարք մը գործելէ շատ հեռի կը գտնուին: Երկ-
րորդ, հոնտեղ վիրաւորեալները, շնորհիւ Վեհ. կայ-
սեր անմիջապէս փոխադրուեցան երլարզի, Կիւմիւշ
Սիւյիի և Համիտիյէ Մանկանց հիւանդանոցները, ուր
ամէն տեսակ խնամք և հոգածութիւն շնորհուեցաւ
իրենց: Հոն իւրաքանչիւրը հարցաքննուեցաւ, իրենց
վկայութիւններն ու խոստովանութիւնները արձանա-
գրուեցան և սակայն անոնց ոչ մէկը կրցաւ ստոյգ
ապացոյց մը և տեղեկութիւն մը տալ եղեռնական ա-
րարքին նկատմամբ: Ուստի ձեռնարկուեցաւ քննու-
թիւն մը կատարել դէպքին տեղւոյն վրայ, ուր բոլն-
կումին հետեւանքով փոս մը գոյացած էր, որուն շուրջ
երկաթի կտորներ և կառքի բեկորներ կը նշմար-
ուէին:

Ասոր վրայ երրորդ աստիճանի քննութեան մը
ձեռնարկուեցաւ պայթումէն քանդուած և վնասուած
կառքերուն և անոնց տէրերուն նկատմամբ: Հաստատ-

ուեցաւ, որ եղեռնական դէպքի ատեն ջալսջախուած կառքերը փոխադրուած են 4րդ թաղապետութեան յատուկ Պէշիկթաշի նաւամատոյցի մօտ գտնուած աւազի թաղապետական մթերանոցը։ Անմիջապէս հարցաքննիչ մարմինը իր հետ առնելով կառապաններու արհեստապետը, ինչպէս նաեւ կարգ նորոգող և շինողներէ կազմուած մասնագէտներու խումբ մը այն տեղը գնաց և կատարուած մարազննին քննութենէն հասկցուեցաւ, որ պայթումէն անմիջապէս ետք 16 կառքեր իրենց կենդանիներով մէկտեղ փճացած են։ Այս 16 կառքերուն տէրերը և զանոնք վարողները որոնք ըլլալը ճշդուած էր, իսկ 17րդ կառքը միւս 16ին բաղդատմամբ ալ աւելի ջարդուփշուր եղած էր և փայտեայ մասը կատարելապէս ոչնչացած էր։ անիւները քառոչուով շրջապատուած էին։ Այս կարգին տէրը որոշուած չէր և ոեւէ մէկը չէր ներկայացած իրրեւ տէրը այդ կառքին։ Մասնագէտները անմիջապէս քըննութենէ մը անցուցին կառքին երկաթեայ բեկորները և հասկցուեցաւ որ այս կառքը ամիսէ մը ի վեր միայն սկսած է գործածուիլ և թէ զեռ նոր գնուած է գործատունէն։ Ուստի այս կառքին անիւին թասին վրայ դրոշմուած մարքան ու թիւը հանուելով տեսնուեցաւ, որ Վ.իէննայի մէջ կառք շինող նասէլտօրֆէր գործարանին անունն ու 11.123 թիւը կը կրէր։ Այս մնացորդը, մարքան ու թիւը, բաղդատելու համար պայթումէն գոյացած փոսին մէջն ու շուրջը գտնուած կառքի երկաթեայ բեկորներուն հետ, Հարցաքննիչ մարմինը կառքի մասնագէտներուն հետ դէպքին վայրը գնաց։ Տեղի ունեցած քննութեամբ տեսնուեցաւ, որ փոսին մէջ գտնուած կառքին լծակին վրայի թիւը նոյնն է կառքին անիւին թասին վրայի թիւին։ Եւ այդ տեղի կառքին բեկորներն ու մթերանոցէն բերուած կառքին բեկորները կատարելապէս իրարու նը-

ման էին։ Այն ատեն գրուեցաւ Վիէննայի օսմ. դեսպանատան, թէ այս կառքը ե՞րբ, որո՞ւ ձեռքով և ի՞նչպէս յանձնարարուած է Վիէննայի նոյն գործարանին։ Միւս կողմէ, գրուեցաւ Մաքսային վերատեսչութեան, որ զրկէ յիշեալ կառքին յատուկ քօնէսըմանը, մանիֆէսթօն, մթերանոցի տետրակներուն արձանագրութիւնները հասկնալու համար, թէ նոյն կառքը մաքսատունէն ի՞նչպէս հանուած է։

Իսկ պայթուցիկ նիւթին ինչ նիւթերէ կազմուած ըլլալուն, ինչպէս պայթելուն և դէպքէն անմիջապէս ետք հոն գոյացած փոսին շուրջը գտնուած և մինչեւ հեռուները նետուած երկաթի բեկորներուն նկատմամբ գիտական զննութիւն մը կատարելու պաշտօն յանձնուեցաւ Ծովային նախարարութեան և Թնդանօթարանի վերատեսչութեան մասնագէտ պաշտօնեաններէ ոմանց։ Այս մասնագէտներուն ընդարձակ տեղեկագրէն հասկուեցաւ, որ անոնք նախ սա կարեւոր խնդիրը լուծեցին. թէ պայթուցիկ նիւթը հողին տա՞կը զետեղուած էր. թէ մակերեսին վրայ։ Իրենց քննութիւնովը սա արդիւնքին յանգեցան. նկատելով որ դէպքին ժամանակ գոյացած փոսը հազիւ եօթանասուն սանթիմէթր խորութիւն ունի, որուն շրջապատը շեղ ըլլալէ աւելի ուղղահայեցի մօտ է, և փոսին մէջ գտնուած երկաթեայ կտորներուն մէկ մասը հողին տակ ծածկուած է, ասոնց ամէնքը նկատողութեան առնելով հաստատեցին թէ պայթումը գետնին տակէն չէր, այլ հողին մակերեսին վրայէն տեղի ունեցած էր։

Ասկէ ղատ, բաղդատութեան գրուեցան նաեւ դէպքին վայրը գտնուած կառքին լծակին և անվթար կառքի մը լծակին դիրքերը, և հաստատուեցաւ որ լծակը ճնշուած էր վրայի կողմէն ուղղուած արտակարգ ուժի մը աղդեցութեամբ։ հեռուներէն հաւաք-

ուած անօթի բեկորներէն հաստատուած է, որ պայթուցիկ նիւթը մետաղեայ պահարանի մը մէջ զետեղուած և այնպէս բռնկցուած է. գիտական քննութեամբ հասկցուած է նաեւ, թէ անիծապարտ ոճրագործը կառքին այնպիսի դիրք մը տուած է, որ ճիշդ ու ճիշդ բարեւի պաշտօնական արարողութեան պահուն տեղի ունենայ իր դժոխային նպատակը, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ այդ ոճրագործը ալս արարքին ձեռնարկելէ առաջ զանազան փորձեր կատարած է և բռնկումէն անմիջապէս առաջ փախած է: Իսկ պայթուցիկ նիւթը կառքին մէջ զետեղուած է և այնպէս մտցուած է բարձր վայրը և հոն բռնկցուած:

Այսպէս, նախնական քննութեան և գիտական այս յայտնութեանց եւ ապացոյցներուն յենլով սկսան քննութիւնները առաջ տարուիլ: Մաքսային վերատեսչութենէն հասած քօնէսըմմնին և մանիթէսթօին քննութենէն հասկցուեցաւ, որ կառքը Մայիս 9ին կամ 10ին Լոյտի Տալմացիա շոգենաւով Պոլիս հասած է Սիլվիօ Ռիչի անուն հասցէին: Սիլվիօ Ռիչի մաքսատան կողմէ ճանչցուած մէկը ըլլալով, այդ անունը գծուելով վաճառական Մ. Լաֆրանքօ անունը արձանագրուած է, և ամբաստանեալներէ Մաթէօի միջոցաւ, որ այս վաճառականին մարդն էր. կառքը մաքսատունէն հանուած է. բացի մաքսատուրքէն, տասը օրուան մթերանոցի յաւելուածական տուրք վճարուած է, քանի որ կառքը որոշեալ պայմանաժամէն տասը օր աւելի մնացած էր մաքսատուր: Մաթիօ հարցաքննութեան մէջ յայտաբարեց, թէ այդ կառքը մաքսատունէն հանած է իրեն պէս մաքսէն ապրանք հանող Միխալի միջնորդութեամբ՝ Սիլվիօ Ռիչի անուն անձին դիմումին վրայ, և թէ երեքը մէկանց հանած են կառքը մաքսատունէն: Ամբաստանեալներէն Միխալ հաստատած է Մաթիօի խուքերը և յայտնած է թէ, ճանչցած է Սիլվիօ Ռիչին, Բերայի աշխարհիկ

կեանքին մէջ, և անոր դիմումին վրայ՝ դիւրացուցած
է մաքսէն հանելու գործողութիւնները կառքին՝ որ
Սիլվիօ Ռիչի բերած ձիերուն յծուելով՝ կառապանի մը
և ձիադարմանի մը կողմէ տնծանօթ տեղ մը փո-
խադրուած է: Այս յայտնութիւններէն ետք, քննու-
թիւն մը բացուեցաւ կառքին գտնուած տեղը և Սիլ-
վիօ Ռիչի ինքնութիւնը ճշդելու համար:

Քառչուէ անիւով կառքերը հազուագիւտ են
Պոլսոյ մէջ, և ծանօթ անծանց քով միայն կը գտնը-
ուին: Այս կառքին անիւին վրայի քառչուները բոլո-
րովին տարբեր էին Պոլսոյ մէջ ծանօթ եղած քառ-
չուէ անիւներու տեսակէն, որոնք կլոր են ու օդով
լեցուած, մինչդեռ այս վերջինը սնամէջ չէր, ինչ որ
կը ցուցնէր թէ դիւրին էր ճշդել անոր տէրը: Ուստի
կատարուած քննութիւններէն լսուեցաւ, որ այս
կառքը կը գտնուէր Շիշլի, Թաթաւլա Ճատակակի
խիստ ամայի տեղ մը, Անատոլուի երկաթուղւոյ Ընկե-
րութեան փաստաբաններէն Ղազարոս էֆ.ի վարձած
ախոռին և կառատունին մէջ: Խսկոյն խուզարկու-
թիւն կատարուեցաւ նոյն տեղը և հաստատուեցաւ,
որ Մայիս 1էն սկսեալ հոն կը գտնուէին Մկրտիչ ա-
նուն կառապան մը և երուանդ անուն ձիադարման
մը: Ասոնք գնած էին գերասանապետ Հասան էֆէն-
տիի խիստ հանդարտաբարոյ զոյգ մը ձիերը, որոնց
հոն փոխադրուելէն 15—20 օր ետք հոն բերուած է
նաեւ Վիէննայէն եկած կառքը: Հոս կը յաճախէին
նաեւ բացի Մկրտիչէն և երուանդէն ուրիշ անձ
մը, ինչպէս նաեւ անպեիս և անմօրուս երկայնահասակ
անձ մը, որուն համար ոռւս է կ'ըսեն և կառքին ու
ձիերուն տէրը: Եղեռնական արարքէն շաբաթ մը ա-
ռաջ ասոնց միացած էր նաեւ Փօրտ անուն մէկը,
զոր կառքին ոռւս տէրը կ'ըսէր թէ Վէէննայէն բերել

տուած է : Մկրտիչ ժօրժը կառապանութեան վարժեցնելու և ճամբաները անոր սովորեցնելու համար զայն կառքին վրայ իր քովը առած էր և անոր հետ քանիցս կառքը գործածած էր . նոյնիսկ տեսնուած էր , որ ա- սոնք եղիոնական դէպքէն 15 օր առաջ , Մարզարանի հրապարակին վրայ անոնց կառքին ձողը վնասուած էր . զոր փութով նորոգած էին : Դէպքէն չորս չինգ օր առաջ կառապան Մկրտիչ ախոռէն մեկնած է . ժօրժ և ձիադարման Երուանդ եղեռնական դէպքին առտուն կանուխ կառքը պատրաստած են : Երուանդ դրացիներուն «գիւղ կ'երթանք կոր , մնաք բարո- վի» պէս նշանակալից խօսքեր ըրած է , և յիշեալները մեկնած են առանց անգամ մըն ալ վերադառնալու : Անկէ ետք ո՞չ կառքը և ո՞չ ալ ձիերը տեսնուած են նաեւ հոն : Քննութեանց և խուզարկութեանց միջոցին գտնուած են գլխարկներ , որոնք ժօրժինն են , ինչպէս նաեւ կարգ մը ոուսերէն գրքեր :

Այս միջոցիս հասաւ Վիէննայի օսմ . դեսպանա- տան կողմէ զրկուած ընդարձակ պատասխանը , որմէ կը հասկցուէր . թէ կառքը ճշմարտապէս Վիէննայի նասէլտոլֆէր կառքի գործարանին մէջ շինուած էր , և անցեալ Ապրիլին (Հ . Ե .) երկրորդ շաբթուան մէջ Մարի Զայց անուն կին մը ընկերակցութեամբ երկայ- նահասակ , մեծ մօրուքով , Պուլկարերէնէ ուրիշ լեզու- չգիտցող մարդու մը՝ եկած էր գործարանին վաճառա- չքիտցող մարդու մը՝ եկած էր գործարանին վաճառա- չքած էր , որ կառապանին աթոռակը քիչ մը լայն ըւ- լայ : Կառքերու աթոռակը սովորաբար 38×30 սան- լայ : Կառքերու աթոռակը սովորաբար 45×40 թիմ կ'ըլլայ . մինչդեռ կինը խնդրած էր , որ 45×40 սանթիմ ըլլայ : Գործարանատէրը թէեւ առարկած էր , թէ իր այդ ձեւին մէջ կառքը շա'տ տգեղ պիտի ըւ- լար . և սակայն կինը պնդած էր իր առաջարկին վը- լար , հետեւաբար անոր հաւնած այս Վիքթորիա կառ-

քին աթոռակը անոր փափաքին համեմատ փոխուած էր և կառքը ծախուած էր Ապրիլ 26ին (Հ. Ե.): Յետոյ յանձնարարուած էր քօնէսըմանը Պ. Ռատնէր հասցէով Սիլվիօ Ռիչիի անուան զրկել Պոլիս, Փրանսական թղթատարով: Բայց գործարանը այս յանձնարարութեան հակառակ, սխալմամբ փոխանակ Փրանսականի, աւստրիական թղթատարով զրկած էր: Կառքը գնող կընը Ֆարի Զայց Մայիս 21ին. Ֆիլիպէէն ապահովագրուած հեռագրով հարցուցած էր գործարանատիրոջ, թէ ինչո՞ւ կառքը Պոլիս չէ զրկուած: Նոյնպէս Մայիս 29ին Բերայի հեռագրատունէն 4598 թըուահամարով և Ռիչիի ստորագրութեամբ հեռագիր մը զարնուած էր Վիէննայի գործարանին, որով կը խնդրուէր քօնէսըմանը յանձնել տալ Փրանս. թղթատարութեան մէջ հասցէ ունեցող Ռատնէրի: Ասկէ զատնոյն հեռագիրը կը խնդրէր նաեւ, որ Թրիէսթէի գործակալին ալ տեղեկութիւն տրուի այս մտօք: Վիէննական գործարանը անմիջապէս գործադրած ըլլալով իր յաճախորդներուն այս փափաքը, Սիլվիօ Ռիչի անուն անձը մաքսէն ստացած էր կառքը:

Վիէննայի Օսմ. դեսպանատան զրկած այս տեղեկութիւնները կատարելապէս կը համաձայնէին Դատաքննութեանց ձեռք բերած արդիւնքներուն:

Սիլվիօ Ռիչի ըսուած անձը Բերայի աշխարհիկ շրջանակներուն մէջ ծանօթ անձ մը դարձած էր թէեւ, բայց միշտ անունը կը փոխէր. տեղ մը Քէօսէ Արիսթիտի կ'ըլլար, տեղ մը Ալֆօնս. տեղ մը Քարլօ և տեղ տեղ ալ Ալֆօնս Վօկան կամ Վահան: Այս անձը շատ մը տեղեր բնակելէ ետք, սեւեակ մը վարձած էր Բերա, Բէշկիրճի փողոց, Մատամ Փագ Մէրսիէի վարձած տանը մէջ, և կը շարունակէր հոն բնակիլ մինչեւ եղեռնական դէպքէն օր մը առաջ: Այս յայտնութիւններէ անմիջապէս վերջ, ըստ օրինի ասոր

սենեակն ալ խուղարկուեցաւ, ուր երկու տպեալ
տետրակներ գտնուեցան, որոնք կը հաստատէին անոր
անիշխանական ու յեղափոխական գաղափարները և
զանոնք տարածելու և ընդհանրացնելու նկատմամբ
ըրած փորձէրը:

Քննութիւն կատարուեցաւ նաեւ հաստատելու
համար ինքնութիւնը անոր, որուն քով կ'աշխատէր
նաեւ կառապան Մկրտիչ, և հաստատուեցաւ որ ան-
ցած տարի Բերա, վարձու կառք տուող վաճառական
Վաֆիատիսէ և Միխալէ 18 ոսկի վարձքով կառք մը
վարձած է Ռիփս անուն ոուս մը: Այս ոուսը կառքը
գնած ատեն ըսեր է, թէ ինքը կառապան մը ունի,
հետեւաբար կառապան չուզեր: Սակայն կառք վարձու
տուողները նկատելով՝ որ անծանօթ կառապան մը
պէտք է որ մէկ քանի օր իրենց ձիերուն բնաւորու-
թիւնը սովորի. և մանաւանդ նկատելով՝ որ իրենց
կ առքն ու ձիերը նիւթական բաւական կարեւոր ար-
ժէք մը ունին. զորս չեն կրնար անծանօթ մէկու մը
յանձնել, ըսեր են, թէ պէտք է անպատճառ իրենք
կառապան մը տան: Ոուսը համակերպեր է և այն
ատեն, ժամանակաւ իրենց քով աշխատած և հիմա
ճարտարագէտ Պէրթիէ փաշայի քով կառապանութիւն
ընող Մէհմէտ աղան կառապան կարգելով. կենդանի-
ներուն և կառքին հետ զրկեր են նոյն ոուսին քով
ծառայելու: Մէհմէտ աղա 15 օրուան չափ մնացեր է
ոուսին քով և անոր կառապանը վարժեցուցեր է:
Յետոյ ըսեր են թէ քառչուէ անիւով կառքն ալ այս
ոուսին կը պատկանի. և կառապան Մկրտիչ ձիադար-
ման երուանդ և կառապան ձօրճ ախոռին և կառա-
տան մօտերը և այն կողմը գտնուող անծանց խել մը
բաներ ըսեր են: Հետեւաբար այս ոուսին ինքնու-
թիւնը կատարելապէս հասկնալու համար՝ հարկ եղաւ
կանչել Մէհմէտ աղան, որուն հարցաքննութիւններէն

ու վկայութիւններէն հասկցուեցաւ, որ Լիփա Ռիփս ըսուած անձը, որ այն ատեն Բերա ԵՀմէնիճի փողոց տուն մը կը բնակէր, Մկրտիչ անուն կառապանին հետ վարձու կառք տուող Վաֆիատիսէն վարձած է կառք մը, և կառապան ըսուած Մկրտիչը այս 15 օրեայ ժամանակամիջոցին մէջ կառք վարելը սովորած է: Մէհմէտ աղա Լիփա Ռիփսը նոյն կառքով անդամ մը Քրէտի Լիօնէ դրամատունը տարած է և երկու անդամ ալ անոր կնոջը հետ Պելժիազի Էտուար Ժօրիս ըսուած մարդն ու անոր կինը այս կառքը նստեցնելով, Սուլթան Ահմէտի հրապարակը և էտիրնէ Գարու տարած պտտցուցած է:

Մէհմէտ աղա ոռւսին քովէն ելնելէն ետք, տեսած է որ Մկրտիչ նոյն կառքը կը վարէր: Եղեռնական դէպքէն իբր 15 օր առաջ տեսած է նաեւ, որ Մկրտիչ կը վարէր քառոչուէ անիւներով նոյնօրինակ կառք մը, որ իր ուշադրութիւնը գրաւած էր: Այս կառքին բեկորները ցոյց տրուեցան Մէհմէտ աղայի, որ անմիջապէս հաստատեց, թէ Մկրտիչի վարած կառքն է ան:

Մէհմէտ աղա ըսած էր նաեւ, թէ Մկրտիչը տեսած էր Եէնի Զարշու, Ճէզայիր փողոց Էտուար Ժօրիսի բնակած աբարթըմանին անկիւնը: Անոր այս յայտարարութեան վրայ հարկ դատուեցաւ քննութիւն կատարել Մկրտիչի, Երուանդի, ինչպէս նաեւ Պելժիազի Էտուար Ժօրիսի ինքնութեան նկատմամբ:

Մկրտիչ՝ Սեբաստացի Սարգիս Կարիպեան անուն մարդու մը զաւակն է, որ Գատըգիւղի Հայոց վարժարանին մէջ առած է իր ուսումը և կատարեալ կերպով Փրանսերէն լեզուն սովորելէ ետք, պահ մը սըրքէշութեան արհեստին հետեւած է, և յետոյ Բերա Պ. Կրավիէ աբարթըմանին դռնապանութիւն ընելով՝ առ-

Ժամանակեայ կերպով ծննդավայրը երթալ գալէ ետք, խոռվարարական նպատակը գործադրելու յատուկ դիտումով կառապանութիւն սովորած և իր հետապնդած յեղափոխական նպատակին ծառայելու տենչով քառոչուէ շրջապատով անուաւոր կառքին կառապանութիւնը ստանձնած է:

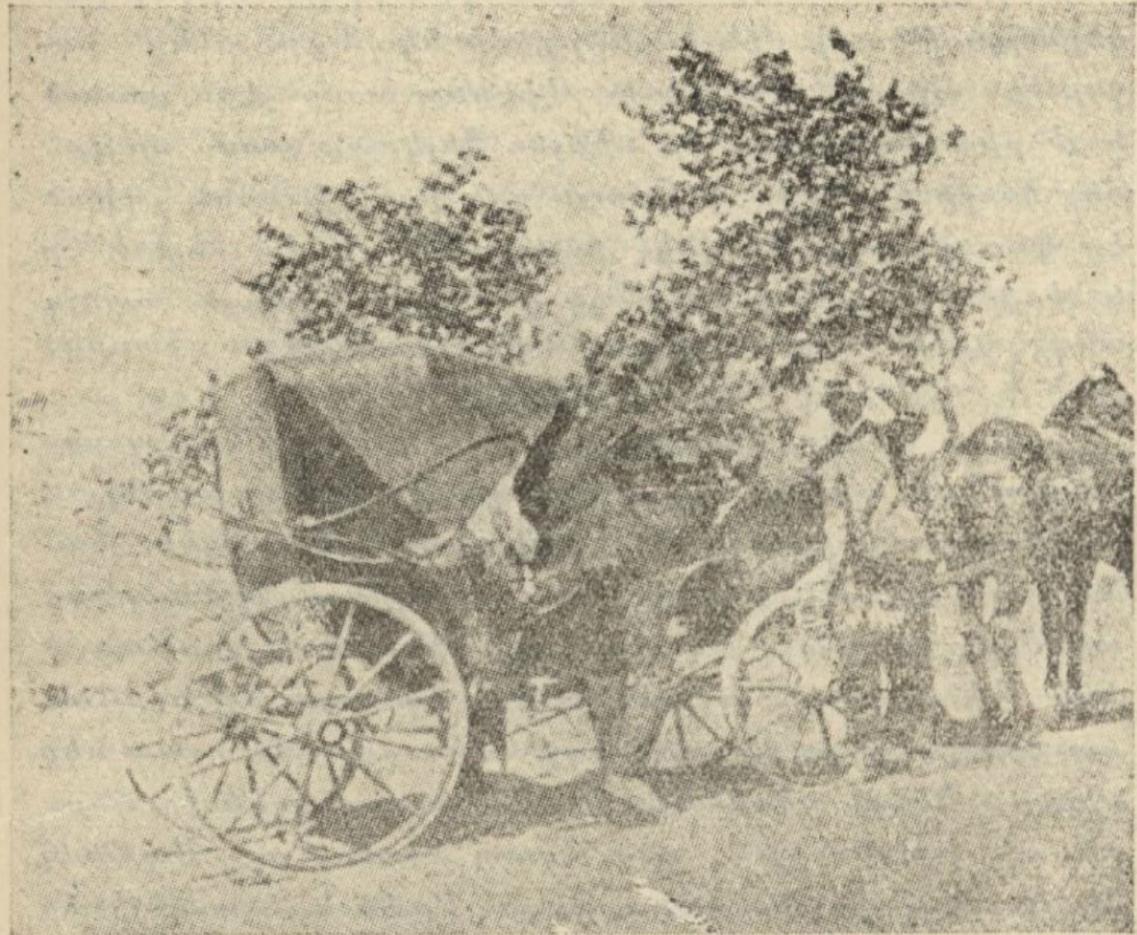
Զիադարման Երուանդ Ֆրանկիւլեան Խասդիւդ կը բնակէր և հիմա Բերուզ անունով մայր մը ունի: Ասիկա երկաթագործութեամբ կը պարապէր նախապէս և վերջին դէպքերուն՝ արդարութեան ձեռքէն ազատելու դիտումով Վառնա փախչողներէն էր: Վերջէն հասկցուեցաւ, որ այս ալ միեւնոյն խոռվարարական նկատումով ստանձնած էր ձիադարմանութեան զբաղումը: Հետախուզութեանց պահուն թէ Մկրտիչի և թէ Երուանդի լուսանկարները ձեռք անցուցած են, որոնց ինքնութիւնը բացարձակապէս ճշգուած է:

Փօրիս երկու անգամ հարցաքննուեցաւ, նախ իր պատկանած պելֆիական տէրութեան կ. Պոլսոյ դեսպանութեան աւագ թարգմանին, և յետոյ երկրորդ թարգմանին՝ Պ. Մարկէթիչի ներկայութեանը: Փօրիս ծնած է 1876ին Անվէրսի մէջ. մինչեւ 13 տարեկան հասակը յաճախած է Էքոլ Մույաեէն դպրոցը: Այս հասակէն ետքը ալինւս ուսման չի հետեւելով, շատ աննշան ամսականներով ծառայած է Անվէրսի մէկ քանի վաճառատուններու մէջ: Ասկէ չորս տարի առաջ, Տէօյչէ Լէվանթէ Լինիէ շոգենաւային ընկերութեան կ. Պոլսոյ մասնաճիւղին քով 250 ֆրանք ամսականով ծառայութեան մտած և տարի մը ետքն ալ, գերմանական Սինկէր ընկերութեան հաշւապահ Պ. Պաչի միջոցով, Սինկէր ընկերութեան մէջ մրցումով պաշտօնի կոչուած է 12 ոսկի ամսաթոշակով: Նոյն միջոցներուն ամուսնացած է Աննա Նէլինս անուն կնոջ մը

հետ, և անցեալ տարի Հոկտեմբերին իր բնակութիւնը հաստատած է Բերա, Աքարճա փողոց Հիքմէթ պէյի արարթըմանին մէջ: Կինը դերձակութիւն կ'ընէր հոն, երբ մատամ Ռիփս անուն կին մը գալով ձեռք մը լաթ կարել տուաւ, որմէ խիստ գոհ մնալով, ուրիշ անկամներ ալ այցելութեան եկաւ, և ամուսինը Պ. Լիփս գամներ ալ այցելութեան եկաւ, և ամուսինը Պ. Լիփս ալ մէկտեղ բերաւ քանիցու: Այսպէս մտերմութիւն մը հաստատուեցաւ երկու ընտանիքներուն միջեւ, և տիկին ժօրիս, Մատամ Ռիփսի խնդրանքին վրայ սկսաւ գաղիերէն սովորեցնել անոր: Ժօրիս ամուսինները երբ Ռիփս ընտանիքներուն զբաղումը հարցուցին, անոնք պատասխանեցին թէ Ռիփս բեթրոլի առեւտուրով կ'ըզբաղէր, զոր Կ. Պոլսոյ մէջ ալ առաջացնելու համար հոս եկած էր, և սակայն հակառակ այս յատարարութեան, Ռիփս բնաւ չէր աշխատեր, և խիստ շատ դըրամ կը ծախսէր: Ժօրիս թէեւ Ռիփսի մասին կարգ մը կասկածներ տածել սկսած էր, սակայն ամուսինը վստահեցուցած էր զի՞նքը անոնց պատուաւորութեանը վրայ: Մատամ Ռիփսի կ'ընկերակցէր ուսու օրիորդ մը վերջին ծայր սէր կապած էր Տիկին Ժօրիս և որուն վերջին ծայր սէր կապած էր Տիկին Ժօրիս և կը ջանար համոզել ամուսինը այս Ռուսերուն պատուաւորութեանը վրայ: Այս ոռւսիացի աղջիկը այն միջոցներուն հօրը հետ մէկտեղ Կ. Պոլիս գալով թէեւ Քրէօքը օթէլը իջեւանած էր, սակայն աղջիկը զըզուած էր օթէլի կեանքէ և կը փափաքէր. որ մէկտեղ բնակին Ժօրիս ամուսիններու հետ: Ժօրիս չկը նալով մերժել կնոջը թախանձանքը, ոռւսիացի օրիորդին և անոր հօրը համար երկու սենեակ յատկացուցած էր Եէնի Զարշը, Ճէղայիր փողոցի Ռատովիչի վարձած արարթըմանէն, ուր ինքը կը բնակէր արդէն: Ռուսիացիին անունն էր Սամուէլ Ֆայն, իսկ աղջկան անունը Ռուսինա Ֆայն: Հայր ու աղջիկ ամիսի մը նունը Ռուսինա Ֆայն: Հայր կարկարաժնին մէջ բնակելէ ետք, յայչափ Ժօրիսի յարկաբաժնին մէջ բնակելէ ետք,

տարարելով թէ աղջիկը օդափոխութեան պէտք ունի, երկուքն ալ հեռացած էին անկէ։ Լիփա Ռիփս ընտանիքն ալ Եւրոպա գացած էր. և անգամ մըն ալ չէին տեսած զանոնք Փօրիս ամուսինները։ Փօրիս ասոնց ամէնքը մանրամասնաբար պատմելով՝ բացայայտօրէն յայտարարած էր թէ, ինք բնաւ տեղեկութիւն չունի քառչուէ անիւ կրող կառքէն և եղեռնական յարձակումէն։

Եւ սակայն, երբ հարցուեցաւ Փօրիսի թէ Լիփա Ռիփսն ու անոր կինը ետքը, իր առաջնորդութեամբն ու միջնորդութեամբը, իր բնակած աբարթըմանին կից մասնաւոր տուն մը վարձած ու հոն փոխադրուած են, ինչ որ մտերմական յարաբերութեան մը ապացոյց է. Փօրիս պատասխանեց թէ արդարեւ Լիփա Ռիփս ամուսինները իր բնակած աբարթըմանին կից գտնուող տուն մը փոխադրուած են, և թէ Սամուէլ Ֆայնի ու աղջկանը վերադարձուցած կարասինները անոնց տուած են, թէ նոյն միջոցին ալ կինը շարունակած է գաղիներէն դաս տալ Տիկին Ռիփսի. թէ եղեռնական արարքին տեղի ունեցած ուրբաթ գիշերն ալ Ռիփս ընտանիքին տունը գացած է և Ռիփս այն գիշեր պատրուակելով թէ գործ ունի, վեր ելած է, և Փօրիս տեսակցած է Տիկին Ռիփսի և յետոյ անոնց տունը հիւր եկող Օր. Ռուպինաի հետ, մինչեւ ժամը 4.30ը, տեսակցած է ստորնայարկի սենեակին մէջ ու անկէ ետքն ալ տուն վերադարձած. Փօրիս յայտարարած է նաեւ, թէ այն գիշերը խիստ մտազբաղ տեսած է Ռիփսը, որ պահ մը վարի սենեակը գտնուած միջոցին խելքը միտքը վերնայարկի սենեակին նուիրած էր, ուր բացայայտ էր, թէ քանի մը մարդիկ կային, քանի որ անոնց ձայններն ու քայլափոխները զգալի կ'ըլլային վարէն։ Ուրբաթ օր ալ կանուխ անոնց քովը գացած է Փօրիս և քառորդի մը շափ տեսակցած։

Դժոխային մելենան կրող Դաշնակցութեան կառք

Իրեն ուղղուած հարցումին թէ կինը ո՞ւր կը գտնուի, Փօրիս պատասխանեց. եղեռնական դէպքէն 12 օր առաջ ըսած էր թէ մայրը տեսնելու համար կը փափաքի Պելճիքա երթալ. ուստի հիւպատոսարանէն անցագիրը առած էր և ինքը Փօրիս Ռիփսի ընկերակցութեամբ մինչեւ Սիրքէճի եկած էր անոր ողջերթի. Սիրքէճիէն սինչեւ Վիէննա տոմս չէին տուած և Փօրիս ստիպուած էր մինչեւ Պելկրատ տոմս մը գընել կնոջը համար, զոր նոյն օրն իսկ ճամբու դրած էր կառախումբով: Անկէ ի վեր 10—12 օր անցած էր և Փօրիս կը զարմանար, որ դեռ չէր կրցած ստոյգ տեղեկութիւն մը առնել ամուսնոյն Անվէրս հասնելուն և առողջութեան նկատմամբ:

Երբ Փօրիսի հարցուեցաւ թէ կինը ի՞նչ պատճառ ունէր անոնց հետ յարաբերութիւն հաստատելու, Փօրիս պատասխանեց թէ՝ կինը կատարելապէս համոզուած էր, թէ անոնք պիտի կցնային իր ամուսինը, այսինքն Փօրիսը, առաջացնել. ինչ որ խոստացած էին: Կինը անոր համար անոնց ծառայութիւն մատուցանել կը ցանկար, որովհետեւ դրամը շատ կը սիրէր: Ինքը սովորութիւն չունէր երբեք կնոջը գործերուն խառնուելու, զոր ազատ ձգած էր: Սամուէլ Ֆայն, աղջիկը Ռուպինա Ֆայն, Ռիփս և մատամ Ռիփս Փօրիս ամուսիններուն հետ բնակելու համար Պէշիկթաշի կողմը պահականոցին վերեւ տուն մը վարձել մտադրած էին: Փօրիսի կինն ալ այս բանին կը ջանար համոզել ամուսինը: Էրիկ կնիկ այս տունը պտըտած էին իսկ, և Փօրիս զայն խիստ մեծ գտնելով, մերժած էր հոն հաստատուիլ, մինչդեռ կինը պնդած էր, թէ հոն հաստատուելով իսլամ կիններու հետ ալ յարաբերութիւն պիտի հաստատէր և առաջ պիտի տանէր իր դերձակութիւնը. Փօրիս սակայն ասոնց և ո՛չ մէկին կարեւորութիւն տալով՝ չէր վարձած յիշեալ բնակարանը:

Ժօրիսի այս նախնական հարցաքննութեան վը-
րայ, թէ տունը և թէ՝ իր բնակած արարթըմանին և
թէ Ռիփս ընտանիքներու բնակած և արարթըմանին
կից գտնուող տան մէջ, ուր մինչեւ եղեռնական դէպ-
քին օրը կը բնակէին նաեւ բացի Ռիփս ամուսիններէն
Ռուպինա Ֆայն և հայրը, օրինական խուզարկութիւն
կատարուեցաւ։ Ժօրիսի բնակարանին մէջ կրկնահար-
ուածեան բէվօլվէրէ մը ուրիշ բան չգանուեցաւ։ Իսկ
արարթըմանին կից բնակարանէն գտնուեցան Լիփս
Ռիփսի և կնոջը Սօֆի Ռիփսի յատուկ շատ մը այցա-
քարտեր, հինգ վեց հատ գլխարկ։ Այս տունը վեց
ամսուայ համար 20 ոսկիի վարձուած էր, զոր կան-
խիկ վճարած էին։ Վարձակալները 20 օրէ ի վեր
հաստատուած էին հոն, և հակառակ իրենց առատա-
ձեռն վճարումին, բացի մէկ քանի հին ու մին աթոռ-
ներէ, մէկ երկու մահճակալէ և կարգ մը ողորմելի
կարասիներէ ուրիշ սեւէ առարկայ չէր տեսնուեր, որ
համեմատական ըլլար վարձակալներուն վճարումին։
Ճաշարանի յատկացուած սենեակին մէջ անգամ ճեն-
ճոտ պնակներ, աղտոտ դգալներ, պատառաքաղներ,
որոնք կ'ապացուցանէին թէ դեռ նոր ճաշ մը տեղի
ունեցած էր հոն։

Ասոնց ամէնէն բացորոշ կերպով հասկցուած էր
թէ՝ խռովարարական նպատակով մը վարձուած էր
այս բնակարանը, որուն վարձուորները առժամեայ
կերպով միայն հոն փոխադրուած էին։ Լիփս Ռիփսի,
կնոջը՝ Սօֆի Ռիփսի, կարծեցեալ ուստիացի Ռուպինա
Ֆայնի, և հօրը Սամուէլ Ֆայնի վրայ Ժօրիսի տուած
այս հակասական և զիրար ջրող վկայութիւններէն
անջատաբար՝ քննութիւն կատարուեցաւ իրենց նը-
կատմամբ, որուն արդիւնքն է հետեւեալը։ — Այս ան-
ձինք այլ և այլ ժամանակներու մէջ Բերա բնակեր
են զանազան տեղեր, նախ այս պարագան ստուգելէ
ետքը, ձեռնարկուեցաւ պանզոկներու տոմարները

քննել, հասկնալու համար իրենց բնակած տեղերը։ քննութենէն յայտնուեցաւ որ Լիփա Ռիփս և մատամ Սօֆի Ռիփս 1320 տարւոյ սեպտեմբերի 4րդ օրը, Վի-էննա-Պուքրէշի ճամբով Պոլիս գալով, Քրէօքըր օթէլը իջեւանած և ամիս մը ետք, այսինքն Հոկ. 2ին, Թէ-փէ Պաշի Եէմէնինի փողոց, աւստրիացի Քրիստիանո-վիչի բնակած 33 թիւ տունը փոխադրուած էին։ Մինչեւ 1321 տարւոյ Մարտի 8րդ օրը հոն բնակելէ ետք, Վիէննա գացած էին, և Մայիսի 27րդ օրը դար-ձեալ Պուքրէշի ճամբով Վիէննայէն գալով, Բերա Ռուայեալ օթէլը իջեւանելէ ետք, Յունիս մէկին Հա-եօբուլօ խանին դէմ մատաս Աննա Սուվայի 12 թիւ տունը փոխադրուած և անկէ 15 օր ետքն ալ Վո-փոր, Թարապիա երթալու պատրուակով ելած, Ճէզա-յիր փողոց Նախապէս յիշուած աւստրիացի Ռատովիչի աբարթըմանին կից գտնուող 1 թիւ տունը փոխադ-րուած և մինչեւ եղեռնական դէպքին հանդիպած ուր-բաթ օրը հոն բնակած էին։

Իսկ գալով Սամուէլ Ֆայնի և աղջկան Ռուպինա Ֆայնի, ասոնք ալ անցած տարւոյ սեպտեմբերի 18րդ օրը, Վիէննայէն Պոլիս հասած և Քրէօքըր օթէլը իջած էին։ Սեպտեմբեր 27ին, ճամբորդելու պատրուակով մեկնած էին օթէլէն և Ճէզայիր փողոց աւստրիացի Ռատովիչի աբարթըմանը բնակող Էտուար Ֆօրիսի քով ամսուան մը չափ հիւր մնալէ ետք Պուլկարիա գացած էին։ Օր. Ռուպինայի Պոլիս վերադառնալու թուա-կանը թէսւ կարելի չեղաւ ճշտել, սակայն Լիփա Ռիփ-սի և ամուսնոյն Ռատովիչի աբարթըմանին կիցը գըտ-նուող փոքրիկ տունը փոխադրուած ատեն ասիկա ալ անոնց հետ մէկտեղ կը գտնուէր, և մինչեւ դէպքին օրը հոն բնակած էր։

Վերոյիշեալ օթէլները, աբարթըմաններն ու տու-ները բնակող բազմաթիւ անձանց վկայութիւնն ու

յայտարարութիւնը կատարելապէս համաձայն են դատական քննութեան այս արդիւնքին:

Յիշեալ անձերէն Լիփա Ռիփս և Սիլվիօ Ռիչե կարգ մը խոռվայոյզ նպատակներ կը հետապնդէին: Կառապան Մէհմէտ աղայի վկայութեամբ մանաւանդ՝ Լիփա Ռիփս անդամ մը Քրէտի Լիոնէի պանքան դացած էր. նկատելով որ Սիլվիօ Ռիչի շռայլութեանց և զանազան գործառնութեանց ապահովման համար եկած դրամները հասցէի մը կուգան, տրուած որոշման համաձայն՝ արտաքին գործոց նախարարութեան և բարեկամ տէրութեանց դեսպաններուն միջոցաւ տեղեկութիւններ քաղուեցան դրամատուններէն. ասոնց մէջ տեսնուեցաւ թէ Քրէտի Լիոնէի պանքային Սիլվիօ Ռիչի և Լիփա Ռիփսի անուան վճարուած գումարներուն ամբողջութիւնն է, 10 ամսուան միջոցին, 70,000 ֆրանք, և դէպքէն շաբաթ մը առաջ ալ Լիփա Ռիփսի 10,000 ֆրանք զրկուած է. այս դրամները եկած էին Աթէնքէ, Ժընեվէ և Ֆիլիպէ, և Սիլվիօ Ռիչի անուան զրկուած դրամներն ալ 500-ական ֆրանքէն էին, որուն 3500 ֆրանքը Ֆիլիպէ հաստատուած վաճառականներէն Երուանդ Ալանանեանի և Թագւոր Յակոբեանի կողմէ զրկուած էին: Հետեւաբար այդ անձերուն ինքնութեան և ընթացքի մասին քննութիւն կատարելու համար հրահանգ տրուեցաւ Պուլկարիոյ Օսմ. քօմիոէրութեան: Նոյնպէս, Քրէտի Լիոնէի պանքային մօտ մասնաւորաբար կատարուած քննութեան հետեւանքով հաստատուեցաւ, թէ Լիփա Ռիփսի կողմէ 740 ոսկիի չափ գումար մը զրկուած է Իզմիր, Տիգրան Նալբանդեանի անուան, Այս Տիգրանի մասին ալ քննութիւն և բնակարանին մէջ խուզարկութիւն կատարելու և անմիջապէս զայն ձերբակալելու համար հրահանգ տրուեցաւ Այտընի կուսա-

կալութեան :

Ահա այս Ռիփսի և Սիլվիօ Ռիչիի ապացուցած
արարքները յիշատակութեան առնուեցան :

Իր պաշտօնավարած Սինկէր ընկերութեան մէջ ,
իրեն ստորադաս գտնուող արնավուտքէօյցի Վոամշա-
պուհ Քէնտէրեանի հետ Ժօրիս բացառիկ յարաբերու-
թիւն ունէր . յետոյ Վոամշապուհ՝ ընկերութեան մէջի
իր պաշտօնը թողլով Եւրոպա փախած է : Այս ճշմար-
տութիւնը ծածկելու համար ոեւէ պատճառ և իմաստ
չէ մնացած : Այս անձերը Պէշիկթաշի մօտ, Վեհ . Սուլ-
թանին անցնելիք տեղի վրայ տուն մը վարձեւ, առա-
ջարկած էին Ժօրիսի , որ ընդունելով առաջարկը կնո-
ջը հետ միասին տունը պտտած էր , ինչ որ իրեն ա-
ռաջին հարցաքննութեան մէջ պարզուած էր :

Ժօրիս , որ եղեռնական գէպքին , ուրբաթ գիշե-
րը և առառուն , անոնց հետ միասին գտնուիլը խոս-
տովանած էր . երբ իրեն կրկին ազգարարուեցաւ ճշ-
մարտութիւնը պարզաբանել , յայտնեց թէ Վոամշա-
պուհի հետ իրաւամբ բարւոք յարաբերութեան մէջ
էր , և որովհետեւ գիտէր թէ ան ընկերվարական գա-
ղափարներ ունէր , իր կարծիքով , Բարիզի մէջ պաշտօն
մը գտնելու համար Պոլսէն մեկնած է . Ժօրիս յայտ-
նած է նաեւ թէ Ռիփսի հետ անդամ մը Քրէտի Լիօնի
պանքան գացած էր . երբ յիշեալին կողմէ Իզմիր .
Տիգրան Նալպանտեանի անուան քաշուած փոխանա-
կագրի մ . հասցէն Պոլիս վերադարձնելու համար ե-
րաշխաւոր պահանջուած էր . Ռիփսի խնդրանքին վր-
րաւ ինք երաշխաւոր եղած է : Վոամշապուհ Պոլսէն
հեռանալէն ետք Սօֆիա ալ գացած և հոն բնակած է ,
և Ժօրիս զրոյց լսած էր թէ պօմպա մը պայթելով .
յիշեալն ալ սպաննուած է . այս միջոցին իր կինը իր
երկիրը երթալու համար Պոլսէն կը մեկնէր , ուստի
յանձնարարեց անոր հանդիպիլ Ֆիլիպէ , Վոամի հետ
թղթակցելու համար տրուած Անտոն Գօշի հասցէին

գիմել և հաստ ստել թէ Վոամշապուհի մահը ստոյգ
էր:

Այսպէս, մէկ կողմէն, Սօֆիայի մէջ տեղի ունեցած այս պայթման մանրամասնութիւնները Պուլկարիոյ քօմիսէրութեան կողմէ քննուեցան, իսկ միւս կողմէ, նորանոր կարգ մը ապացուցներ ձեռք բերելու մտօք, Փօրիսի՝ Սինկէր ընկերութեան մէջ ունեցած, գրասենեակը ըստ կանոնի խուզարկուեցաւ և քննուեցաւ թէ այս ոճրապարտ անձերը իրենց անուան, մանաւանդ Փօրիսի և կնոջը Աննա Նէլլէնսի անուան, արձանագրուած հասոէ կամ մասնաւոր տուփ ունէին օտար նամակատուներուն մէջ: Ֆրանսական նամակատան մէջ Սիլվիօ Ռիչի տուփ մը վարձած էր Պ. Ռատնէր հասցէովը, իսկ Փօրիսի և կնոջը անուան ալ գերման նամակատան մէջ տուփ մը վարձուած էր: Եղեռնական դէպքէն վերջ Պ. Ռատնէր հասցէով Սիլվիօ Ռիչիի ոեւէ թուղթ և նամակ չէր հասած, բայց Փօրիսի հասած նամակներուն մէջ կար Լոնտոնի Անկլօրիժիան-Սիլվէրսանտ ընկերութեան Անվէրսի գործակալ Փաքօրս և ընկերութեան ստորագրութեամբ նամակ մը Այս նամակը թարգմանուեցաւ, որուն պարունակութիւնն է հետեւեալը:

«Ձեր յայտնած գործի մասին, մեր նախորդ զեկոյցին համաձայն խնդրոյ առարկայ մարմինին փոխանորդ անձը մեզի տեսաւ: Իրեն յայտնուեցաւ թէ ի՞նչ ձեւ պէտք է որ գործէ: Այս տեսակցութիւնը տասնընկինդ օր առաջ տեղի ունեցաւ: Այսու հանդերձ նոյն անձը մեկնեցաւ՝ խոստանալով նոյն խնդրոյն առթիւդարձեալ մեզ դիմել: Մտահոգութեան ու վշտի մէջ գտնուելով՝ նոր բան մը պատահելուն չենք թերանար զայն ձեզ զեկուցանելուն մէջ:» Այս նամակէն զատեկած էին նաեւ «Հէօրօփէէն» անուն ընկերվարական թերթին և Հայ յեղափոխութեան բերանը եղող «Փրօ-

Արմէնիա» թերթին քանի մը թիւերը :

Վերը, կառքի գործարանին տեղեկութե սնց մանրամասնութեանց վրայ խօսուած ատեն ըսուած էր, թէ կառքին քօնէսըմանը յապաղած էր և սխալ-մամբ փոխանակ ֆրանսականին, աւստրիական նամակատունը զրկուած էր։ Այս մասին խօսող և գործողութիւնը ճշտելու համար Բերայէն 4581 թուահամարով Ռիչի ստորագրութեամբ Իզմիր քաշուած հեռագրին բնագիրը ձեռք բերուելով քննութեան ենթարկուեցաւ. այս հեռագիրը էտուար Փօրիսի բուն իսկ ձեռագիրով գրուած էր. հետեւաբար յիշեալ անիծապարտ անձերը կատաշելազէս գիտակ էին և համոզուած էին իրենց հետապնդած խոռվարական և եպերելի նպատակներուն։ Նիւթապէս և անուրանալի ճշմարտութեամբ ապացուցուած է, թէ Փօրիս կարգ մը դրական գործերու միջամտած է. խոռվարարները իր տունը պահած, տուն գտած, կարասի հայթայթած, թղթակցութեանց միջնորդած և բուն իսկ եղեռնին գործադրութեանց միջոցը եղող կառքին հայթայթան մէջ ալ իր օժանդակութիւնը ընծայած է. հետեւաբար պատճառ մը չկայ այսչափ բացայայտ ճշմարտութիւն մը ծածկելու. Այս առթիւ հարցաքննութիւնները առաջ տարուեցան և Փօրիս այլեւս չկրնալով լուռ մնալ, զատ զատ և կէտ առ կէտ բացատրուած ու ճշտուած հարցումներուն ու ճշմարտութիւններուն հանդէպ ըսկըսաւ խոստովանիլ և հետեւեալ մանրամասն յայտարարութիւնը ըրաւ։

Իսչպէս վերը ըսինք, Պուլկարիոյ Օսմ. քօմիսէրութենէն տեղեկութիւն պահանջուած էր բոնկման դէպքին հետ կապ ունեցող պարագաներու առթիւ, ուրկէ հասած հեռագրական պատասխանը կ'ըսէ. — Քրիստովոր Միքայէլեան անուն կազ հայ մը և ուրիշ մը, որուն ինքնութիւնը թէեւ չհասկցուեցաւ, սակայն վրայէն գտնուած էտուար Փօրիս անունով պել-

ժիական անցագիր մը ենթադրել կուտայ թէ, դիւրավառ նիւթեր պատրաստող գործարանի մը ճարտարագէտն է. ասոնց երկուքը անցած Մարտ ամսոյ առաջին շաբաթուն Սօֆիայի մօտիկ Պալի էֆէնտի դիւղին մէջ պօմպայի փորձեր կատարած ատեննին, անակընկալ պայթումի մը հետեւանքով, երկուքն ալ նոյն պահուն սպաննուեցան. Պայթումի պահուն ասոնց քովը կը գտնուէին նաեւ Սօֆի Արաշօ և Նատէժտա Աթալեան անուն երկու կին, ինչպէս նաեւ պուլկարխովարական ընկերութեան անդամներէն եօրկանձէֆ, Բանայօթ Բայչէֆ, Պորիս Բաւլի. Քէէն Մատոֆ անուն աւազակները, ինչպէս նաեւ պուլկար յեղափոխական ընկերութեան պատկանող երկու աւազակներ ալ:

Օսմ. քօմիսէրութեան նոյն հեռագիրը կը ծանուցանէր նաեւ, թէ այս խնդրոյն վերաբերեալ բացարութիւններ և մանրամասնութիւններ պարունակող կարդ մը թղթակցութիւններ կը գտնուին Բ. Դրան մօտ:

Հեռագիրին մէջ յիշուած թուղթերը անմիջապէս Բ. Դուռնէն բերուեցան և մանրամասն քննութեան և ուսումնասիրութեան ենթարկուեցան: Ասոնց բովանդակութիւնը հետեւեալն է.— Պուլկարիոյ Օսմ. քօմիսէրութեան կատարած զննութիւններէն ու անկախտեղեկագիրներէն կը յայտնուի, որ այս Պալի դիւղին մէջ տեղի ունեցած պայթման հետեւանքով սպաննուած Քրիստափոր Միքայէլեան Պոլսէն Սօֆիա եկած հայկական «Դրօշակ» ընկերութեան աւազակապետներէն էր, իսկ էտուար Փօրիս անցագիրը կրող և Քրիստոփորի ընկերակցող անիծապարտ անձն ալ հայ ազգէն և դարձեալ «Դրօշակ» ընկերութեան անդամ էր: Ասոնց յուղարկաւորութիւնը և թաղումը կատարուած

է Ժընհրվ գտնուող Դրօշակեկ կիդրոնական Վարչութեան անդամակից կարգ մը յեղափոխականներու և պուլկաբխովարարական ընկերութեան կողմէ : Երկու սպաննուածներուն բնակարանին մէջ գտնուած են եօթը սնտուկ կարեւոր թուղթեր և առարկաներ, զորսիախցնուլու համար ամէն միջոց գործադրած են քօմիթէնիները : Հետեւաբար անոնց արարքը և եղեռնական եօլերելի փորձերն ու ձեռնարկները ապարդիւն մնացած են : Պալի գիւղին մէջ տեղի ունեցած պայթման ատեն ներկայ գտնուող Սօֆի և Նատէժտա անձանօթ տեղ մը փախած են :

Հարցաքննիչ մարմինը, որ արդէն խնդրոյն իսկութեանը և անոր սկզբնաւորութեան եղանակին պատրաստութեանը մասին կատարեալ հմտութիւն և տեղեկութիւն ունէր, այս պաշտօնական թուղթերն ու թղթակցութիւններն ալ քննութեան մը և ուսումնասիրութեան մը ենթարկեց : Փօրիսի նախնական հարցաքննութեան մը մէջ Սամուէլ Ֆայն անուն մէկը յիշատակուած էր որ բացայաց էր . թէ մեծ կարեւորութիւն մը ունէր : Վկայութեանց և քննութեանց նայելով Սամուէլ Ֆայն կաղ էր : Միւս կողմէ, Պուլկարիոյ մէջ, տինամիթի փորձեր կատարած պահուն սպաննուող Հայ յեղափոխականներու պետերէն Քրիստափոր Միքայէլեան ալ կաղ էր : Հետեւալար Սամուէլ Ֆայն և Քրիստափոր Միքայէլեան միեւնոյն անձը պէտք էին ըլլալ : Մանօթ էր արդէն թէ Սամուէլ Ֆայն անցած Հոկտեմբերի մէջ հեռացած էր Պոլսէն . միւս կողմէ Սօֆիայի քօմիսէրութիւնն ալ կը յայտնէր թէ կաղ Քրիստափոր Պոլսէն գացած է Սօֆիա, ուր շարունակած է իր պայթուցիկ փորձերը : Հետեւաբար այս երկու անունները կրող նւյն անիծապարտ անձը, այսինքն Սոմուէլ Ֆայն ծածկանունին տակ կաղ Քրիստափոր Միքայէլեանն էր . իսկ իրեն ընկերակցող էտուար Փօրիս անցագրով ստորին անձն

ալ, որուն ինքնութիւնը ճշտել կարելի չէր եղած հոն, և պայթումի հետեւանքով Սամուէլի հետ սպաննուած էր, այն ալ Պելժիացի էտուար Փօրիսի եղեռնագործ ընկերներէն և Սինկէրի վաճառատան պաշտօնեաններէն Արնավուտ գիւղացի Վոամշապուհ Քէնտիրեանն էր, որուն փախուստը դիւրացուցած էր Փօրիս, իր անցագիրը տալով անոր:

Ասոնք բացարձակապէս և յստակօրէն ճշդուած են: Այս վերջնական և ճմարիտ արդիւնքէն բացայտ կը տեսնուի, թէ Փօրիս իր անցագիրը անձամբ Վոամշապուհ Քէնտիրեանի տալով, յեղափոխական նպատակները դիւրացուցած, գործադրած և յիշեալը Պոլսէն փախցնել տուած է: Քննիչ մարմինը, մէկիկ մէկիկ երեւան հանեց ծածկած ճմարտութիւնները և զանոնք պարզեց Փօրիսի առջեւ, որ պելժիական դեսպանատան Բ. Դրան թարգման Մ. Մարքէթէշի ներկայութեան հետեւեալը խոստովանեցաւ:—

Փօրիսի խոստովանութիւնը

Փօրիս, Վոամշապուհ Քէնտիրեանի հետ մտերմական յարաբերութիւններ հաստատելով, սկսած էր քննել հայ յեղափոխականներու խոռվարարական գաղափարները, զորս մինչեւ այն ատեն չէր քննած: Այս անիծապարտ գաղափարը տարածելու համար քօմիթէներուն հրատարակած «Փրօ Արմէնիա» և ուրիշ կարգ մը թերթերն ալ քննած, կարդացած և շարունակած էր կարդալ: Միւս կողմէ Վոամշապուհ Քէնտիրեանի հետ ալ այս խնդրին վրայ շատ մը բանակցութիւններ, կարօիքներու փոխանակութիւններ և զգացումներ փոխանակելով, հայ յեղափոխականներու նկատմամբ կարգ մը զգացումներու ենթարկուած էր: Ինքը սկզբունքով անիշխանական և բնութեամբ խոռվասէրը լլալով, իր մասնաւոր զգացումներուն և գաղափարը

ներուն՝ անոնց մտադրութիւններուն և խռովարարական ծրագիրներուն համաձայն և նման ըլլալը զարմանալի բան մը չէր:

Փօրիս այս ամէնքը խռոտովանելէ ետք յայտնեց թէ առաջի խռոտովանութիւններուն մէջ յիշատակուած Սամուէլ Թայն և անոր աղջիկը Ռուպինա Թայն և դարձեալ Լիփո Ռիփո և անոր կինը Սօֆի Ռիփո, Հայ դաշնակցական յեղափոխականներու խռումբին, այսինքն Ժընեվի, Թիֆլիսի և Պուլկարիոյ մէջ գտնուած, Հայ յեղափոխականներէն և Պուլկար յեղափոխական քօմիթէններէն խառն, անցած փետրուարի կէսին, Սօֆիայի մէջ գաղտնաբար դումարուած նիստին մէջ տըռուած որոշումները գործադրելու համար, այս չորսը անցած տարուան Հոկտեմբերի սկզբները Պոլիս եկած են: Հոս Վոամշապուհ Քէնտիրեանի միջնորդութեամբ, Ֆօրիս ասոնց հետ տեսակցելով այդ չորս յեղափոխականներուն հետապնդելիք գաղափարներուն և անիծապարտ զգացումներուն ինքն այ համամիտ գտնուած է, իր բնական զգացումներուն անսալով: Այս միջոցներուն, զգալով որ Քրէօքը օթէլը իջեւանող Սամուէլ Թայն և աղջիկը ուշադրութիւն չի գրաւելու համար ծածուկ տեղ մը գտնելու միջոցները կը մտածեն. ինքը (Փօրիս) զանոնք ընդունած է իր բնակած արարթը թըմանին մէջ և անոնց երկու սենեակ ու սրան մը յատկացուցած է: Ասկէ զատ Լիփո Ռիփո և ամուսինն ալ ճիշդ նոյն պահուն, Բերա, Եէմէնիծի փողոց, Աւատրիացի Խրիստիանովիչի տան մէջ մասնաւոր յարկաբաժին մը վարձած ու հոն փոխադրուած էին:

Ահաւասիկ այս կարգի պատրաստութիւններու և եղեռնական ձեռնարկներու միջոցաւ Փօրիս սկսաւ Հայ յեղափոխականներու գաղափարը տարածել և ընդհանրացնել, և Աստուած օի՛ արասցէ, անիծապարտ եղեռնագործութիւն մը ծրագրելու և գործադրելու

համար, իր տունը յատկացուց Սամուէլ Թայնի նախագահութեամբ գումարուած ժողովներու, ու մինչեւ առառները խորհրդակցութիւններ լուսեղի ունեցան և այս անիծապարտ խորհրդակցութիւններուն մասնակցեցան վերոյիշեալ անպեիս, անմօրուս և բարակ ձայնով Քէօսէ Արիսթիտի և Վահան ըսուած՝ Սիլվիօ Ռիչին, Քարլ Խվանովիչ, Թրասա Խւանովիչ և Տիկին Աշքովա, որ նոյն պահուն Քարլի հետ միասին կը բնակէր Բերա, Թագսիմ, Թաղապետական հիւանդանոցին շուրջը. նաեւ Լիփա Ռիփս, Կինը Սօֆիա, Օր. Ռուպինա, և Վուամշապուհ և ուրիշ մէկ երկու անձինք ալ, որոնց անունն ու ինքնութիւնը չգիտեր; Ժօրիս խոստովանեցաւ թէ այս անձերը ամէնքն ալ կը մասնակցէին իր տանը մէջ գումարուած գիշերային ժողովներուն և Ընկերութեան կեղրոններէն իրենց հասցէին եկած նամակները կը քննէին: Այս խոսվարարական մասնաճիւղին անդամները անիծապարտ ոճրին պատրաստութեան եղանակին և անոր վերտքերեալ մանրամասնութիւններուն վրայ մաս մաս մանրազընդին ուսումնասիրութիւններ կը կատարէին, որոնց մասնակցած էր նաեւ ինք Ժօրիս:

Ժօրիս շարունակելով պատասխանել իրեն ուղղուած հարցումներուն, յայտարարեց թէ ինք թէեւ ուղղակի չէ մամնակցած ասոնց խորհրդակցութիւններուն, սակայն Աստուած մի՛ արացէ, անիծապարտ ոճրին գործադրութեանը ինքն ալ գաղափարակից գտնուած է սկզբունքով. և իրրեւ գաղափարակից, խորհրդակցութիւններու ընթացքին ու անոր հետեւանքին վրայ տեղեկութիւն կ'առնէր: Մինչեւ իսկ, ասոնցմէ Լիփա Ռիփս և ամուսինը, ինչպէս նաեւ անգամ մըն ալ Սամուէլ Թայն ու աղջիկը, ոեւէ խարդախութեամբ և կեղծիքով կը յաջողին ոուսական հիւ պատոսարանէն յանձնարարագրեր ձեռք անցնել,

որոնց շնորհիւ Սելամլըքի բարձր հանդէսին առթիւ-
օտար հիւրերու յատուկ բարձրավանդակին վրայ կը
գտնուին մէջմէկ անգամ։ Հոն կը զննեն թէ կարևի
է այդ տեղէն պոմպա նետել, և հասկնալու համար
թէ երբ տիկինները իրենց մէջքը կրած րիւտիւքիւլ
կոչուած պայուսակներուն մէջ պոմպա զետելելով հոն
փոխադրեն, պաշտօնեաներուն ուշադրութիւնը պիտի
գրաւե՞ն թէ ոչ, Օր. Ռուպինա և Տիկ. Սօֆի իրենց
րիւտիւքիւլ պայուսակներուն մէջ անպէտ թաշկինակ-
ներ լեցնելով կ'ուռեցնեն զանոնք և այսպէս նկատե-
լով որ իրականութեան մէջ անոնք աչքի չպիտի զար-
նեն և իրենց ձերբակալուիլը հնարաւորութենէ հեռու
է, հետեւաբար յարմար կը տեսնեն, պոմպան այն
տեղէն նետել։ Սակայն, բարձրավանդակին վրայ
երրորդ անգամ գտնուիլ յաջողելու համար յանձնա-
րարական պէտք էր առնել հիւպատոսարանէն, ինչ որ
թէ՛ դժուար էր և թէ ետքը կրնար ուշադրութիւն
գրաւել։ Մնաց որ, անձամբ տեսած էին թէ վեհ.
Կայսեր անցնելէն առաջ, ճամբուն վրայ աւազ կը
ցանուէր, ուստի երբ պոմպան գետին նետուեր, կա-
կուղ աւազի պիտի հանդիպէր. և իրենց անիծա-
պարտ և քստմնելի ոճիրը ազդեցութիւն չպիտի ու-
նենար։

Ժօրիս յտյտաբարեց նաեւ թէ իր տան մէջ Սա-
մուէլ Ֆայնի նախագահութեամբ այս խնդրոյն վրայ
երկարատեւ խորհրդակցութիւններ տեղի ունեցան,
ուր որոշուեցաւ եղեռնական արարքը կատարելէ առաջ,
գործածուելիք պոմպաներով փորձեր կատարել, և
կամ «դժոխային մեքենայ» (մաշին էնֆէրնալ) ըսուած
տինամիթի մեքենաները պատրաստելով և զայն կառ-
քի մը մէջ դնելով բարձր վայրը մտցնել։ Սամուէլ
Ֆայն այս անիծապարտ մտադրութիւններէն ո՛ր մէ-
կին գործադրելի ըլլալը խորհրդակցութեան առարկայ
ըրաւ։ Լիփա Ռիփս տինամիթ մեքենան կառքին մէջ

դնելու կուսակից գտնուելով, թէեւ այդ գաղափարը պաշտպանեց, սակայն ամբաստանեալ պելճիացի ժօրիս անիծապարտ գաղափարին ճշդութեամբ և արագութեամբ գործադրուիլը ապահովելու եպերելի նպատակով յարմար տեսաւ պոմպաները բարձրավանդակին վրայէն նետել և այս մոռք իր եղեռնական գաղափարը յայտնեց :

Խոռվարարական բուն մարմինը, որ միաձայնութեամբ որոշած և վճռած էր Պոլսոյ մէջ եղեռնական արարքը սարքել, անոր բուն գործադրութիւնը յանձնած էր Պոլսոյ յեղափոխական մասնաճիւղին. իսկ խոռվարարական գործերուն վարչութիւնն ալ յանձնած էր Սամուէլ Ֆայնի. Հետեւարար, այս խորհրդակցութեան պահուն յայտնուած տարբեր կարծիքներէն բարձրավանդակին վրայէն պոմպա նետելու գաղափարը նախընտրած էր Սամուէլ Ֆայն, որ պոմպաներուն պահանջուած կատարելութիւնները փորձելու և զանոնք պահանջուած վիճակի հասցնելու համար, անցած Հոկտեմբերի առաջի օրերուն, աղջիկը նկատուած Ռուպինա Ֆայնի հետ մէկտեղ Պոլսէն հեռանալով Սօֆիա գացած և հոն, ինչպէս պաշտօնական քննութիւններն ալ դրապէս հաստատեցին, Սօֆիայի մօտ, Պալի էֆ. գիւղին մէջ, այս անիծապարտ գաղափարով փորձեր կատարած պահուն, թէ' ինքը և թէ իրեն ընկերակցող Վոամշապուհ Քէնտիրեան ըսպաննուած են, իրենց իսկ կատարած պոմպաներուն եղեռնական փորձին պահուն : Այս դէպքը թէեւ ճշշմարտապէս խրատ մը ըլլալու չափ բարոյական ազդեցութիւն մը ըրած է յեղափոխականներու վրայ, սակայն այս սպանուողներուն միւս ընկերները դարձեալ շարունակելով իրենց անիծապարտ գաղափարները՝ յարատեւած են անոնց մէջ:

Այս միջոցիս, այսինքն անցած մարտի 8ին, Ժօրիսի Բարիզէն հեռագիր մը հասած էր, որ Սա-

մուէլի և Վոամի սպաննուիլը կը ծանուցանէր։ Ասոր վրայ յեղափոխական գործերու վարչութիւնը ստանձնեց Լիփա Ռիփս, որ արդէն կը պնդէր «գժոխային մեքենայ» ըսուած սոսկալի պայթուցիկը կառքին մէջ դնելով Սելամլըքի բարձրագոյն վայրը մտցնելու անիծապարտ գաղափարին վրայ, հետեւաբար հիմա իր ծրագրած գաղափարը գործադրութեան դնելու չար դիտաւորութեամբ՝ կնոջը հետ մէկտեղ անմիջապէս հեռացաւ Պոլսէն։ Երկու եղեռնագործ ամուսինները նախ Սօֆիա գացին, ուր Սամուէլ Ֆայնի և Վոամշապուհի առկախ ձգած ինչ ինչ գործերո կարգադրելէ ետք, Վիէննա անցան։ Հոն Լիփա Ռիփս, իր կնոջ բուն անուան, այսինքն Մարի Զայց անուան 5000 ֆրանք արժէքով ծանօթ կառքը յանձնարարեց և Պոլիս բերել տուաւ զայն, ինչ որ պաշտօնական քննութեամբ և խոստովանութիւններով յայտնուած է։

Երբ հարցուեցաւ Փօրիսի թէ, Վոամշապուհի նուտիրեան ինչո՞ւ համար անցած մարտին սկիզբները հեռացաւ Պոլսէն, Փօրիս պատասխանեց։

— Անցած տարւոյ մարտին որոշուած էր Միթինկ մը գումարել Հայ Դրօշակ քօմիթէին յեղափոխականներէն, որուն կեդրոնական վարչութիւնը կը գտնուի Ժընեվի մէջ։ Պոլսոյ յեղափոխական մասնաճիւղին կողմէ ալ որոշուած էր Վոամշապուհը իրբեւ պատուիրակ դրկել յիշեալ Միթինկին։ Վոամշապուհի պաշտօն լանձնուած էր Միթինկին մէջ հաշիւ տալ Պոլսոյ յեղափոխական մասնախուժի գործերուն նկատմամբ և մանրամասնօրէն բացատրել, թէ անիծապարտ գաղափարը գործադրելու համար ի՞նչ ձեռնարկներ և միջոցներ ըրած է Պոլսոյ մասնաճիւղը և թէ անոր գործունէութիւնը ի՞նչ արդիւնք և հետեւանք ունեցած է։ և որովհետեւ անիծապարտ արարքին գործադրութեան պայմանաժամը կը մօտիկնար, Վոամ-

շապուհ Միթինկին մէջ պիտի յայտնէր, թէ գեռ ի՞նչ
կառքի զգուշութիւններու և զործողութեանց կը կա-
րօտի գործին կատարելագործութիլը. ասկէ զատ Վր-
ուամշապուհ հաշիւ պիտի տար նաեւ Պոլսոյ քօմիթէին
դրկուած դրամներուն գործածութեան վրայ: Ուստի
այս նկատումներով որոշուեցաւ Ժընեվ դրկել Վոամ-
շապուհը, որ Սօֆիա երթալով. հոն ներկայացաւ Սա-
մուէլ Ֆայնի, երբ անիկա փորձեր ընելու կը զրադէր
հոն. Վոամշապուհ թէեւ ուզեց Սամուէլ Ֆայնէ ալ
հրահանգ առնել, սակայն այս ձերջինը իր քով վար
դրաւ Վոամշապուհը, որպէս զի իր կատարած փոր-
ձերուն հետեւանքով պոմպաներուն վրայ ձեռք բեր-
ուած կատարելագործումներուն աստիճանն ու եղանա-
կը իրեն ցուցնէ. բայց վերջին փորձին պահուն պոմ-
պաներէն մէկը Վոամշապուհին ձեռքին մէջ պայթելով
երկուքն ալ սպաննուած են.

Իիփս ամուսինները, որոնք, եղեռնական արարո-
քը կը հետապնդէին և այս նպատակով կառք մը ա-
պըսպիրելու համար Վիէննա գացած էին, այն տեղէն
երկու քրօնօմէթր ժամացոյց գնեցին, որ վայրկեան-
ներն ու երկվայրկեանները կը ցուցնէր: Այս ժամա-
ցոյցները Քարլ Իվանովիչի յանձնելու համար Պոլիս
Ժօրիսի դրկեցին: Յետոյ Մայիսի վերջերը Իիփս և
կինը Վիէննայէն Պոլիս գալով, նախ քանի մը օր
Ռուայալ օթէլը մնացին և յետոյ Բերա, Հաճօրուլու-
շուկային դէմ Տիկին Աննաի թիւ 12 տան մէջ յար-
կաբաժին մը վարձեցին: հոս 15 օրի չափ կենալէն
ետք, Վոսփոր երթալու պատրաւակով ելան և ո՛ւր
երթալնին ոչ մէկուն զգացուցին: բայց ամբաստան-
եալ Ժօրիսի անձնական միջնորդութեամբ Բերա, ձէ-
զայիր փողոց իր բնակած Ռատովիչի բքարթըմանին
կից և նոյն Ռատովիչի վարձակալութեան տակ գտնը-
ուած առանձին փոքր տուն մը փոխագրուեցան, ուր

ամէնքին մէկանց կատարեցին բուն իսկ գէպքին վերաբերեալ անիծապարտ գործողութիւններն ու ձեռնարկները :

Փոխստական ամբաստանեալներէն Սիլվիօ Ռիչի Քարլ Եռվանովիչ և Թրասա Եռվանովիչ . որոնք Պոլսոյ յեղափոխական մասնաճիւղին խիստ կարեւոր անդամներէն էին , քօմիթէին հետապնդած անիծեալ գաղափարին համար եղեռնական կարեւոր և զանազան գործողութիւնները . իրենց աւազակային կոչումին ճշմարտապէս պատշաճ չար եղանակով մը սկսած են հետապնդել և պատրաստել : Այսպէս , ասոնք մելինիթը ըսուած հրանիւթը Ֆրանսայէն հայթայթելով , ծրարներու մէջ Պիրէօնէն Պուլկարիա , Պուլկարիալէն Վառնա և Վառնայէն ալ պուլկարական շոգենաւերով ու անոնց նաւապետներուն ու նաւաստիներուն միջոցաւ Պոլիս մտցուցած են : Այս հրանիւթերը շոգենաւէն հանելու և փոխադրելու գործողութիւնները յանձն առած է Սիլվիօ Ռիչի անուն չարագործը . անցած տարուան Սեպտեմբեր ամիսէն սկսեալ . Սիլվիօ Ռիչի մելինիթները մաս մաս Փօրիսի բնակարանը բերած է , ուր պահուած են : Քարլ Եռվանովիչ և Թրասա Եռվանովիչ ալ ծանօթ կառքին ձի գտնելու , ախոռ վարձելու և Ընկերութեան անձերուն բազմանալուն վերաբերեալ պարտականութիւնները կատարած են : Հաստատուած է որ Լիփա Ռիփաի և Սամուէլ Ֆայնի կողմէ յանձնաբարուած զանազան գործերը կատարելէ զատ , ասոնք , Սիլվիօ Ռիչիի հետ , յեղափոխական մասնաճիւղին անդամակցելու յօժարող կարգ մը տիւնամիթ և պոմպա շինողներ ձեռք ձգած են :

Փօրիս հարցաքննութեան մէջ խոստովանուեցաւ նաեւ , որ Ռիփս և կինը Օր . Ռուպինա Ֆայն , Պոլսոյ մէջ իրենց վերջին այս բնակութեան ատեն , աշխատած են կարեւոր եղած ծրագիրը կազմել , դժոխային մե-

քենան կրող կառքը անվաս մտցնելու համար բարձրագոյն վայրը։ Ասոր համար Ռուպինա Թայն անձամբ կառքով տասը անգամէն աւելի Սելամլըքի բարձրագոյն վայրը գալով։ հասարակ այցելուներու մէջ գըտնուած էր և դիտած էր, որ Վեհ։ Սուլթանը մզկիթ ժամանելէ ետք, կայս։ զօրքերուն մէկ մասին արտօնութիւն կը շնորհուէր, որով մարզարանի բակը մինչեւ մէկ աստիճան պարապ կը մնար, քանիցս դիտած էր նաեւ որ աղօթքէն ետք, Ն։ Վեհափառութեան մզկիթէն վերադառնալէն առաջ, կայս։ զօրքերը բարեւի յարգական դիրքը կ'առնէին և կայս։ կառքը մզկիթին դուռնէն մինչեւ վանդակապատ դրան առջեւ մէկ վայրկեան 42 երկվայրկեանէն կը հասնէր։ Ռուպինա Թայն այս պարագաները հաշիւ ընելով և արձանագրելով, փորձերով հաստատեց, որ իր այդ դիտողութիւնները անփոփոխ էին ամէն ժամանակի համար։ Հետեւաբար, պէտք եղած պատրաստութիւնները ի գլուխ հանելու համար՝ որոշուած էր դժոխային մեքենան կրող կառքը բարձրագոյն վայրը մտցնել և ճիշդ նոյն պահուն բռնկցնել։ Մէլինիթը խիստ զօրաւոր պայթուցիկ նիւթ մը ըլլալով, անոր պատրաստութեան ելեկտրական մասը յանձնուեցաւ Սիլվիօ Ռիչիի, որ լուսանկարչութեան և ելեկտրագիտութեան մէջ ճարտար էր։ Ռիչի անձամբ ծանոյց Ռիփսի։ թէ որպէսզի մէլինիթը բռնկման միջոցին իրենց ուզած սաստիկ ազդեցութիւնը ի գործ դնէ, պէտք էր զայն դնել պողպատեայ սնտուկի մը մէջ։ Այս սնտուկը շինել տրուեցաւ։ Թօփհանէի կողմը դտնուած երկաթագործներուն, Քարլ և Թրասա Եռվանովիչներու ջանքերով։ Ժօրիս խոստովանեցաւ նաեւ, որ եղեռնական դէպքէն քիչ առաջ, իր տունը պահուած 140 քիլո մէլինիթը, Սիլվիօ Ռիչի, Քարլ Եռվանովիչի և Թրասա Եռվանովիչի ձեռամբ, պայուսակներու մէջ գըր-

ուած՝ ամբողջովին փոխադրուած է կառքին գտնուած ախոռը, քանի որ յայտնի չէր, թէ երկաթեայ սնտուկը ո՛րչափ տարողութիւն ունի:

Երբ հարցուեցաւ որ ելեկտրականութիւնը ի՞նչ-պէս պատրաստուեցաւ և կազմակերպուեցաւ, Փօրիս պատասխանեց թէ երկաթեայ սնտուկը պատրաստուած էր Վիքթորիա կառքին յատուկ նոր նստատեղիին ձեւով, և թէ կառավարին նստատեղին ալ կառքին գընման ատեն մասնաւորաբար ընդարձակուած էր. որպէս զի այդ տեղերը դրուին պայթուցիկ նիւթերը: Սակայն, խորհելով որ կառքին երկու կէտերուն վըրայ պայթուցիկ նիւթերը երբ դրուին, երկու զօրութիւնները իրարու պիտի բաղիսին և որով զօրեղ հետեւանքը պիտի թեթեւնալ. այդ ծրագիրը մէկ կողմ թողուեցաւ և բաւական համարուեցաւ նոյն կոր նըստատեղիին մէջ զետեղել պայթուցիկ սնտուկը. Այս սնտուկին մէջ դրուեցաւ նաեւ «Քլօրաթ որ բօթաս» գրապանի ելեկտրական լապտերներէ բազկացած և 12 վօլթի ուժով ելեկտրական գործիք մը պատրաստուեցաւ, և ժիտական ու դրական հոսանքները մէկմէկուժիացնելու համար, հոսանքը հաղորդող թելերէն մէկը կապուեցաւ քրօնօմէթր ժամացոյցին և միւսն ալ ժամացոյցի սլաքին: Սլաքը երբ մէկ վայրկեան 42 երկվայրկեանէն ժամացոյցին շրջանը կատարելով հանդիպէր թէլին, այն ատեն, —որովհետեւ սլաքը արդէն մնտաղէ և ելեկտրական հոսանքին լաւ հաղորդիչ էր, — ելեկտրական հոսանքը բարդին միջոցաւ պիտի հաղորդէր սնտուկին մէջի քաջախւլին, որով տեղի պիտի ունենաբ պայթումը:

Փօրիս յայտարարեց նաեւ որ, եղեռնական արարքին ուրբաթ գիշերը դանուած է Լիֆա Ռիփսի, Ճիկ. Ռիփսի և Ռուպինա Ֆայնի հետ: Թէեւ որոշուած էր, որ Ռուպինա Ֆայն անձամբ երթայ կառքով և-

Կառապանը՝ Զարեհ (Սամաթիացի, Պանք Օթօմանի
տղոցմէն)։ Կառքին մէջ՝ Ռուպինա։

մահը աչք առնելով բռնկցնէ պայթուցիկը, սակայն անոնց վրայ այս միջոցին տեսակ մը վարանում նըշ մարեց, երբ ինք (Փօրիս) յայտարարեց. «Եթէ դուք չերթաք, ե՛ս կ'երթամ»: Իր եպերելի զգացումները և վայրագ գաղափարը արտայաւտող այս բառերով Փօրիս զանոնք քաջալերեց և գրգռեց: Ծիփս ալ քաջալերուած այս խօսքերէն, որոշեց ինքն ալ ընկերանալ Ռուպինա Ֆայնի, մտածելով որ Ռուպինա Ֆայն քըննութեանց և կորձերու համար մինակը քանիցս Աելամլըքի արարողութեան գացած ըլլալով՝ կրնար ուշադրութիւն հրաւիրել և այսպէս ծրագրուած ձեռնարկները ապարդիւն մնու: Այդ գիշեր բաժանման պահուն, Փօրիս անոնց հետ յաւիտենական հրաժեշտ տուած և ուրբաթ առտու կանուխ անոնց հանդիպելով տեսակցած է:

Տեղի ունեցած քննութեամբ, ձեռք բերուած վկայութիւններով և Փօրիսի այս խոսառվանութիւններէն կը հետեւի. որ սպանիչ նիւթը պարունակող կառքին մէջ դտնուած է Լիփս Ծիփս, Ռուպինա Ֆայն, իսկ կառքն ալ վարած են Փօրժ և ձիադարման Երուանդ: Հաւանական նկատելով որ որոշեալ մէկ վայրկեան 42 երկվայրկեանին լրանալէն առաջ հեղինակները կառքին վրայ էն յաջողած են անյայտանալ և փախչիլ, այս մասին խուզարկութիւն և քննութիւն բացուեցաւ: Այսպէս, Պոլիս, Սիրքէճիի ոստիկանական անցագրի պաշտօնէութենէն, նոյն ուրբաթ օրը Պոլսէն մեկնող ճամբորգներու տետրակները բերուելով, քննուեցաւ, որմէ հաստատուեցաւ որ Լիփս Ծիփս, կինը՝ Տիկ: Սօֆի Ծիփս, նաեւ Սամուէլ Ֆայն և աղջիկը Ռուպինա Ֆայն, եղեռնական արարքին օրը պայմանադրական կառախումբով յաջողած են Պոլսէն փախչիլ, Վիլնա քաղաքէն առնուած և եղեռնական դէպքէն քանի մը օր առաջ վիզէ ընել տրուած անցագիրներով: Միայն թէ հարկ տեսնուեցաւ քննել որ

անիծեալ ոճիրին մեղսակիցներէն ո՛վ էր այն անձը ,
որ Սամուէլ Թայն անունով ընկերացած էր Ռուպինա-
յի . քանի որ հաստատուած էր թէ Սամուէլ Թայն
Սօֆիայի մէջ պայթման մը հետեւանքով սպաննուած
էր . Այս մտօք և մանաւանդ այդպիսով ճշմարտու-
թիւնը պարզող նորանոր ապացոյցներ ձեռք բերելու
օրինաւոր խորհրդակցութեամբ , ձեռնարկուեցաւ ոճ-
րագործներուն բնակած տան կրկին և մանրազննին
խուզարկութիւն և դիմուեցաւ շրջակայ դրացինե-
րուն ալ վկայութեանցև տեղեկութեանց Տան ստորեր-
կրեայ յարկը գանուած հորին ջուրը պարպուեցաւ ,
և փնտուելով , հանուեցան ամբողջ աղիւսի մը կապ-
ուած գունաւոր շապիկ մը . թաշկինակ և վարտիք
մը , ինչպէս նաեւ տուփ մը այցաքարտ : Ասոնց մաս-
նաւոր ուշագրութեամբ և մտադրութեամբ աղիւսին
կապուելով հոր նետուիլը , անշուշտ ինքնութիւն հաս-
տատելու համար եղած գործերը շփոթեցնելու և ամէն
պարագայի մէջ անձ մը անծանօթ պահելու նպատա-
կով էր . այս մասին վարանելու տեղ չէր մնացած :
Այցաքարտերուն վրայ ուսւերէն և հայերէն երկու
տողի վրայ գրուած էր «Ժօրժ Բէթրի Վարչամով» ա-
նունը , որով բացարձակապէս հասկցուեցաւ որ թէ աս
թէ կապուած ու հոր նետուած զոյքերն ու հանդեր-
ձեղէնները կը պատկանէին կառապան Ժօրժի : Ժօրիս
ըսաւ թէ կառապան Ժօրժ Լիֆա Ռիփսի , Սիլվիօ Ռիչի ,
Քարլ և Թրաստ Եռվանովիչներու հետ եղեռնական
արարքին գիշերը , ախոռին ու կառատան մէջ որոշ-
ուած պատրաստութիւնները տեսնելէն ետք , երբ Ռիփս
տուն վերադարձաւ , այդ Ժօրժն ալ այն ատեն դալով
Ռիփսի հետ խորհրդակցեցաւ , պայթման նիւթին բը-
ռնկցուելուն վրայ : Հորէն հանուած շապիկը երբ
Ժօրիսի զոյց տրուեցաւ , ան հաստատեց թէ կառապան
Ժօրժի հազուստներէն է . հետեւսքար , եղեռնական

դէպքէն անմիջապէս ետք, Ժօրժ դէպքին վայրէն փախչելով. Ռիփսերուն միացած և նոյն տան մէջ հագուստը փոխելով ու դէմքը ծպտելով, ճիշդ Սամուէլ Թայնի նման կազ ձեւացած, անոր դէմքն ու հագուստները իւրացուցած, ինքզինքը Օր. Ուուպինայի հայրը կեղծելով, իբր ճշմարիտ Սամուէլ Թայն յաջողած է փախչիլ:

Հարցուեցաւ Ժօրիսը թէ 140 քիլօ մէլինիթը ամբողջապէս գործածուեցաւ թէ ոչ նոյն եղեռնական դէպքին պահուն: Պատասխանեց թէ որովհետեւ երկաթ սնտուկին տարողութիւնը յայտնի չէր, մէլինիթները ամբողջութեամբ իրմէ առնուեցան և վերոյիշեալ անձերուն ձեռքով ախոռը փոխադրուեցան: Պայթումը արդիւնաւորելու համար անհրաժեշտ համարուեցաւ ոնտուկին մէջ լեցնել նաեւ միթրայլ ըսուած շատ մը երկաթի ու պողպատի կտորներ, ուստի նոյն գիշեր, երկաթեայ սնտուկին սէջ հազիւ 20 քիլօ մէլինիթ կարելի եղաւ զետեղել. մնաց որ փորձելու համար թէ կառքը ի՞նչ ընթացք պիտի առնէ այս բեռին ծանրութեան տակ, սնտուկին պարունակութեան համեմատութեան քար զետեղուեցաւ ուրիշ սնտուկի մը մէջ և չորս մարդիկ, օգտուելով գիշերուան առանձնութենէն, կառքին վրայ ցատկելով բաւական տեղ երթեւեկեցին: Ասկէ բացայայտ կերպով յայտնի եղաւ որ 80 քիլօ մէլինիթէն աւելի սպառած չէր:

Սինկէր վաճառատան մէջ Ժօրիսի գրասենեակը երբ խուզարկուեցաւ, հոն երկու հասցէներ գտնուեցան: Մէկուն վրայ գրուած էր Աստոն Քօշ՝ Թիլիպէ, իսկ միւսին վրայ Ատէլ Պէրշինէ՝ Զուիցերիա: Ասոնցմէ զատ գտնուեցան նաեւ կասկածելի և թարգմանութեան կարօտ խել մը թուզթեր ու թերթի կառրներ: Ասոնք երբ մէկ կողմէ կը թարգմանուէին, միւս կողմէ բացատրութիւն պահանջուեցաւ Ժօրիսէ, որ ըսաւ

թէ Անտոն Քօշ Ֆիլիպէ կը բնակի և այն տեղի հայ յեղափոխական վարիչներէն մէկն է . առ տեղի յեղափոխականները հաղորդակցութեան մէջն էին յիշեալ Անտոն Քօշի հետ և երբ Վոամշապուհ Պուլկարիա կ'երթար, Ժօրիսի յայտարարեց որ իրեն հետ թղթակցելու համար այս հասցէին գրէ . ուստի Ժօրիս ալ նոյն պատճառով արձանագրած էր Անտոն Քօշի անունը : Դալով «Ատէլ Պէրշիէ»ի, ասիկա Ժընեվի բուն Դրօշակի կեդրոնական վարչութեան հասցէն է, և Ժօրիս թէեւ ինք այս անիծապարտ մարդոց ծրագրած եղեռնին գաղափարակից և գործակից գտնուած է, սակայն յետոյ Քօմիթէին ուրիշ եղանակով գործելու որոշման անհամամիտ գտնուելուն պարագային . իր տարակարծիք գտնուելուն պատճառները Ընկերութեան գեկուցանելու և կամ իր անրծապարտ գաղափարովը քօմիթէին իսրատ տալու վայրագ մտադրութեամբ է որ պահած է անոր հասցէն : Ժօրիս խոստովանեցաւ թէ անգամ մըն ալ հայ յեղափոխականներունանիծապարտ հրատարակութիւններուն ամբողջը ժողվելով, անոնց վեասակար պարունակութիւնները քննելու փափաքով այս «Ատէլ Պէրշիէ» հասցէին նամակ զրկած չ քօմիթէին . բայց այս հրատարակութիւններուն փոխարժէքը բաւական կարեւոր գումար մը արժելուն, ետ կեցած է զանոնք ստանալու գաղափարէն : Ասկէց զատ Ժօրիս բսաւ որ դէպքէն երկու օր ետք և իր ձերբակալուելէն առաջ նամակ մը գրած է Ընկերութեան և յայտարարած է, որ եթէ եղեռնական արարքին մասնակցող և փախչիլ չկրցող անձինք կան զեռ Պոլսոյ մէջ, և թէ ի մէջ այլոց կառապան Ժօրժ զեռ Պոլիս կը գտնուի, և կամ թէ քօմիթէն որոշած է ուրիշ մարդիկ զրկել Պոլիս, ինք կը խոստանայ օգնել անոնց երբ իրեն դիմեն :

Ժօրիսի գրասենեակէն գտնուած թուղթերը

թարգմանուեցան։ Ասոնք «Փրօ Արմենիայէ և իր ա-
նիշանական հրատարակութիւններով ծանօթ Լ'Էօրօ-
բէն լրագրէն կտրուած վնասակար և թունալից յօդ-
ուածներ էին, և յիշատակագիր կտրօններ՝ դարձեալ
նոյն թերթերու հրատարակութիւններէն։ Ասոնց վը-
րայ բացատրութիւն ուզուելով, Փօրիս պատասխա-
նեց թէ անոնք ցանկերն էին յիշեալ թերթերուն մէջ
Օսմ.Կառավարութեան դէմ իր գրելիք յօդուածներուն։
ըսաւ նաեւ որ ինք մերթ ընդ մերթ յօդուած կը
դրկէր այդ թերթերուն, թէ Սօֆիայի մէջ պատահած
պայթումէն մեռած Վոամշապուհ Քէնտիրեանի կեն-
սագրութիւնը կը գտնուի «Դրօւ սկ» ընկերութեան
կեղրոնատեղին, և ինք այս կենսագրութիւնը լրացը-
նելու համար յօդուած մը զրկած էր «Դրօշակ»ին,
բայց պայման դրած էր որ իր մահէն ետք միայն հրա-
տարակուի «Դրօշակի» մէջ։ Հարցուեցաւ թէ քանի որ
իր մահուան ժամանակը անծանօթ էր, ի՞նչ նպատա-
կով նոյն յօդուածին հրատարակութիւնը յետաձգած
էր։ Պատասխանեց թէ իր կեանքը բնական էր որ
շատ կարճ պիտի ըլլար, քանի որ եղեռնական վատ-
արարքին գործադրութեան համար տեսնուած պատ-
րաստութեանց համեմատ, (Աստուած արեւշատութիւն
և երկար կեանք պարզեւէ մեր սիրեցեալ և Վեհ։
Կայսեր) կ'ուզուէր այդ վատ արարքը օտարահպա-
տակներու կողմէ գործուած ըլլալու կարծիքը առաջ-
բերել, և այսպէս Վեհ։ Կայսեր հանդէպ անձնուիրու-
թեան և հաւատարմական զգացումներով զեղուն կայս-
զօրքերուն և հաւատարիմ հպատակներուն կողմէ ընդ-
հանուր յարձակում մը բացարձակապէս ապահով կը
նկատուէր։ ի՞նչ որ քօմիթէին անիծապարտ նպատակն
էր, հետեւաբար, բացայայտ էր որ ինք նոյն միջո-
ցին պիտի սպաննուէր իր կիրարկած պարտականու-
թեան հետեւանքով, որով շատ ուշացած չպիտի ըլ-
լար Վոամշապուհի մասին գրուած յօդուածին հրատա-

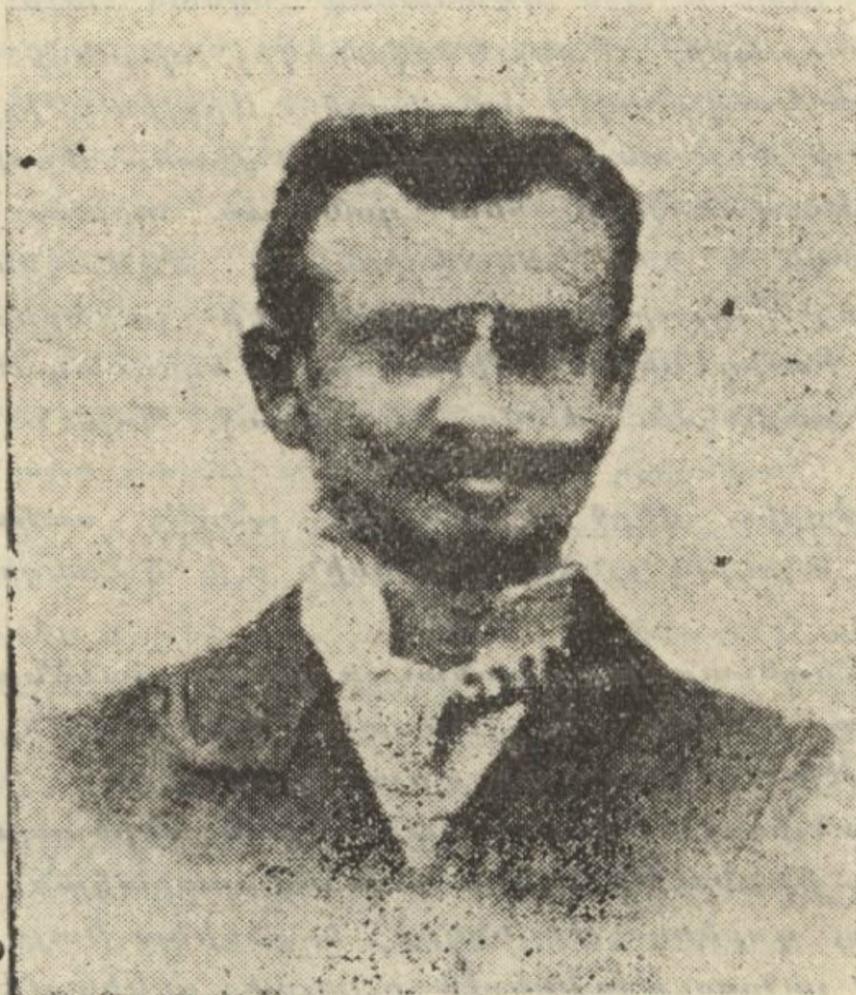
բակութիւնը :

Ամբաստանեալ Փօրիս ըստ թէ Վոամշապուհի հետ բարեկամանալէ և անոնց յեղափոխական կարծիքներուն և ծրագրուած գաղափարներուն տեղեկանալէ ետքը, Վոամ յայտնած էր թէ այս քօմիթէները նախապէս Օսմ. Պանքան օդը հանելու ծրագիր մը պատրաստած էին ժամանակաւ, և անոր գործադրութեանն ալ հետեւած, բայց վերջը այլեւայլ պատճառներով, մանաւանդ եղեռնական արարքին նախապատութիւն տրուելուն հետեւանքով, վերոյիշեալ ծրագիրը մէկդի թողուած էր: Սամուէլ Թայն ալ յեղափոխական անիծապարտ մարմիններուն մէջ մասնաւո՞ղիրք մը կը գրաւէր, և նոյն իսկ 1904 փետրուար 19ին Սօֆիային մէջ գումարուած խռովարարական ժողովին մէջ, ուր որոշուեցաւ եղեռնազործութիւնը՝ ուրիշ յեղափոխականներու հետ ինքն ալ ճառ իւսած էր:

Փօրիսէ լրացուցիչ տեղեկութիւններ պահանջուեցաւ այս Սամուէլ Թայնի ինքնութեան և նախկին ընթացքին վրայ: Փօրիս պատասխանեց թէ անիկառուսիացի Հայ յեղափոխական մըն էր և Պաքուի մէջ ուսուցիչ էր, որ յետոյ վտարուեցաւ և արտաքսուեցաւ Ռուսիայէ ուրիշ յեղափոխական պետերուն հետ և թէ Սօֆիայի մէջ տեղի ունեցած պայթիւնէն սպանուելէ ետք անոր կենսագրութիւնը և պատկերը հրատարակուած էին Բարիզի «Փրօ Արմէնիա» լրագրին մէջ: Գալով անոր խռովարարական գաղափարներուն և գործադրութիւնը իրեն յանձնուած եղեռնական որոշումներուն բուն հանգամանքին, Փօրիս յայտարարեց թէ բացի եղեռնական անիծապարտ ձեռնարկէն, թէեւ ձեռնարկուած էր քանդել և օդը հանել պանքաներ, սեղանաւորական հաստատութիւններ, պաշտօնեաներ և ուրիշ պաշտօնական և անհատական շէնքեր, և այսպէս զանազան տեղեր խռովութիւն և

յեղափոխութիւն յարուցանել, սակայն ծրագրին այս
մասին գործադրութիւնն ալ առժամապէս յետաձգուած
էր :

Փօրիսէ պահանջուեցաւ տեղեկութիւններ տալ
նաեւ Պոլսոյ խոռվարարական մասնաճիւղը կազմող
վերոյիշեալ անձերուն ինքնութեան մասին և աղղա-
րաբուեցաւ նաեւ, որ պէտք չէ ծածկէ իր անիծա-
պարտ ընկերներուն վրայ ունեցած ստոյգ տեղեկու-
թիւնները, քանի որ նոյնիսկ իր խոստովանութեամբ
ստուգուած է, թէ տեղեակ էր այդ քօմիդէներուն
գործառնութեանց : Սակայն Փօրիս չուզեց ո եւ է բա-
ցատրութիւն տալ այս մասին . միայն յայտարարեց
թէ Ռուպինա Ֆայն՝ Ամուէլ Ֆայնի աղջիկը չէր, այլ
կովկասցի ընտանիքի մը զաւակը, որ իր երկրին մէջ
կրթութիւն առած ատեն յեղափոխականներուն միա-
ցած էր և թէ անոր ընտանիքը չի գիտեր, թէ ո՞ւր
կը գտնուի Ռուպինա, որ Ամուէլ Ֆայնի քով կ'ապ-
րէր իրը անոր աղջիկը և յեղափոխական գաղափարնե-
րու գործադրութիւնը սկիզբէն մինչեւ վերջը հետա-
պնդելը իրեն նպատակակէտ ըրած յեղափոխական մըն
է : Լիփա Ռիփս ալ Պաքուցի Հայ մըն է. որ իր երկ-
րին մէջ մարդասպանութեամբ ամբաստանուած և
դատապարտուած, սակայն բանտէն խարդախութեամբ
փախչելով՝ «Դրօշակ» յեղափոխական մարմնոյն միա-
ցած է, և յետոյ իր իսկ պատասխանատուութեան
տակ կը վարէր այս տեղի խոռվարարական գործերը :
Իսկ իր կինը կոչուած Սօֆի՝ Մարի Զայց անուամբ
ճանաչուած, ծագումով գերմանացի է, որ կովկասի
յեղափոխականներուն կը վերաբերի և այդ երկրին
մէջ իրենց նպատակին գործադրութեան աշխատող-
ներէն է: Իրարմէ բոլորովին անջատ ըլլալով՝ ի հար-
կին սովորաբար մէկզմէկու օժանդակող ուրիշ հայ
քօմիդէներ Թիֆլիզէն Փընեվ կանչեցին այդ կինը :

ՎԱՐԴԱՐ ՔԵՆՏԻՐԵԱՆ

(Նահատակուած Քրիստովորի հետ, Սօվիա
առւմբի պայթումի ընացքին) :

իբրեւ գործադրութեան միջոց, որ Լիփա Ռիփսի հետ միանալով, իրենց միջեւ ապօրէն յարաբերութիւն հաստատուեցաւ և այս պատճառով սկսան ար և կին միասին ապրիլ։ Քարլ Եռւվանովիչ պոլսեցի է, իսկ Թրասա Եռւվանովիչ ռուսիացի, Սիլվիօ Ռիչիի կամ Վահանի ուր տեղացի ըլլալը չի գիտեր Փօրիս, իսկ Քարլ Եռւվանովիչի հետ գտնուած տիկին Աշքովա՝ ռուսիացի է. որ յեղափոխական թղթակցութեանց միջնորդ կ'ըլլար և կը դիւրացնէր յարաբերութիւնները՝ Քօմիդէներուն միջեւ, բայց եղեռնական արարքէն բաւական ժամանակ առաջ Պոլսէն փախած էր։

Փօրիս վերջ ի վերջոյ պնդեց սակայն, որ ասոնց և ուրիշ անձերու մասին ու է տեղեկութիւն չունի։

Հետեւաբար, մասնաւոր քննիչ յանձնաժողովին աշխատութեանց և յարատեւ ջանքերուն շնորհիւ քննութիւնները որչափ առաջ տարուեցան, նոյնչափ անժխտելիօրէն երեւան հանուեցան անիծապարտ անձերուն ինքնութիւնները և խռովարարական արարքներն ու գործողութիւնները. և ասիկա կայս. ամենամեծ յաջողութիւններէն ըլլալով, մէկիկ մէկիկ ամրաստանեալներուն երեսին զարնուեցան երեւան հանուած եղեռնական միջոցները, արարքները և ամեն կարգի ձեռնարկները։

Նախ և առաջ ձեռք անցուցինք Բիէռ Քիյառի Փարիզի մէջ հրատարակած «Փրօ Արմէնիա» լրագրին երկու տարուան հաւաքածոները։ Բիէռ Քիյառ իր անիշխանական գաղափարներով Եւրոպայի մէջ հռչակ հանած Փրանսացի հեղինակ մըն է։ իր հրատարակած թերթն ալ Հայ յեղափոխականներու օրկանը։ Մի առ մի քննուելով և կարգացուելով այդ թերթերը, հասկցուեցաւ որ հայ յեղափոխականները, 1904ի փետր-

ուարին, Սօֆիայի մէջ գումարում մը ունեցան, որուն
բանակցութիւններն ու որոշումները թէեւ գաղտնի
պահել որոշեցին, սակայն այն գումարումէն ետք ի-
րենց հրատարակած մէկ յայտարարութեան ինչ ինչ
մասերը թարգմանել տալով, սա հատուածը տեսնուե-
ցաւ թէ. Հայ յեղափոխականները որոշած են այլեւս
ամէնէն վճռական և ամէնէն վերջնական գործողու-
թեան ձեռնարկել: Այս պարբերութիւնը կասկած չը
կայ որ կ'ակնարկէր, Աստուած հեռո՛ւ ընէ, իրենց
մտադրած եղեռնական արարքին: Ասկէ զատ՝ Բիէռ
Քիյառ իր ուրիշ յօդուածովը, ինչ ինչ սպառնական
անիծապարտ բառեր գործածած էր բարեկամ տէրու-
թեանց Պոլսոյ յարգելի դեսպաններուն հասցէին: Նոյն
թերթերուն մէջ կարգացուեցաւ նաեւ, որ ակնար-
կութիւններ կային հայ յեղափոխականներուն անդամ-
ներէն Պոլիս, Բերա և Իզմիր բնակողներու կողմէ ա-
պագային կատարուելիք եղեռնական արարքներու նը-
կատմամբ: Հետեւաբար, այլեւս կասկած չկար, թէ
ան ալ Հայ յեղ. խումբէն էր:

Սիլվիօ Ռիչի համար հաստատապէս ապացուց-
ուած է թէ, մէկ ու կէս տարի առաջ, Օսմ. Պանքա-
յին դիմացը լուսանկարչական գործիքներու վաճա-
ռատան մը մէջ կը գտնուէր: Քննութիւն կատարուե-
լով, հաստատուեցաւ, որ Սիլվիօ Ռիչին, հայ յեղա-
փոխականներէն ոռւսիացի Գարեգին Գարակէօզօֆ
անուն անձին՝ օսմ. Պանքային դէմ վարձած խանու-
թին մէջ միջոց մը լուսանկար-գործիքներ ծախելու
զբողած է: Ետքը Գարեգին Գարակէօզօֆ զինուորա-
կան պարտականութիւնը կատարելու համար Ռուսիա
մեկնած է և անոր տեղ մնացած է Սիլվիօ Ռիչի, որ
այն կողմերը գտնուող ներկի վաճառական Աճէմեանի
30 հատ ներկով լեցուն տակառ գնելով, զանոնք փո-
խադրած է խանութը: Այս տակառները բնաւ առըն-

չութիւն չունէին իր լուսանկարչական արհեստին հետ և սակայն Սիլվիօ Ռիչի զանոնք պիտի գործածէր Օսմ. Պանքային դիմաց գետնին տակէն իրենց փորելիք հողերը կրելու և դուրս հանելու համար: Այս ծրագիրը Ընկերութեան կողմէ յետաձգուած և ուտիկանութեան ալ ուշադրութիւնը հրաւիրած Քւլալով, Սիլվիօ Ռիչի ստիպուած է եղեր թողուլ նոյն խանութը:

Միւսներէն Քարլ Եռւվանովիչ Պոլիս ծնած և զաւակն է Յովհաննէս Եղիաեան անուն Խասդիւզցի հայու մը, որ արհեստով քրջավաճառ է: Իր բուն անունը Կարապետ Յովհաննէսեան էր թէեւ, բայց զայն փոխած է Քարլ Եռւվանովիչի և քօմիդէին քով ալ Աշոտ ծածկանունով հոչակ հանած: Պոլիս գտնուած սիջոցին իր ապրուստը կը ճարէր որմանկարչութեամբ: Եետոյ անցեալ դէպքին ատեն, Ամերիկա փախած է և անկէ Պուլկարիա և Թիֆլիս երթեւեկելով, ւեղափոխականներուն անդամակցած է:

Թրասա Եռւվանովիչ որ Սամաթիա կը բնակէր և հովանոցավաճառ էր, միացած է Քօմիդէին: Իր բուն անունն էր Խաչիկի որդին Արտաշ Գարուտանեան զոր փոխած է Թրասա Եռւվանովիչ ծածկանունի, մինչդեռ Քօմիդէին մէջ Թորգոմ անունով հոչակուած է: Ասոր մայրը և ընտանեկան պարագաները այժմ Սամաթիա կը գտնաւին:

Ասոնց երկուքն ալ եղեռնական դէպքէն մինչեւ երկու օր առաջ իբրեւ Լիփիա Ռիփսի գրագիրն ու մատակարարը անոր հետ կը բնակէին, և դէպքէն երկու օր առաջ փախած են: Օրինական խուզարկութեանց պահուն երկուքին ալ այլ և այլ դիրքով լուսանկարները գտնուեցան իրենց ծնողական բնակարաններուն մէջ, ինչ որ կասկած չի ձգեր անոնց ինքնութեան և ճշգութեանը մտաին:

Ըստ էինք թէ Ժօրիս անիծապարտ դէպքին գործադրութեան օրուան մօտենալը տեսնելով, յայտարարած էր թէ պայթուցիկ նիւթը իր ազդեցութիւնը սաստկացնելու համար պէտք է որ երկաթէ պահարանի մը մէջ դրուի: Նկատելով որ այս սնտուկը եղեռնական դէպքէն քիչ ժամանակ առաջ շինուիլ սկսած է, այդ մասին քննութեան և խուղարկութեան ձեռնարկուելով, հաստատուեցաւ թէ, երկաթագործ Մանոլ և Միլթօ, որոնք այժմ ամբաստանեալներուն մէջ են և նախապէս Թօփհանէի կողմը գտնուած երկաթագործի խանութներուն մէջ կ'աշխատէին, ասոնք իրենց արհեստին անծանօթ եղանակով մը պատրաստած են երկաթ սնտուկ մը, որ քարիւղի երկու թիթեղ տուփի չափ տարողութիւն ունէր և շրջապատը ամբացուած էր պտուտակներով: Սնտուկին այս ձեւը իրենց տուած էին երկու ծանօթներ, որոնք մոմլաթին մէջ պարուրելով զայն՝ փոխադրած են ախոռը, ինչ որ հաստատուած է շատ մը վկայութեամբ և պացոյցներով:

Նկատի առնուեցաւ որ պայթուցիկ նիւթը բըռընկցնելու գործածուած ելեկտրական ուժը պատրաստուած է Սիլվիօ Ռիչի անուն ստորին արարածին կողմէ, որուն Բերայի գետնաքարը խաւերուն մէջ ծանօթ ըլլալը, ինչպէս նաեւ ելեկտրագիտութեան մէջ ճարտար հմտութիւն մը ունենալը նախապէս ըստ էի: Այս պարագան քննութեան ենթարկուելով՝ վկաներով ու ապացոյցներով հաստատուեցաւ, որ Սիլվիօ Ռիչի իրարու կից գրպանի լապտերներէ բաղկացած և 12 վոլթի ուժ ունեցող ելեկտրական գործիծիքը երկու անգամէն, ինչպէս նաեւ ելեկտրական հոսանքին հաղորդիչ կարմիր թելէն երկու մէթր գընած է ելեկտրական գործիքներու վաճառական եր-

ուանդ Աճէմեանէ . որուն խանութը կը գտնուի Բերա ,
Թունէլ բասաժին մէջ:

Այսպէս , քննութիւնը առաջ տարուելով երբ
կատարելապէս հասկցուեցաւ , թէ հրանիւթը պարու-
նակող սնտուկը ինչպէս պատրաստուած է և թէ ուր-
կէ հայթայթուած է բոնկում պատճառելիք ելեկտրա-
կան գործիքը , ասոնց ամէնքը ստուգելէ ետք , բնա-
կանաբար ուշադրութիւն դարձուեցաւ այն կէտին վը-
րայ թէ , Փօրիսի տունէն փոխադրուած 140 քիլօ
մէլինիթին մնացորդը ուր պահուած էր: Այս կէտը
մանրամասն քննութենէ մը անցուեցաւ :

Նախապէս ըսած էի թէ Լիփա Ռիփս Քրէտի
Լիօնէ դրամատան միջոցաւ Իզմիր Տիգրան Նալպան-
տեանի գումար մը դրկած էր: Քննիչ մարմինը այս
դէպքը տ' զեկագրեց Այտընի կուսակալութեան , ո-
րուն կատարած մասնաւոր և լիակատար քննութեան
վրայ երեւան ելաւ որ Մազնիսացի երկու եղբայրներ .
որոնք աղքատ ու ողորմելի վիճակի մը մէջ կը գտնը-
ուէին . 7—8 ամիս առաջ Իզմիր եկած և քարափին
վրայ խանութ մը վարձելով սկսած են արջառի միս
ծախել: Այս երկու հայերը Նալպանտեան Տիգրան և
Անդրէաս անունը կը կրէին , որով հասկցուեցաւ թէ
Լիփա Ռիփսի դրկած դրամը ընդունողը այս մսավա-
ճառ Տիգրան Նալպանտեանն էր: Ուստի անմիջապէս
հարցաքննութեան ենթարկուեցան յիշեալ երկու եղ-
բայրները . որոնց խոստովանութենէն հասկցուեցաւ
թէ Քօմիթաճիները Այտընի նահանգին մէջ խել մը
եղեռնական արարքներ գործելու մտադիր են: Նոյն
միջոցին պատահաբար , ուրիշ երկու հայեր իրարու-
հետ կը կոռուէին , որոնցմէ մէկը միւսը վիրաւորելով
երբ կ'սկսի փախչիլ . վիրաւորուածը տեսնելով որ
Յոյն մը կը հետապնդէր զի՞նքը վիրաւորող հայը : «Ես
ինքզինքս վիրաւորեցի կ'ըսէ , փախչողին մի՛ գպչիք» :

Վիրաւորին այս յայտարարութիւնը Յոյնի ուշադրութիւնը կը գրաւէ, որ կուգայ դէպքը կը ծանուցանէ տեղական կառավարութեան: Թէեւ կարելի չէր եղած ձերբակալել այս երկու հայերը՝ բայց ստուգուած է անոնց ինքնութիւնը և անոնց տան մէջ կատարուած քննութենէ մը տեսնուած է, որ հետեւեալները պահուած են անոնց բնակարանին մէջ. մեծ սնտուկ մը քարսիւրապատ տինամիթի հսումպարաւներ, քարիւղի սնտուկ մը լեցուն տինամիթի պատրոյգներ, կարգմը վասակար թուղթեր, 115 հատ լեցուած խումպարա, 57 հատ տինամիթի ծրար, 10 տուփ տինամիթի քարսիւր, ելեկտրական բարդեր, տինամիթի ժամացոյց, տինամիթի պարունակներ. շիշերու մէջ դըռուած տինամիթի գեղեր, տինամիթ շինելու յատուկ գործիքներ, մաւզէրեան հրազէններ և հարիւրաւոր փամփուշտներ, որոնք գիտական զննութեան համաձայն գեռ նոր շինուած ու բերուած էին: Պէտք եղած քննութիւնները հոն ալ աւելի առաջ տարուեցան և ձերբակալեալ Տիգրան Նարպանտեանի և եղրօր ընդարձակ խոստովանութենէն հասկցուեցաւ, որ Իզմիրի մէջ ալ շատ մը եղեռնագործներ կան. որոնք իրենց եպերելի մտադրութեանց գործադրութեան համար որոշած էին կամուրջները աւերել, երկաթուղիի գիծերը քանդել. պանքաները օդը հանել և այս կարգի ձեռնարկներու սէջ գտնուիլ: Այս շար նպատակով, օխաներով հրանիւթ պարունակով քարիւղի տուփեր և ուրիշ շատ մը պայթուցիկ և քանդիչ նիւթեր դրան էին կամուրջներուն և ճամբաններուն տակ և ականներ բացած էին: Այս վասակար նիւթերը մէկիկ մէկիկ հանուեցան իրենց պահուած տեղերէն: Ասոնցմէ զատ, Յակոբ անուն ստորին արարած մը, Քրէտի Լիօնէի Իզմիրի Մասնաճիւղին վարձու դրամարկղներէն վարձած և անոր մէջ տինամիթի մեքե-

նայ մը զետեղած էր, նոյն դրամատունը օդը հանելու տրամադրութեամբ՝ զոր որոշած էին վերջնականապէս։ Այս մեքենան ալ կարելի եղաւ գտնել և հանել հոնկէց, որով առաջքը առնուեցաւ նաեւ անխուսափելի մեծ ոճիրի մը։

Ահա այսպէս, շնորհիւ Վեհ։ Կայսեր չգործադըրուեցաւ հայ յեղափոխականներուն՝ Պոլսոյ, Բերայի և Իզմիրի մէջ ձեռնարկելիք ապագայ արարքներուն և ոչ մէկը, զորս ծանուցած և հրատարակած էր Բիէռ Քիյառ։

Իզմիրի մէջ կատարուած այս քննութիւններուն վրայ ժօրիս երբ դարձեալ հարցաքննուեցաւ, յայտարեց թէ գիտէ որ Իզմիրի մէջ տեղի ունեցած այս յեղափոխական ձեռնարկները անձամբ կազմակերպած ու պատրաստած են Բիֆսեմը, Սամուէլ Ֆայն և աղջիկը և Քարլ Եուվանովիչ կամ ուրիշ անունով Աշոտ, որոնք յետոյ Պոլիս եկած են։ Հետեւաբար հասկցուելով որ այս երկու եղեռնական ձեռնարկները կապ ունին իրարու հետ, Իզմիրի քննութեանց արդիւնքը պարունակող թուղթերը և տեղեկադիրը բերուելով հոս՝ մանրամասն քննուեցաւ և հաստատուեցաւ, որ Աստուած մի արասցէ. եղեռնական արարքը Պոլսոյ մէջ կատարելէ ետք մասնաւոր խօսանիշով մը անմիջապէս Իզմիր պիտի տեղեկացուէր, և հոն եւս մտադրուած անիծապարտ ծրագիրները պիտի գործադըրուէին, ինչ որ ժօրիսի խոստովանութեամբ ալ հաստատուեցաւ։

Սինկէրի վաճառատան մէջ Ժօրիսի գրասենեակէն գանուած թուղթերուն մէջ երեւան հանուած տետրակի մը պարունակութիւնը քննուելով. արձանագըրութիւն մը տեսնուեցաւ թէ Մանուկ անուն անձի մը 10 ոսկի տրուած է։ Քանիցս հարցուեցաւ ժօրիսի թէ այդ անձը ո՞վ է, սակայն ժօրիս ուրացաւ և չը-

պատասխանեց : Քննութիւն կատարուելով հաստատուեցաւ թէ ծանօթ կառապան Մկրտիչի քաղաքացիներէն Մանուկ անուն անձ մը Բերայի Ճօնս արարթըմանին մէջ իբրեւ դռնապան կը ծառայէ և թէ Սիլվիո Ռիչիի կամ Վահանի դիմումին վրայ Մանուկ կատարած է՝ վերջերս Մկրտիչը իր ծննդավայրէն՝ Արփաղէն բերելու վերաբերեալ գործողութիւններն ու թղթակցութիւնները : Հետեւաբար հասկցուեցաւ , որ Փօրիսի տետրակին մէջ արձանագրուած այդ Մանուկը այն անձն է , որ Մկրտիչի բերուելուն միջնորդած ու Վահանի հետ տեսակցած է : Քննութեանց այս արդիւնքին վրայ նորէն տեղեկութիւն պահանջուեցաւ Փօրիսէն , որ ըստ թէ քննութեամբ երեւան հանուած Մանուկը՝ տետրակին մէջ արձանագրուած Մանուկն է իրօք . թէ նոյն 10 ոսկին Լիփա Ռիփս յանձնած է իբրեն , Սիլվիո Ռիչիի տրուելու համար և ինք ալ Մանուկի տուած է , որով այդ անձն ալ եպերելի անձանց հետ խռովարարական յարաբերութիւններ ունէր : Փօրիս յայտարարեց նաեւ թէ՝ Ռիչի սիրային յարաբերութիւններ ունէր Մարի Բասքալ անուն կնոջ հետ և թէ օր մը երբ կը խօսուէր Աւստրիոյ հիւանդանոցին մօտերը գտնուած տուն մը պահուած «մէլինիթներ» անկէ հանելու վրայ , Փօրիս յայտարարեր է թէ պատրաստ է ծառայելու իր կինը՝ Աննա Նէլլէնսը զրկելով և կամ անձամբ երթալով , բայց Սիլվիո Ռիչի ըսեր է թէ այդ գործը Մարին ալ կրնայ կատարել :

Առոր վրայ նախ Ճօնս արարթըմանին դռնապան Սըվաղցի Մանուկ , որ ամբաստանեալներուն հետ կը գտնուի , բերուեցաւ ու հարցաքննուեցաւ : Մանուկ նախ ուրացաւ , բայց երբ Փօրիսի հետ դէմ առ դէմ բերուեցաւ , խօստովանեցաւ և ըստ թէ Քարլ Եռվանովիչի՝ այսինքն կարապետ Աշոտի , Թրասայի՝ այսինքն Արտաշ Թորգոմի , Վուամշապուհ Քէնտիրեանի

և ամբաստանեալներէն երբեմն խոհարար ու յետոյ
Պայպը Հառողի շրջուն գրավաճառ Եղիա Գահվէճեա-
նի միջոցաւ «Դրօշակ» քօմիթէին մէջ մտնելով՝ յանձն
առած է Քօմիթէին ամէն տեսակ բաղձանքներն ու
գործողութիւնները կատարել։ Մանուկ ըսաւ նաեւ թէ
քօմիթէի անդամներուն թիւը աւելցնելու ջանալով,
ընկարութեան մէջ մտցուցած է ամբաստեալներէն իշ-
լէմէճի երուանդը, կառապան Մկրտիչի եղբայրը՝ Յով-
հաննէսը, քեռորդին՝ Յովսէփիը, սրճարար Նշանը, փա-
խստական Կօչկակար Արշակը, քաղաքային բժկական
վարժարանին ուսանողներէն ըլլալով, նոյն վարժա-
րանէն հեռացած Յովակիմը ու Գարեգինը, և հան-
գուցեալ Մանուկը յարեց թէ ատոնց «Դրօշակ» լրա-
գիրը կարդացնել տուած. նոյն խանին սենեակին մէջ
անոնց հետ խոռվարարական խորհրդակցութիւններ
կատարած և վերոյիշեալ անձանց իւրաքանչիւրը զա-
նազան աստիճանով քօմիթէին գործողութեանց մէջ
ծառայել տուած է. նաեւ միւս կողմէ նպաստ հաւա-
քելու ձեռնարկած է և Թորգոմի յանձնարարութեամբ
ու. Օ. Փօրժ» հասցէն պատրաստելով, այդ հասցէով
«Դրօշակ» խոռվարարական լրագրէն բազմաթիւ օրի-
նակներ բերել առած և Թորգոմի հետ զանոնք ցըր-
ուած է։ Մանուկ խոստովանեցաւ նաեւ թէ եղեռնա-
կան դէպքէն տնօղեկութիւն ունի, և թէ դէպքէն ա-
ռաջ, Թորգոմ, Մկրտիչ ու Սիլվիօ Ռիչի՝ այսինքն
Վահան իրեն բերին մեծ ծրարին մէջ դրուած հրա-
նիւթեր, որպնց մէկ մասը, Թորգոմի զեկոյցովը, գրա-
վաճառ Եղիայի ու սրճարար Նշանի յանձնած է. իսկ
մնացած մասը, և Մկրտիչի քեռորդիին՝ Յովսէփի մի-
ջոցաւ Վահանի զրկած, 15 հատ փշտիկաւոր ու պա-
րապ պօմպաները ընդունած է, սակայն վախնա-
լով՝ զանոնք նետած է աբարթը մանին հորին
մէջ։

Այս խոստովանութեան վրայ, իսկոյն ձեռնարկը-
ուեցաւ ձերբակալելու Մանուկի այն ընկերները, ո-
րոնց անունները յայտնուն էր: Միւս կողմէ նոյն ա-
բարթը մանի հորին մէջ խուզարկութեան ալ ձեռնարկը-
ուեցաւ: Արդարեւ գտնուեցան 15 հատ վշտիկաւոր
պարապ պօմպա: հորին տակէն գտնուեցաւ նաեւ քա-
րիւղի թիթեղեայ տուփին մէջ դրուած ցեխ, որ թըն-
դանօթարան զրկուելով, քննութիւն կատարուեցաւ
և հաստատուեցաւ թէ այդ ցեխին մէջ մէլինիթ պայ-
թուցիկ նիւթը կայ: Մանուկը բացարձակապէս ըստ
թէ իր կողմէ ընդունուած, մասամբ գրավաճառ
եղիայի ու մասամբ՝ սրճարար Նշանի յանձնած ու
մնացածն ալ նոյն հորը նետելով բնաջինջ ըրած նիւ-
թերուն ամէնքը 30 քիլոէն աւելի էին: Իսկ մնացած
30 քիլո մէլինիթն ալ երեւան հանելու գործին մէջ
յաջողութիւն ձեռք բերուեցաւ:

Բերա, Բարի Տէրոյին խանութի մը մէջ հաս-
տատուած սրճարար Նշան ալ բերուելով հարցաքըն-
նուեցաւ: Ան նախապէս ուրացաւ, բայց Մանուկի
հետ դէմ առ դէմ բերուեցաւ: Անոր խանութին մէջ՝
կատարուած խուզարկութեամբ խանութին չուրջ մէկ
մէթրի չափ դէպի պատին տակ իջնող ծակեր գտնուե-
ցան: որոնց չուրջ «զինկոյով» պատուած էր՝ ուշա-
դրութիւն չհրաւիրելու համար: նաեւ քովէն գտնուե-
ցաւ «Դրօշակ» թերթին վերջին թիւերուն պատկե-
րազարդ մէկ օրինակը: Այս պարագաներուն վրայ
ըսուեցաւ Եշանի թէ Թորգոմի աղդարարութեան վը-
րայ Մանուկի կողմէ իրեն յանձնուած պայթուցիկ
նիւթերը ի՞նչ ըրած է: Պատասխանեց թէ այդ նիւ-
թերը խանութին մէջ կը պահէր, սակայն եղեռնական
արարքէն մէկ քանի օր ետքը Մանուկի հանդիպելով
այս վերջինը ըստ իրեն թէ այդ նիւթերուն այլեւս
պէտք չէ մնացած, հետեւարար ինքն ալ խանութին

առջեւ գտնուած ականի ծակէն վար նետած ու բնա-
ջինջ ըրած է զանոնք: Նշան ըստ նաեւ թէ «Դրօ-
շակ» խոռվարարական ընկերութեան մէջ մտնելով
Մանուկի, Թորդոմի ու Աշոտի հետ խոռվարարական
յարաբերութիւններ հաստատած էր, եղեռնական մտա-
դրութիւններէն տեղեկութիւն ունի և Թորդոմ ը-
սած է իրեն, թէ Պոլսոյ մէջ 200 տեղ քարիւղ Թափե-
լով՝ հրդեհ առաջ բերելու մտադրութիւն ունի:

Նկատելով որ Նշան տեղեակ է Թորդոմի այդ
աստիճան յեղափոխական նպատակներուն և զգա-
ցումներուն, հարցաքննութիւնը առաջ տարուեցաւ:
Նշան ըստ թէ հինգ-վեց տարի առաջ Բերայի Քրէօքը
օթէլին մէջ առաղձագործութիւն ըրած պահուն, ինք
հինուց յարաբերութիւն ունէր քօմիթէին հետ և Թոր-
դոմ ալ մասնակցած էր նախկին դէպքին: Ուստի այն
ատենէն մնացած ու չգործածուած մեծ ծրար մը
հրանիւթ և օճառի ձեւով փշտիկաւոր ու պարապ 12
պօմպաններ Թորդոմի կողմէ իրեն յանձնուած էին և
օթէլին մէջ ծառայող Պիթլիսցի սպասաւոր Ֆրոյի գի-
տութեամբը զանոնք պահած է օթէլին նկուղի սան-
դուխին տակ. յետոյ Թորդոմի դիմումին վրայ հրա-
նիւթ պարունակող ծրարը անոր վերադարձուցած է,
սակայն պօմպանները տակաւին հոն կը գտնուին:
Հաւանական նկատելով որ Թորդոմ մինչեւ հիմա
զանոնք անկէ վերցուցած ըլլայ խնդիրը հարցուեցաւ
Նշանէն, որ պատասխանեց թէ եղեռնական արարքէն
երեք ամիս առաջ նոյն «պօմպանները» անկէ հանելու
ձեռնարկուած և նոյն պահուն օթէլը գտնուող վերո-
յիշեալ Ֆրոյի հետ խորհրդակցութիւն կատարուած է.
սակայն նկատելով որ բաւական ժամանակ անդած է
և «պօմպաններուն» տեղը շատ մը շիշեր դրուած են,
որով հանելու համար կարգ մը գործողութիւններ
պէտք է կատարել և թէ կրնայ ըլլալ որ օթէլին տէրը
պերմանահպատակ տիկին Քրէօքը ալ իմանայ. եռ-

կեցեր են . հետեւաբար, հաստատապէս կը յուսայ թէ «պօմպաները» հիմա հոն կը գտնուին : Ատոր վրայ Քրէօքր օթէլին մէջ բատ օրինի խուզարկութիւն կատարուելով այդ «պօմպաները» անկէ հանուեցան և Թնդանօթարան ղրկուեցան : Հասկցուելով որ վերոյիշեալ ֆրո իր ծննդավայրը գացած է . զայն բերել տալու համար հեռագիր ուղղուեցաւ նոյն տեղը : Մանուկի յայտարարութեանց վրայ ձերբակալուեցան նաեւ գրավաճառ Եղիա, որ քօմիթէի անդամ է և հրանիւթերը ընդունած և պահած է , Մկրտիչի քեռորդին Յովսէփ, որ «պօմպաները» Մանուկի յանձնած էր, Յովհաննէս ու Երուանդ Յովնանեան : Ասոնց հարցաքննութեանց ձեռնարկուեցաւ և սակայն այդ միջոցին հաստատուեցաւ թէ Յովակիմ, Արշակ ու Գարեգին Եղեռնական արարքէն ետք փախած են և Մանուկ ալ շատ առաջ մեռած է :

Մկրտիչի քեռորդին Յովսէփ յայտարարեց թէ Մանուկի, մօրեղբօրը՝ Մկրտիչի և ամբաստանեալներէն Յովհաննէսի թելադրութեամբ «Դրօշակ» ընկերութեան մէջ մտած է . մանաւանդ Մանուկ իրենց շատ մը խռովարարական թելադրութիւններ ըրած է , և ինք յաճախելով Մանուկի սենեակը , զոր Մանուկ քօմիթէի վերաբերողներուն գումարման վայրը ըրած էր, «Դրօշակ» լրագիրը կարդացած և այդ կերպով տեղեկացած է ընկերութեան խռովարարական գաղտնի բաղձանքներուն և գործերուն, նաեւ Թորգոմի ու Սիլվիօ Ռիչիի հետ մասնաւոր յարաբերութիւններ հաստատելով , անոնց վստհութիւնը գրաւած է , որով Եղեռնական արարքէն քիչ ժամանակ առաջ Սիլվիօ Ռիչի պարկի մը մէջ դրուած իրեն յանձնած է 15 հատ փշտիկաւոր «պօմպա» և կարգ մը հայերէն տառեր . անոնք նախ իր մօրեղբօրը հետ բնակած Կրավիէ աբարթըմանին դոնապանին սենեակին կիցը գտնը-

ուած արդուկի սենեակին տակը պահած են, բայց
իտոյ մօրեղբօրը՝ Մկրտիչի ազգարարութեան վրայ
անկէ առնելով՝ Մանուկին տարած է:

Յովհաննէս ալ այս պարագաները մասամբ խոս-
տովանելով՝ ըսաւ թէ ինք ալ «Դրօշակ» ընկերու-
թեան կը վերաբերի և Մանուկի խռովարարական
բնակավայրը յաճախած է: Կրավիէ աբարթըմանին մէջ
ատոր բնակած սենեակը խռովարկուելով՝ Մկրտիչի
կողմէ անոր ուղղուած հայերէն նամակ մը գտնուեցաւ:
Նամակը թարգմանուեցաւ. իմաստը այն էր թէ քե-
ռորդին Յովսէփի երբ պատահմամբ իր տեսած ու կար-
գացած նամակին պարունակութիւնը ուրիշ տեղ յայտ-
նէ պիտի սկանուի և բնաջինջ պիտի ըլլայ: Այս
պարագաները հարցուեցան Յովհաննէսի, որ ըսաւ թէ
Յովսէփի երիտասարդ ըլլալուն համար անոր փափաք-
ները բարեփոխելու նպատակով գրած էր. այդ կեր-
պով Յովհաննէս ուզեց տարբեր մեկնութիւն մը տալ
խնդրոյն: Սակայն նամակին նպատակին համար Յով-
սէփի հարցաքննուելով ըսաւ թէ. Մկրտիչի յեղափո-
խական նպատակներուն բերմամբ Մանուկի միջոցաւ
ծննդավայրէն բերուելու ձեռնարկուած պահուն. այդ
մասին Մկրտիչի գրած նամակը կերպով մը Յովսէփի
ձեռքը անցած և պարունակութեանը տեղեկացած է,
ուստի այդ կէտը ուրիշ տեղ մը չըսելու նպատակով
սպառնալիք եղած է: Ատկէ վերջը յիշեալ Յովսէփի ալ
համոզուելով, նոյն թուականէն սկսեալ քօմիթէին
մէջ ընդունուած է և անոր շատ մը յեղափոխական
կարեւոր ծառայութիւններ ընել տուած են:

Գրավաճառ եղիա խոստովանեցաւ թէ Թորգոմի
ազդարարութեան վրայ, եղեռնական արարքէն երկու-
օր առաջ Մանուկի կողմէ տրուած հրանիւթեր պա-
րունակող տուփերը ընդունած է. այսպէս քանի մը
օր իր տան մէջ յատկապէս պահելէ յետոյ, եղեռնա-
կան արարքէն քիչ ետքը, Մանուկի ազդարարու-

թեան վրայ, աղբանոցը նետելով բնաջինջ ըրած է : Եղիա Մանուկի հետ դէմ առ դէմ բերուելէ յետոյ՝ խոստովանեցաւ թէ «Դրօշակ» ընկերութեան անդամ է, Թորգոմը կը ճանչնայ և անոր հետ խոռվարարական վաղեմի յարաբերութիւններ ունի :

Ամբոստանետլ Երուանդ Յովանեան խոստովանեցաւ, թէ կը ճանչնայ Սիլվիո Ռիչին, այսինքն Վահանը, և Թորգոմ ու Աշոտը՝ կարդացած է «Դրօշակ» լրագիրը, այսպէս հասու ըլլալով խոռվարարական նպատակներու, և թէ Մանուկի մօտ գացած է խոռվարարական բաներու և ներկայ գործողութեանց վրայ տեղեկութիւն առնելու համար, Նպաստի ձեւով Ընկերութեան արուելու համար Երուանդ՝ Մանուկի յանձնած էր գումար մը : Այս մասին նախապէս ըրած խոստովանութիւնը փոխելով՝ Երուանդ ըսաւ թէ դըրամը փոխ տուած է Մանուկի : Սակայն, հաստատուած է թէ այս Յովանեանն ալ Թորգոմին ու Վահանին կողմէ իրենց քօմիթէին մէջ մտցուած է և հրանիւթ պահող կարեւոր անձերէն է :

Իր երկրէն կանչուած կը Քրէօքը օթէլին սպասաւորներէն՝ Պիթլիսցի Ֆրօ Պազտոյեան մասնակցած է Հայոց նախկին դէպքերուն ալ, ու այս առթիւ 10 տարի շզթայակիր աշխատութեան դատապարտուած, սակայն յետոյ կայս. ներման արժանացած է : Ֆրօ դարձեալ Թորգոմի և սրճարար Նշանի առաջնորդութեամբ, «Դրօշակ» ընկերութեան մէջ մտած է : Այդ միջոցին Թորգոմի կողմէ սրճարար Նշանի տրուած 12 «պօմպա» և հրանիւթ պարունակող մեծ ծրաբ մը Նշանի հետ պահած է Քրէօքը պանդոկին նկուղին մէջ, սանդուխին տակ : Յետոյ Թորգոմի կողմէ պահանջուելով՝ հրանիւթ պարունակող նիւթերը անոր վերադառնուցած են : Իսկ «պօմպա»ներ հռն մնացած ըլլալով, եղեռնական արարքէն երեք ամիս առաջ, Թորգոմի աղղարարութեան վրայ, այդ «պօ-

պաշտոները նկուղէն հանելու ձեռնարկուած է, սակայն օթէլին տիրոջ կողմէ սանդուխին վրայ շատ մը շիշեր դրուած ըլլալուն համար անկարելի եղած է այդ ձեռնարկը: Ամբաստանեալը խոստովանած է այս իրողութիւնները:

Նկատելով որ յիշեալ ֆրո Հայոց Դէպքին մասնակցող անիծապարտ անձերէն է ու քօմիթէին մէջ նոյնքան կարեւոր դիրք մը ունեցած է որքան սրճարար Նշան, և Թորգոմ զայն քօմիթէին այդ կարգի գործառնութեանց կը գործածէր, Քննիչ Մարմինը այս մասին ալ հարկ դատեց քննութիւնները ա'լ աւելի առաջ տանիլ: Այսպէս, Ֆրո խոստովանեցաւ թէ Հայոց դէպքին մասնակցող և միասին խռովարարական ձեռնարկներու մէջ գտնուող Սիմոն անուն անձը, այն ատեն Պոլսէն Վառնա փախած, յետոյ իր ծննդավայրը դառնայով՝ Պիթլիսի կուսակալութեան Ախլաթ գաւառակը գացած է ու մինչեւ երեք տարի առաջ հոն բնակած ու մեռած է: Թորգոմին կողմէ այդ անձին տրուած էր շատ մեծ պօմպա մը, իսկ անոր հետքաղատմամբ փոքր պօմպա մը՝ Աշքքը տ'Օրիան անուն քլիւպին մէջ պայթեցնելու համար: Այդ քլիւպին ծառաներէն Պիթլիսի ամբաստանեալ Մանուկի և միւս Մանուկի: Պօղոսի և Խաչիկի կողմէ փոխադրուած են այս պօմպաները և այն ատեն պայթեցնել անկարելի եղած ըլլալով, նոյն քլիւպին մէջ պահուած են և յիշեալ անձերն ալ այդ պօմպաներու փոխադրութեան և քլիւպին մէջ անոնց պահուելուն մասնակից եղած են. իբր Քօմիթէին անդամ:

Քննութեանց շնորհիւ երեւան եկած յեղափոխական գործողութեանց այս մասին եւս մեծ կարեւութիւն տրուեցաւ հեռազօտութեանս ատենս Մէկ կողմէ քլիւպին մէջ ծառայող և իրենց վրայ կասկած հրաւիրող անձերը կանչուելով հարցաքսնութեան ենթարկը ուեցան և միւս կողմէ քլիւպին մէջ պահուած պօմպաները երեւան հանելով ակներեւ վեասի մը առաջքը

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԵՒ ԼՈՒՆԿԵՎԻԶ

(Վերջինը, կէս Հայ, կէս Լեհ, Երեւանցի, մեր
հին ընկերներէն. Երկար տարիներ անդամ էր Ռուս
Էս-Էռ կուսակցութեան Կեդր. Կօմիտէի և ստէպ միջ-
նորդ այդ կուսակցութեան և Դաշնակցութեան միջեւ:
«Արարատսկի» ծածկանունով աշխատակցած է «Դրօ-
շակոյն») :

առնելու ձեռնարկուեցաւ փութով։ Հարցաքննութեանց և խուզարկութեանց չետեւանքով երեւան ելաւ թէ այդ անձերը Հայոց գէպքին ատեն և անկէ ալ քօմիթէին պատկանող անիծապարտ անձերէն ըլլալով՝ ծառայութիւններ կատարած են. արդարեւ, Թորգոմի կողմէ, պայթեցնելու համար, Սիմոնի յանձնուած են երկու պօմպաներ, զոր կարելի չէ եղած պայթեցնել ո և է կերպով։ յետոյ յատկապէս բաժակի և մոմլաթի մէջ փաթթելով կողովի մը մէջ դրուած և ածխանոցին ու ջրամբարին մէջ պահած են։ Իրաւ ալ ի գործ դրուած ջանքերուն շնորհիւ. 60 քիլօ ծանրութեամբ փշտիկաւոր խիստ մեծ պօմպա մը և ուրիշ փոքր պօմպա մը, մոմլաթի և բամպակի մէջ զգուշութեամբ պահուած, յիշեալ տեղերէն երեւան հանուեցան։ Բացայայտ կերպով ստոգուեցաւ թէ այդ չարագործները քլիւպին մէջ ատեն մը ծառայելով՝ վստահութիւն շահած են, որով յիշեալ պօմպաները յաջողած են փոխադրել և դիւրութեամբ պահել հոն, որ շատ մը յարդելի անձնաւորութեանց դումարման վայրն է։ Այդ պօմպաները թէեւ չեն պայթեցուցած, սակայն պէտք եղած ատեն և քօմիթէին հրամանին համաձայն պայթեցնելու համար՝ յատկապէս մոմլաթի մէջ փաթթած են, անոնց զօրաւոր ազդեցութիւնը չկորսնցնելու նպատակաւ։

Հասկնալու համար թէ յիշուած Սիմոնը իր ծընդագայրին՝ Ախլաթի մէջ բնակած և իրօք մեռած է, քննութեան ձեռնարկուելով։ Պիթլիսի կուսակալութեան գրուեցաւ այս մասին։ Հասած հեռագրական պատասխանէն հաստատուեցաւ, թէ Սիմոն մեռած է Ախլաթի մէջ։

Վերը մանրամասնօրէն պատմեցի Իզմիրի մէջ կատարուած հետապնդութեանց և քննութեանց արդիւնքը, որ Աթէնքի Օսմ. գործակատարութեան մի-

Չոցաւ ծանուցուեցաւ նաեւ հելլեն կառավարութեան :
 Նոյն կառավարութիւնն աչ գոհ մնաց յեղափոխա-
 կաններու նուաճումով և խայտառակուելով՝ մարդ-
 կային ընդհանուր ապահովութեան պահպանման մասին
 այս բարեսիրական զեկոյցէն և ինքն ալ Աթէնքի և
 Պիրէօնի մէջ խիստ քննութեան և խուզարկութեան
 մը ձեռնարկեց : Այսպէս, երեւան հանեց թէ Հայ յե-
 ղափոխականները դէպի Պոլիս և օսմ. երկիրները
 կարգ մը խոռվարարական առաքումներ կատարելու
 համար, Պիրիօնի մէջ ալ մասնաճիւղ մը հաստատած
 ին և քանդիչ հրանիւթեր, գործիքներ ու պայթուցիկ
 դեղեր բերել կուտային : Թէ՛ նոյն քանդիչ գործիք-
 ները գրաւուեցան և թէ իրենք մէկի կ մէկիկ ձերբա-
 կալուեցան և յանձնուելան դատարան : Այս առթիւ,
 հելլեն կառավարութեան ձեռք ձգած թուղթերուն և
 նամակներուն մէջ «Տօքթոր Թօմաքօ Զարթարեան»
 ստորագրութեամբ և Յուլիս 27 թուակիր նամակի մը
 մէջ հետեւեալ հատուածը կար . «Յաջողուած է գոյքն
 ը ապահով տեղ մը յանձնել. բայց կարծես չար
 բաղդ մը արգելք կը հանդիսանայ մեր բոլոր կազ-
 մակերպութիւններուն դէմ և մեր բոլոր ձեռնարկնե-
 րը ապարդիւն կը մնան» : Գտնուեցաւ նաեւ Ժընեվի
 հայ յեղափոխական ընկերութեան կնիքով, 1905 Յու-
 լիս 25 թուակիր և «Քրիսթ» անունին ուղղուած նա-
 մակ մը, որուն լուսանցքին վրայ գրուած էր . «Ուաֆօ
 և Ռուպինա ողջամբ ելան և հոս կը գտնուին» : Պաշ-
 տօնական տեղեկութիւններէ հասկցուեցաւ որ այս
 նամակներուն մէջ յիշատակուած գոյքը եղեռնական
 արարքին օրը գործածուած հրանիւթն է, որուն մնա-
 ցած մասը չէր գտնուած . իսկ Քրիսթն ալ բուն իսկ
 Ֆիլիպէի բնակիչներէն եղող Սիլվիօ Ռիչիի իսկական
 անունն էր : Քննութեամբ հասկցուեցաւ նաեւ որ
 նոյն Սիլվիօ Ռիչի դէպքէն օր մը առաջ Պիրէօն փա-

խած է և նոյն պահուն հոն հասնող Ժընեվի յեղափոխական ընկերութեան ստորագրութեամբ վերոյիշեալ նամակը կը պատկանէր Սիլվիօ Ռիչիի, ու ամէն գործողութիւններու և ընթացքներու մասին տեղեկութիւն կ'առնէր։ Ամբաստանեալ Ժօրիս ալ յայտնեց թէ «Սաֆօ» անունը Լիփա Ռիփսի անունն է ընկերութեան մօտ, որով հաստատուեցաւ որ Ժընեվի ընկերութիւնը այդ նամակով կը ծանուցանէր դէպքին օրը Պոլիսէն բացակայ գտնուող Սիլվիօ Ռիչիի թէ Սաֆօ, այսինքն Լիփա Ռիփս և Ռուպինա, այսինքն Ռուպինա Ֆայն, յաջողած են Պոլիսէն փախչիլ և ողջամբ ժամանել Ժընեվ։

Այս պաշտօնական տեղեկութեան վրայ նկատի առնուեցաւ թէ մնացորդ մէլինիթները ո՞ւր պահած կրնայ ըլլալ Սիլվիօ Ռիչի, որ «իրեն համար ապահով» տեղ մը կը նկատուէր։ Լոււած ըլլալով որ այդ անիծեալ Սիլվիօ Ռիչին Բերա Շիշխանէ պահականոցին մօտերը տուն մը կ'երթար, քննութիւն մը բացուեցաւ, երեւան հանելու համար նաեւ թէ յիշեալը դեռ որո՞նց հետ յարաբերութեան մտած և մէլինիթները ի՞նչպէս և ո՞ւր տեղուանքը յաջողած է պահեյ։ Այսպէս կանչուեցաւ և հարցաքննուեցաւ հելլենականապատակ Մարի Բագալ անուն կինը, որ Սիլվիօ Ռիչի հետ ունեցած իր սիրային յարաբերութեան բերմամբ կը կարծուէր թէ կարգ մը պարագաներու տեղեակ է, և որուն անունն ալ յիշատակած էր Ժօրիս իր խոստովանութեան մէջ։

Մարի Բասքալ խոստովանեցաւ Սիլվիօ Ռիչիի հետ ունեցած յարաբերութիւնները՝ քանի որ յիշեալը ատեն մը իր մօրաքրոջը տունը բնակած էր և ինքն ալ հոն գտնուելով մտերմացած էին։ Մարի յայտնեց թէ օր մը տեսաւ, որ Սիլվիօ Ռիչի իր մահճակալին տակ կը զետեղէր բերանը լայն և յատակը նեղ։

կակ, խաղողի կողովի ձեւով կողովիկ մը. գաղտնօրէն զայն քննեց և հասկցաւ որ մէջը կար 15 հատ փշտիկաւոր պօմպա. ասոնց վնասակար բաներ ըլլալը գիտնալով անմիջապէս ազդարարեց Սիլվիօյի որ տունէն այլուր փոխադրէ զանոնք. ան ալ անմիջապէս գանոնք թիթեղեայ տուփերուն մէջ զետեղելով տունէն դուրս հանեց. օր մը դարձեալ քօնեաքի սնտուկի ձեւով, մէկը մեծ մէկը պղտիկ երկու սնտուկ բերաւ, որոնց մէջը կարգ մը ծրարներ կային. Սիլվիօ ասոնց համար ալ յայտնեց թէ աւստրիական հիւանդանոցին յանձնուելու համար իբր յանձնակատար բերել տուած միջատասպան փոշի են. ինք ասոր հաւատաց և Սիլվիօյի զեկոյցին վրայ զանոնք երկու անդամէն տարաւ յանձնեց աւստրիական հիւանդանոցին մէջ հայազգի դռնապանի մը, որուն ձեւը բացատրած էր իրեն Ռիչի. Մարի յայտարարեց որ այս հարցաքննութիւններէն, բացատրութիւններէն և տեղի ունեցած տիսուր պարագաներէն կը համոզուի թէ Սիլվիօ Ռիչի յեղափոխական արարքներ և անիծեալ նպատակներ կը հետապնդէր. այն ատեն միջատասպան փոշի կարծած ծրարները բնականաբար պայթուցիկ հրանիւթեր էին, որոնց փոխադրութեանը և պահպանութեանը համար զինքը գործիք ըրած էր Ռիչի. նոյն հրանիւթերը ընդունող աւստրիական հիւանդանոցին դռնապանը՝ Սիլվիօ Ռիչիի բացատրութեան համաձայն, կեղծամաւոր, աղերեկ պեխով և իտալերէն խօսող հայ մըն էր, որուն մօտ երկու անդամ երթալուն ալ անոր քով կար զեռատի աղջիկ մը. վերջապէս Մարի յայտնեց թէ տարած ծրարները նոյն անձը իր գրասենեակին մէկ պահարանին մէջ դրաւ, զոր փութով խուզարկելով կարելի է երեւան հանել հրանիւթերը, քանի որ փոխադրութենէն ի վեր շատ ժամանակ չէ անցած:

Կնոջ այս յայտարարութիւնները և վկայութիւնը
 անգամ մըն ալ կը հաստատէր այս մասին արդէն իսկ
 գոյացած համոզումը Մասնաւոր քննութեամբ ալ
 հասկցուելով որ նոյն հիւանդանոցին դռնապանն է
 հայ ազգէն օսմ. հպատակ Արվազցի Առաքել Նահա-
 պետեան, ձեռնարկուեցաւ զայն բերելու և հարցա-
 քըննելու և պէտք եղածը ի գործ դնելու՝ որպէս զի
 ըստ օրինի խուզարկուի անոր սենեակը։ Այս խու-
 զարկութիւնը կատարելու համար պէտք կար կարգ
 մը խուզարկութեանց։ հետեւաբար այս օրինական
 պարտականութիւնը կարելի չեղաւ փութով ի գործ
 դնել։ Սակայն Քննիչ Մարմինը պէտք եղած ազդու
 միջոցները ձեռք՝ առաւ, որպէս զի յիշեալին քով
 պահուած պայթուցիկ նիւթերը կարելի չըլայ այլուր
 փոխադրել, պահել և կամ ոչնչացնել, և այդ պա-
 հուն ո և է մնասի տեղի չձգել։ Ահա այս ազդու մի-
 ջոցներուն շնորհիւ Առաքել չկրցաւ ուեէ կերպով
 դուրս հանել իր քով պահուած դեղերը և ոչ ալ ներ-
 ոը զանոնք փճացնել։ Պէտք եղած թղթակցութիւննե-
 րը և գործողութիւնները մինչեւ որ կատարուեցան,
 5—6 օր անցան մէջտեղէն, որմէ ետք յիշեալին սեն-
 եակը կարելի եղաւ մինչեւ մէկ աստիճան խուզարկել։
 Այս խուզարկութեան միջոցին իրաւ է որ հոն յիշեալ
 հրանիւթերէն ո և է հետք չտեսնուեցաւ, սակայն
 լրատու Մարիի խոստովանութեան ճշտիւ համապա-
 տասխան, սենեակին մէջ պահարան մը տեսնուեցաւ։
 որով աստիճան մըն ալ հաւատ ընծայուեցաւ յիշեալ
 կնոջ յայտարարութեանց ճշմարտութեան։ Խուզար-
 կութենէն օր մը ետք Քննիչ Մարմինին յանձնուեցան
 Առաքել և կարգ մը թուղթեր ու նամակներ, որոնց
 պարունակութիւնը հասկնալը պէտք տեսնուած էր օ-
 րէնքով և ծանուցուած։ Հետեւաբար ձեռնարկուեցաւ
 յիշեալին հարցաքննութեան և թուղթերուն ու նամակ-

ՆԱՐՈՒՆ ԹԱՐԴՄԱՆՈՒԹԵԱՆ :

Առաքել բացարձակապէս ուրացաւ Միլվիօ Ռիչիի
հետ յարաբերութիւն ունենալը և Մարիի միջոցաւ
իրեն պայթուցիկ նիւթերով լեզուն ծրարներ յանձնը-
ուիլը։ Ասոր վրայ երես երեսի բերուեցաւ Մարիի հետ ։
Հարցաքննութիւնները առաջ տարուեցան և թուղթե-
րուն թարգմանութեան մէջ տեսնուեցան քօմիթէին
հաշուական գործառնութեանց նկատմամբ կարգ մը
բացատրութիւններ և այդ մասին կարգ մը կարեւոր
և վեասակար հատուածներ։ Ասոնց մասին բացատրու-
թիւն պահանջուեցաւ Առաքելէ, որ ընդունեց և հաս-
տատեց Մարիի յայտարարութիւնը և խոստովանեցաւ.
Թէ նոյն հրանիւթերն ու գոյքերը դեռ կը գտնուէին
հիւանդանոցին մէջ պահուած։ Առաքել երբ սկսած
էր մանրամասնութիւնները հաղորդել, Աւստրիական
դեսպանատան Ա. թարգմանը տեղեկացուց։ Թէ հի-
ւանդանոցին մէջ կարգ մը վեասակար նիւթեր գտնը-
ուած են։ Ասոր վրայ նոյն դեսպանատան Բ. թարգ-
մանին հետ հիւանդանոց երթալով կանոնական խու-
զարկութեան ձեռնարկուեցաւ կատարեալ կերպով։
Հիւանդանոցին բժշկապետին ալ ներկայութեան, ա.
ռաջին օգնականուհիին միջոցաւ երբ գործողութեանց
սրահը ելան, օգնականուհին սրահին քովի նեզ բաց-
ուածքին մէջ պահուած կողով մը ցոյց տուաւ, զոր
առանց վարանման հանեցին ու քննեցին Քննիչ Մար-
մինին անդամները։ Այս կողովը որ 90 սանդիմ եր-
կայնութիւն և 70 սանդիմ լայնութիւն ունէր, լե-
ցուն էր հրանիւթերով և պայթուցիկներով։ Ատոնք
հանուեցան մէկիկ մէկիկ, և հետեւեալներն էին. —
Իւրաքանչիւրը մէկ քիլոնոց 32 ծրար «մէլինիթ»,
22 տուփ «քարսիւլ», երկու հատ գնդակի կաղապար,
լաթէ փոմփչտանոց մը, կէս մէթրի չափ երկու կտոր
ճերմակ պատրոյգ, հրազէնի 42 փամփուշտ՝ հրանիւ-

թերը պայթեցնելու յատուկ 100է աւելի քարսիւլ։ պօմպաներու յատուկ 9 հատ «փօնիա», երեք հատ պատրաստութեան գործիք, բռնկումը ի գործ դնելու համար շինուած 9 հատ դեղաւոր թուղթ, «նիթրօ-կլի-սէրին»է շինուած տինամիթի խիստ սոսկալի և սպա-նիչ 5 կրամ բամպակ, 2 կարմիր, 3 սեւ և 5 ճերմակ սղատրոյգի ճախարակներ, 8 ծրար «քլորաթ տը փօ-թաս», վառօդաչափ մը, 9ուկէս օխա որսի վառօդ, 2 օխա քարահանքի վառօդ և 3 փաթաթ ծովային ականի պատրոյգ, Այս ամէնքը ըստ օրինի գրաւուե-լով՝ զրկուեցան թնդանօթարան, և զգուշութեան հա-մար հիւանդանոցին ուրիշ մասերուն մէջ ալ երբ խու-զարկութիւն կը կատարուէր, դիտուեցաւ որ հիւան-դանոցին պարտէզին մէջ և կարգ մը տեղեր նոր փոր-ուած ըլլալու երեւոյթ մը ունէին։ Այս դիտողութեան վերաբերեալ արձանագրութեան գիրը պատրաստուե-լով, յիշեալ տեղէն մեկնեցաւ քննիչ մարմինը։

Եղեռնական արարքին մէջ Առաքելի մասնակ-ցութեան մասին անոր հարցաքննութիւնները առաջ տարուեցան, երբ Առաքել խոստովանեցաւ թէ յեղա-փոխական ընկերութեան անդամ էր, «Դրօշակ» լրա-գիրը բերել տալով կը կարդար, որով քօմիթէին բո-լոր եղեռնական մտադրութեանց և գործերուն տեղեակ էր։ Առաքել ըստ թէ կայս։ կառավարութեան կո-րովարիք և խուզարկու ակնարկէն ազատ մնալու խորհրդակցութեամբ։ ընդունած էր մէկ մասը այն ա-ռարկաներէն, զորս Աիլվիօ Ռիչի բերած էր ժամանակ մը մնալէ ետք առնելու համար։ սակայն Ռիչի ոչ միայն ետ չէ տարած զանոնք իր խոստացած ժա-մանակ, այլ անկէ ետք ալ, եղեռնական դէպքէն մին չեւ 20 օր առաջ, սկսած է մնացեալներն ալ բերել ի-րեն պահելու համար։

Առաքելի թուղթերուն և նամակներուն մէջ

գտնուեցաւ ամերիքան կտաւ մը , որուն վրայ «Հնչակ» յեղափոխական ընկերութեան կնիքը և մասնաւոր նշանը կար և որուն մէջ խռովարարական լեզուով կը գովուէր Հաճի Նշան անուն մէկու մը ջանքերն ու աշխատութիւնը՝ Քօսիթէին գործերուն կարգագրութեան մէջ և կ'ըսուէր թէ նախագահի վկայական տրուած է յիշեալ Հաճի Նշանին։ Այս պարագան հարցուեցաւ Առաքելի և Հաճի Նշանին ինքնութեանը մասին տեղեկութիւն պահանջուեցաւ։ Առաքել խոստովանեցաւ , թէ ասկէց առաջ Ղալաթիա , Քօնսօլիա խանին մէջ ճաշարանապետ , և սակայն յետոյ Խալիլ փաշա խանին մէջ ճաշարան մը վարձող Հաճի Նշանն էր նոյն անձը , որ ի սկզբան Հնչակ ընկերութեան պետերէն ըլլալով , յետոյ Դրօշակեաններու յարած և անոնց մէջ մասնաւոր դիրք մը գրաւած էր։ Առաքել խոստովանեցաւ նաեւ , որ Սիլվիօ Ռիչին ճանչցած է այս Հաճի Նշանին միջնորդութեամբ , և նոյն հրանիւթերն ալ դարձեալ այս Հաճի Նշանին միջոցաւ և կարգադրութեամբ էր որ Սիլվիօ Ռիչի կողմէ իր քով փոխադրուած և պահուած էին։

Երբ հարցուեցաւ Առաքելի , թէ հիւանդանոցին պարտէզին մէջի պեղումները ի՞նչ էին , նա պատասխանեց թէ , զգայով որ օսմ . կառավարութեան պաշտօնեաններէն կը հետապնդուի ի և նստած սենեակը խուզարկելու համար պաշտօնական բանակցութիւններ տեղի կ'ունենան , եղեռնական գոյքերը բնաջինջ ընելու համար , փորած էր պարտէզին մէջ այդ տեղերը ուր պիտի պահէր և ոչնչացնէր զանոնք . բայց տեղի ունենալիք հետապնդումներէն և խուզարկութիւններէն և դուրսն ալ իր վրայ կատարուած լուրջ լրտեսութենէն՝ ինքզինքը զգոյշ պահելու համար մէկ կողմ թողուց նոյն նիւթերը փորուած տեղերը դնելու դաղափարը . ի վերջոյ համոզելով իր 13 տարեկան

աղջիկը Մարի Նալպանտեանը, որ հիւանդանոցի վարչութեան մասնաւոր արտօնութեամբը իր քովը կը բնակէր, յաջողեցաւ հրանիւթերը այդ կողովներուն մէջ զետեղել և վրան ալ աղջկանը դասագիրքերը դընելով՝ երկրորդ յարկը գտնուող վիրաբուժական սրահին քովի բացուածքին մէջ փոխադրել ու պահել, իրը թէ անոնք իր աղջկան դասագիրքերն էին, որպէս զի իր սենեակին խոռարկութեան ատեն զանոնք չտանէին օսմ. պաշտօնեաները, իսկ պարտէզին մէջ պատրաստած փոսերը գոցելու և նախկին վիճակին վերածելուն գալով՝ Առաքել յայտարարեց որ ժամանակ չունեցաւ իր վրայ ի գործ դրուած նիստ լրտեսութեան աղդեցութեամբ:

Առաքելի այս խոռարկանութիւնը կանոնական խուզարկութեան և դիտողութեանց արդիւնքին համապատասխան նկատուելով, ձեռնարկուեցաւ Հնչակընկերութեան նախագահի վկայութեան արժանացող խոհարար Հաճի Նշանին ձերբակալման և անոր խանութին ու տան խոռարկութեան: Հաճի Նշանի տան ու խանութին մէջ ո եւ է ուշադրաւ բան չտեսնուեցաւ և առաջին հարցաքննութեան մէջ յայտնեց թէ յեղափոխական գործերէ, խոռվայոյզ պարագաներէ և ձեռք բերած նախագահի դիրքէն բացարձակապէս տեղեկութիւն չունի: Բայց երբ Առաքելի հետ երես երեսի բերուեցաւ, և երբ ցոյց տրուեցաւ ամերիքան կտաւը, ուր գրուած էր Քօմիթէներուն մօտ իր անձնական կարեւորութիւնը դրապէս ապացուցանող վըկայագիրը, այն ատեն Հաճի Նշան այլեւս չի կրնալով պնդել իր ուրացումին վրայ. ճշմարտութիւնը խոստովանեցաւ հետեւեալ կերպով. —

Ինքը ասկէ տասը տարի առաջ, «Հնչակ» հայքօմիթէին անդամակցելով մեծ ծառայութիւններ մատուցած է, յիշեալ ընկերութեան գործերը կարգադրելով, նուիրահաւաքութիւններ ընելով և անդամներ

շատցնելով : Նշանի այս ծառայութիւնները բուն քօ-
միթէն հիմնող անիծապարտ անձանց գնահատութեան
արժանացած են , որոնք՝ նշանին Սեբաստիայէն Պո-
լիս զերադարձին՝ ի վարձ անոր մատուցած ծառա-
յութիւններուն , իրեն յանձնած են այս վկայականը՝
այսինքն կտաւի վրայ գրուած «տիպլօմը» : Նշան յար-
տարարեց , թէ անկէ ետք այլեւս չէ հետապնդած
Հնչակի յեղափոխական գործերը , ո՞չ աշ անոր խոռ-
վարարական նպատակին հետամտած է . այսպէս տա-
րիներ անցնելով քօմիթէին հիմնադիր անդամներուն
հետ թղթակցութիւնն ալ ընդհատած է , որոնց ո՞չ
բնավայրը ո՞չ ալ ողջ կամ մեռած ըլլալը գիտէ :
Վերջերս Վումշապուհ Քէնտիրեան (որուն անունը
Արշակ է քօմիթէին մէջ) , Սիլվիօ Ռիչի (այսինքն Վա-
հան) , Քարլ Եռվանովիչ (այսինքն Աշոտ) , և Թրասա
Եռվանովիչ (այսինքն Թորգոմ) մէկիկ մէկիկ նշանին
քով գալով՝ կ'ըսեն թէ իմացած են որ ինքը (նշան)
Հնչակ ընկերութեան Պոլսոյ մասնաճիւղին պետն է և
թէ անհրաժեշտ է որ հիմա ալ մասնակցի յեղափոխա-
կան արարքներու ու իր օգնութիւնը ընձեռէ անոնց :
Նշան խոռվարարական գործերու համար ունեցած ըն-
դունակութեան ու հնուց ի զեր անոնց վարժուած
ըլլալուն հետեւանքով՝ կ'ընդունի առաջարկը և լքած
Հնչակին տեղ այս անգամ կ'անգամակցի Դրօշակին,
որուն անդամակից կ'ընէ նաեւ իր հայրենակիցը՝
դոնապան Առաքելը : Նշան նկատելով որ հիւանդա-
նոցը օսմ+ պաշտօնէութեան հետապնդումներէն և
հսկողութենէն զերծ է , հոն Առաքելին հետ կը կար-
դայ Դրօշակ լրագիրը և հետեւելով վերսոյիշեալ ան-
ձանց թելադրութիւններուն , հրանիւթերն ու պայ-
թուցիկ առարկաները հիւանդանոցին մէջ պահել
տալու մտօք կը սկսի ձեռնարկներ ընել դոնապան
Առաքելին մօտ , զոր արդէն յաջողած էր անդամա-

կից ընել Դրօշակի։ Նշան խոստովանեցաւ։ թէ ինք համոզեց գոնապան Առաքելը, որուն քովէն գտնուած յիշեալ պայթուցիկ հրանիւթերը իր միջնորդութեամբ հիւանդանոց փոխադրուած և պահուած են։ Երբ հարցուեցաւ թէ, նախագահութեան վկայագիրը ինչո՞ւ համար կտաւի վրայ գրուած է, նշան պատասխանեց, թէ երբ խոռվարարական ձեռնարկը գլուխ հանելով կատարելապէս գործադրէր. իր խոռվարարական ջանքերը ապացուցանելու համար այդ անիծեալ վկայագիրը ցուցնելով վարձատրութիւն մը պիտի ապահովէր, և անոր համար կտաւի վրայ գրուած էր, որ երկար ատեն անեղծ մնայ ու չաւրուի։ Նշան յայտարարեց նաեւ թէ, ինք Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած Հայկական նախկին դէպքին ալ մայրաքաղաք կը բնակէր և տեղեկութիւն առած էր կատարուելիք յեղափոխական ձեռնարկներէն ու մտադրութիւններէն։

Երբ Սիլվիօ Ռիչիի՝ այսինքն Վահանի հետ իր ունեցած յարաքերութեան աստիճանը հարցուեցաւ, նշան պատասխանեց թէ, ասկէ ուժ ամիս առաջ, երբ իրենց գործադրելիք ոճիրին եղանակին ու ձեւին վրայ Վահանի հետ կը խորհրդակցէին, մտադրեցին Ղալաթիոյ թիւնէլն ալ օդը հանել։ Ուստի այս անիծապարտ նպատակին գործադրութեանը համար, վարձելու պատրուակով ձեռք անցուցին բանալին՝ թիւնէլին կից գտնուած խանութին, որ հիմա մոմլաթի վաճառատուն է. Վահանի ընկերակցութեամբ մտան այդ վաճառատունը, ուրկէ անոր տակի մեծկակնկուղը իջան. հոն ուշադիր կերպով զննեցին թէ, արդեօք կարելի՞ է ասկէ պեղումներ կատարել դէպի թիւնէլ։ Իրենց քննութենէն հասկցաւ որ թէեւ կարելի էր նկուղէն դէպի թիւնէլ պեղումներ կատարել, սակայն նկատելով որ Ղալաթիոյ այն փողոցը շատ բանուկ է և մանաւանդ իրենց անմիջական կերպով

հոն կատարած պեղումներէն՝ տեսնելով որ ժայռեր ու խոշոր քարեր կան նկուղին թիւնէլին կից պատին տակ, հրաժարեցան իրենց առջի որոշումէն և բաւականացան նկուղի աջ կողմի անկիւնը՝ հողին տակ հինգ հատ «պօմպա» թաղելով՝ զոր յաջողած էին իրենց հետ բերել վաճառատունը պատելու եկած ատեննին:

Նշանի այս յայտարարութեան վրայ՝ անմիջական ձեռնարկներ եղան առանց ժամանակ կորսցնելու, այդ քանդիչ նիւթերը իրենց տեղէն հանելու համար: Նըշանի առաջարկուեցաւ որ խուզարկութիւն կատարելու համար յիշեալ վաճառատան նկուղը գացող պաշտօնեաններուն ընկերանայ, որպէս զի դիւրացնէ խուզարկութիւնը և ցոյց տայ պօմպաներուն թաղուած տեղը:

Հարցաքննութիւնը ժամերէ ի վեր կը շարունակուէր. Նշան խնդրեց որ բնական պէտք մը գոհացնելու հրաման տրուի իրեն, ինչ որ բնականաբար չզլացուեցաւ և իրեն վրայ հսկելու պաշտօն ունեցող երկու ոստիկանական քօմիսէրներու հսկողութեամբ ճէմիշ գնաց: Ճէմիշին պատուհանը մարդու հասակէն վեր ըլլալով ան կարելի էր անկէց փախչիլ, և իրեն ընկերացող երկու քօմիսէրներուն ճէմիշին՝ դրան առջեւ կանգնիլն ալ բաւական նկատուած էր յիշեալին վրայի հսկողութիւնը ապահովելու համար. և սակայն Նշան ճէմիշին մէջ մնացած կարճ ժամանակամիջոցին, հոն գտնուած թիթեղէ ջուրի «ըպրըզը» առնելով՝ արտակարգ հապճեպով և առանց աղմուկ հանելու՝ անոր ծայրն ու կողերը սրցուցած ու հատու գործիքի վերածելով՝ անով իր փորը ճեղքած և կոկորդին մէկ քանի մասերը վիրաւորած ու թեւին կարմիր արիւն պարունակող մեծ բաղկերակը մահացու կերպով պատառած էր սղոցելու պէս: Դուրսէն յղացուած կաս-

կածի մը վրայ անմիջապէս բացուած է ձէմիշին դուռը, ուր ի յայտ եկած են այս ամէնքը: Իսկոյն բազմաթիւ կարող բժիշկներ հրաւիրուած են յիշեալը դարմանելու համար, սակայն իր իսկ ձեռքովը բացած վէրքերուն հետեւանքովը մեռած է:

Հաճի նշանի վերոյիշեալ կերպով՝ անձնասպանութեամբ մեռած ըլլալը հաստատուած է դատական պաշտօնաթուղթերուն մէջ գտնուած արձանագրութեան թուղթով և բժիշկներու տեղեկագրով: Ձէմիշին այն թիթեղեայ «ըպրըգը», զոր ծռմռտկելով համու գործիքի մը վերածուած էր, վերոյիշեալ բժիշկներուն կողմէ քննուելով՝ հաստատուած է, որ անոր սուր կողմերը յար և նման են նշանի՝ եր անձին վրայ բացած վէրքերուն ձեւին. ասկէ զատ «ըպրըգին» սուր կողմերուն վրայ նշմարուած են նարպի կտորներ և արեան ճապաղիքներ, որոնք բացարձակապէս և գիտնականօրէն կը հաստատեն թէ յիշեալը այս «ըպրըգին» սուր կողմերով ինքզինքը սպաննած է:

Բացայայտ է որ յիշեալը քօմիթէին առջեւ իր ունեցած նախագահական գիրքին պատճառով ի գործ դրած է իր այս արհամարհելի արարքը, ինչ որ սնշուշտ արդիւնք է խռովարարական ծածուկ հրահանգին: Այսուամենայնիւ յիշեալը իր եղեռնագործ ընկերներուն հանդէս այս անձնուիրութեամբը՝ ապացուցած է իր անիշխանական վատ գաղափարը, և տըուած է անիծեալ և վայրագ օրինակ մը:

Նշանի վերջին խռովանութիւններուն համաձայն, վերոյիշեալ մոմլաթի վաճառատան մէջ լիակատար քննութիւն կատարելու համար անմիջապէս էոն փութացուեցաւ: Անձնասպան նշամի ըսածին պէս, աեսնուեցաւ, որ արդէն խանութին տակ նկուղ մը կայ, ուր ճշմարտապէս պեղումի հետքեր կը տեսնը-

ուին թիւնէլին ուղղութեամբ և սակայն հակառակ խուզարկութիւններուն՝ նշանի քսած հինգ պօմպանեները անկարելի եղաւ գտնել հովին տակէն:

Ինչպէս կը յիշուի, տասը տարիէ ի վեր մեծ զգուշութեամբ Փօրիսի տան մէջ պահուած մէլինիթը, եղեռնական անիծապարտ դէպքին կատարուելիք օրը որոշուելէ ետք՝ անկէ քիչ առաջ պայտահներով ախոռ փոխադրուած էր: Այս հրանիւթէն հազիւ 80 քիլո գործածուած էր ու հասկցուած էր որ մնացածը՝ այս անիծապարտ եղեռնագործներուն ձեռքով այլ և այլ տեղեր փոխադրուած ու պահուած է: Մէլինիթի այս մնացորդը մէջտեղ հանելու և բացայայտ վտանգը անհետացնելու համար եղած ձեռնարկներուն հետեւանքով՝ հասկցուեցաւ որ մնացած մէլինիթին 30 քիլոն գոնապան ամբաստանեալ Մանուկին յանձնուած է. որ զայն նորը նետելով ոչնչացուցած է. այդ հորէն հանուած տիղմերը երբ տսրբալուծուեղան. գետական վկայագիրերով հաստատուեցաւ, որ մէլինիթը տիղմին խառնուած էր: Իսկ մէլինիթին 32 քիլոն ալ եղեռնական դէպքէն մէկ քանի օր առաջ՝ փոխադըրուած էր Աւստրիական հիւանդանոցին գոնապան Առաքելի քով, ուր պահուած էր անոր քով ձգուած միւս հրանիւթերուն հետ, ինչ որ ապացուցուեցաւ նաեւ անով որ ամբողջութեամբը գտնուեցաւ Առաքելի քովէն:

Հետեւաբար պայթումին ժամանակ գործածուած 80 քիլո մէլինիթին վրայ երբ աւելցնենք նաեւ հորէն հանուած ու հիւանդանոցէն գտնուած 62 քիլո մէլինիթը: Կը հաստատուի թէ անիծապարտ նպատակով Փօրիսի տունը պահուած 140 քիլո մէլինիթը ամբողջութեամբ մէջտեղ հանուած է. հետեւաբար այս եղեռնական նպատակներով՝ յհշեալ ամբաստանեալներուն կողմէ ուրիշ մէլինիթ շրերուած և ուրիշ տեղ

պահուած չըլլալով, ասկէ գոյանալիք հաւանական չարիքին առաջքը առնուած է շնորհիւ Վեհ. Կայսեր և հարցաքննութիւններն ու խուզարկութիւնները այսպիսի դրական և ճշմարիտ արդիւնքի մը յանգեցան :

Յեղափոխական զգացումներու և անիծապարտ արարքներու հանդէպ՝ Փօրիսի այսչափ տաք ու արագ վերաբերումը և անոր անիշխանական տտոր յայտարարութիւններն ու վատ յանդգնութիւնը նկատ ողութեան առնելով՝ որոշուեցաւ իր ծննդավայրէն տեղեկութիւն քաղել անոր անձնական նկարագրին ու անցեալին վրայ։ Ուստի այս առթիւ հարցում ուղղուեցաւ Պրիւքսէլի օսմ. դեսպանութեան, որ Անվէրսի ընդհանուր գործութեան մատուցած տեղեկագրէն քաղելով հաղորդեց թէ. Փօրիս Անվէրսի մէջ հոչակ հանած է իբրեւ անիշխանական գաղափարներ սնուցանող։

Վերեւ արուած բացատրութեանց շարքին մէջ Փօրիսի ըրած խոստովանութիւններուն վրայ՝ անհրաժեշտ նկատուած քննութիւններէն ձեռք բերուած նամակը Լոնտոնի «Անկլօպ Լիֆիան Սիլուէրսանթ» ընկերութեան Անվէրսի գործակալ Փագօպս և ընկ. ըստորագրութիւնը կը կրէր։ Այս նամակին ու անոր ծանօթ պարունակութեանը նկատմամբ երբ բացատրութիւն պահանջուեցաւ, Փօրիս յայտարարեց թէ, Լիփա Ռիփս մեծ կարեւորութիւն ունէր քօմիթէին առջեւ, ուստի վերոյիշեալ առեւտրական տան գրաւորապէս դիմում եղաւ թէ կ'երաշխաւորե՞ն Լիփա Ռիփսը Պաթում դրկել։

Այս հարցումին պատասխանն էր վերոյիշեալ ընկերութեան դրկած այն նամակը, որով կը ծանուցանէր թէ իրենց վաճառատունը այս գործին մէջ անտեղութիւն մը չի տեսներ առեւտրական տեսակէտով, հետեւաբար պատրաստ է զայն ընդունելու։

Առեւտրական տունը միեւնոյն ժամանակ գրած էր
թէ իրեն ձեռնարկելիք այդ գործին հետեւանքին դէմ
անհրաժեշտ էր ապահովել զինք։ Յետոյ ընկերութեան
անդամներէն մէկը մասնաւոր արտօնութեամբ այս
առեւտրական տան մօտ երթալով այս խնդիրը լու-
ծած էր, ուստի այլեւս ո եւ է թղթակցութիւն տեղի
ունեցած չէր այս խնդրոյն առթիւ Փօրիսի և Ռիփսի
միջեւ։

Վերջին անգամ Փօրիսի գերմանական նամակա-
տան մէջ ունեցած տուփէն գտնուած և իր անուամբ
եկած նամակներէն Սօֆի ստորագրութիւնը կրող նա-
մակ մը գերման հիւպատոսարանին թարգմանին կող-
մէ բերուելով երբ բացուեցաւ, տեսնուեցաւ որ գեր-
մաներէն գրուած էր։ Նամակը թարգմանուեցաւ
որուն մէջ հետեւեալ ուշագրաւ կէտերը կա-
յին։

«Սիրելիս, Մ. Քիրին, վերնագրով վերջին նամա-
կին հասած օրը ձեզի տուած բանս հոս զրկեցէք։ Նա-
մակը «Օնքս» հասցէով զրկեցէք։ Զիս անգամ մըն
ալ մտատանջութեան չմատնելու համար իսկոյն տե-
ղեկութիւն տուէք։ Եթէ երբեք հիւլնդնաք։ առանց
զրամը խնայելու իմացուցէք ինձ։ այն ատեն հոս
ժողով մը գումարել տալով՝ ձեզի համար ամէնէն նը-
պաստաւոր միջոցները փնտոել պիտի տամ։ Ամուսինս
և Ռուպինա կը բարեւեն ձեզ»։

Այս նամակին առթիւ երբ Փօրիսէ բացատրու-
թիւն պահանջուեցաւ, պատասխանեց թէ այս նամա-
կը գրուած է Ժընեվի Օնքս քաղաքէն տիկին Սօֆի
Ռիփսի կողմէ։ որ Լիփա Ռիփսի և Ռուպինա մայնի
հետ հոն կը բնակի, Քիրին անունը իր ծածկանունն
է։ որով կը ստորագրէ Եւրոպայի մէջ անիշխանական
գաղափարներ արծարծող լրագիրներէ ոմանց մէջ գը-
րած իր յօդուածները։ Տիկին Սօֆի եղեռնական դէպ.

Քին օրը վեց հատ ոռւսական կեղծ անցագիր և երեք
հատ վեցհարուածեան ատրճանակ ձգած բլլալով Ժօ-
րիսի բնակած աբարթըմանը, «Ճեզի տուածո ինձ
դրկեցէք» ըսելով ասոնք ակնարկել կ'ուզէ: Ժօրիս
յայտարարեց թէ իր ձերբակալուելէն առաջ անցա-
գիրները Անտոն Գօշի դրկած է Ֆիլիպէ, իսկ վեցհար-
ուածեաններն ալ տուփի մը մէջ զետեղելով՝ պահած
է Սինկէր վաճառատունը. գերմանահպատակ Մ. Պաչի
գրասենեակին մէջ: Ժօրիս մանրամասն կերպով յայ-
տարարեց թէ Ժընեվ գտնուող Դրօշակի յեղափոխա-
կան անդամները ժողով մը գումարելով պէտք ունե-
ցած դրամը պիտի փութացնէին իրեն, որպէս զի
դիւրացնեն փախուստը, և թէ Ատէլ Պէրշիէ, որուն
հասցէն նախապէս պահած էր իր քով և որուն հետ
թղթակցիլը խոստովանած էր, կը բնակի Օնքս Կիւ-
ղաքաղաքին մէջ: Արդարեւ Սինկէր վաճառատան
հաշուակալ գերմանացի Մ. Պէջ յիշելով որ Ժօրիս
տուփ մը պահած է իր գրասենեակին մէջ, յիշեալին
ձերբակալումէն վերջ, իրողութիւնը ըստ օրինի հիւ-
պատոսարան ծանուցած է: Այսպէս յիշեալ տուփը
բերուելով քննութեան ենթարկուած և տեսնուած է
որ ատիկա կը պարունակէ վերջին դրութեամբ շին-
ուած երեք հատ կրկնահարուածեան ըէվօլվէր, ինչպէս
նաեւ չուրջ 400 հատ գնդակ:

Երբ հարցուեցաւ Ժօրիսի, թէ ինչո՞ւ համար
տիկին Ռիփս ըէվօլվէրները իր տունը ձգեց, և թէ
ինք ինչու զանոնք յիշեալին գրասենեակը պահեց,
Ժօրիս պատասխանեց թէ այս հրազէնները Լիփա
Ռիփս, Ռուպինա Ֆայն ու կառապան Ժօրժ գնած էին
եղեռնական դէպքին օրը և իրենց վրայ կը կրէին
զանոնք: Դէպքին օրը եթէ զիրենք ձերբակալելու
ձեռնարկ մը ըլլար՝ որոշած էին անձնապաշտպանու-
թեան համար՝ զիրենք ձերբակալել փորձողները ըս-
պաննել. սակայն քանի որ պէտք չէին տեսած զա-

նոնք գործածել, իրենց փախուստի պահուն զգուշութեան համար զանոնք իր առւնը ձգած են: Ի՞նքն ալ զանոնք ծրաբի մը մէջ փաթթելով տարաւ: Սինկէրի վաճառատունը և Մ. Պէտի գրասենեակը դրաւ:

Յիշատակուած Ատէլ Պէրշիէի նկատմամբ երբ անհրաժեշտ եղած քննօւթիւնները կը կատարուէին, միւս կողմէ հետզհետէ կը հասնէին Պուլկարիոյ քօմիսէրութեան պատասխանները՝ Ֆիլիպէ Անտոն Դոչի, Երուանդ Ալաճանեանի և Թագւոր Յակոբեանի նըկատմամբ եղած հարցումներուն: Ատէլ Պէրշիէ անուն կինը Զուիցերիոյ Օնքս գիւղաքաղաքը կը բնակէր և գէպքէն անմիջապէս ետք Դաւրիսեան Ծիփս անուն անձ մը ուրիշ խնդ մը կիներու հետ իր բնակութիւնը հաստատած էր այս Ատէլ Պէրշիէի քով: Ծիփսի գիմագիծերը կատարելապէս կը համապատասխանէին յիշեալ Դաւրիսեանի գիմագիծերուն հետ: Անտոն Գոշ անունը կրող անձը բուն իսկ Ալաճանեանն էր. որ Ֆիլիպէ կը բնակէր ու Հայ յեղափոխականներու խռովարարական զործերը կը վարէր: Թագւոր Յակոբեան՝ Սօֆիայի, իսկ Ալաճանեան Երուանդ ալ Ֆիլիպէի մէջ մէկ մէկ վաճառատուն բացած էին և վաճառականութեան քողին տակ հայ յեղափոխականներու հետ յարաբերութիւն հաստատած էին: Քննութեամբ հաստատուեցան թէ յիշեալ Երուանդ և Թագւոր մեծ զումարներ զրկած են Պոլիս այս տեղի յեղափոխական մասնաճիւղին գործերն ու ծրագիրները յաջողցնելու համար: Քննութեամբ հաստատուած է նաև որ Լիփս Ծիփս, իր կինը ենթադրուած Տիկին Սօֆի Ծիփս և Ռուպինա Ֆայն հիմա կը գտնուին Զուիցերիոյ Օնքս գիւղաքաղաքը Ատէլ Պէրշիէի մօտ: Թրասա Եռվանովիչ՝ Թորգոմ կամ Արտաշ Գաբուտանեան ալ Ռուաճուք Հայկ Մալագեանի քով կը գտնուի, ինչ որ վերջերս իր ընտանիքին զրկած և ձեռք անցուած նամակէ մը հասկցուած է: Ժօրիսի կինը Աննա Նէլլէնս, ինչպէս Ժօրիս ալ կը խոստավանի, Ֆիլիպէ Անտոն

Գոշի քով կը գտնուի : Կառապան Մկրտիչ Ամերիկա
փախած է , ինչպէս հասկցուած է իր կողմէ ամբաս-
տանեալ Յովսէփի զրկուած մէկ նամակէն : Իսկ ձիա-
դարման Երուանդ Ֆրանկիւլեան հիմա Վառնայ սափ-
րիչ Մկրտիչ Տէր-Խաչատուրեանի քով կը գտնուի ,
ինչպէս հաստատուած է մօրը զրկած մէկ նամակէն :
Սիլվիո Ռիչի , այսինքն Վահան , դէպքէն որ մը ա-
ռաջ Պիրէօն փախած ու յետոյ իր ծննդավայրը Ֆիլի-
պէ գացած է : Անտոն Գոչ և Երուանդ Ալանանեան
Ֆիլիպէ՝ իսկ Թագւոր Յակոբեան Սօֆիա կը գտնուին :
Տիկին Աշքօվա . այսինքն Անճօվա Օտէսա կը գտնուի ,
ինչ որ հաստատուած է իր մէկ նամակէն : Փախստա-
կաններէն կօշկակար Արշակ , Գարեգին և Յովակիմ ալ
Պուլկարիա փախած են : Արշակ՝ իր ընտանիքին զրկած
մէկ նամակէն հասկցուած է որ անիկա վերջերս Պուլ-
քէշ գացած է : Քարլ Եռվանովիչ Աշոտ , այսին-
քըն բուն անունովը Յովհաննէսեան Եղիայի
որդին կարապետ ալ Պուլկարիա կը լտնուի :

Այս ամբաստաննեալներուն՝ Պոլսոյ մէջ կազմած
յեղափոխական մասնախումբին սիցոցաւ հետապնդել
ծրագրած եղեռնական արարքներուն ու անիծապարտ
ոճիրներուն ծագումն ու գործադրութեան եղանակը
ամբողջ մանրամասնութեամբը պարզեցի ու վերլուծե-
ցի : Ալժմ կը մնայ գիտնալ և ճշդել իւրաքանչիւրին
այս եղեռնական գործին մէջ ունեցած սասնակցու-
թեան չափը :

Ահաւասիկ իւրաքանչիւրին եղեռնազործութեան
մէջ ունեցած աստիճանը . —

Օր . Ռուպինա Ֆայն , Լիփա Ռիփս . Կառապան
Ճորճ Փէթրի Վարշամով և ձիադարման Երուանդ
Ֆրանկիւլեան անձամբ պայթուցիկ նիւթերը կառքին
մէջ դնելով Սելամլըքի արարողութեան վայրը մատու-
ցած , պայթեցուցած և անոր բուռն ազդեցութեամբը
ծանօթ թուով մարզոց մահուան և վիրաւորեալնե-
րուն պատճառ եղած են :

Սիլվիո Ռիչի , (այսինքն Վահան) , Քարլ Եռվա-

նովիչ, Աշոտ (այսինքն կարապետ), Թրաստ Եռվանովիչ Թորգոմ (այսինքն Խաչիկի որդին Արտաշ) և Սարգիս Ղարիպեանի զաւակ կառապան Մկրտիչ եւս այս անիծապարտ նպատակը յաջողցնելու օժանդակած և այդ առթիւ պէտք եղած միջոցները հայթայթած և պատրաստութիւնները ամբողջացուցած են։ Տիկին Սօֆի Ռիփս, Տիկին Աննա Նէլլէնս Փօրիս և Տիկին Աշքովա եւս այս յեղափոխական մասնաճիւղին մասնակցելով՝ անոնց բոլոր խոռվարարական գործառնութեանց օժանդակած և անոնց կատարելագործուելուն նպաստած են։

Իսկ Պելֆիացի ամբաստանեալ Փօրիս արդէն անիշխանական մըն է եւ իր երկրին մէջ ալ այնպէս ճանչցուած ըլլալով։ Իր գաղափարին և կոչումին բերմամբ այդ եպերելի անձերուն եղեռնական ու վայրագ ընթացքին հակամէտ գտնուած, զայն կատարելապէս աջողցնելու համար, զանոնք իր տունը ընդունած է։ Ասկէ զատ իր և իր կնոջ անունները իբրեւ հասցէ գործանելով անոնց անիծապարտ թղթակցութեանց միջնորդ եղած է, անոնց բոլոր գումարումներուն և խորհրդակցութեանց մասնակցելով իր կարծիքներն ալ մեծ դեր և կշիռ ունեցած են տրուած որոշումներուն, ինչպէս նաեւ այդ որոշումներուն գործադրութեանց ժամանակը որոշելու խնդրին սէջ։ Ինքն է որ «մէլինիթ» կոչուած պայթուցիկ նիւթը իր տունն ընդունած և երկար ատեն պահած էր նոյն եղեռնական նպատակով և վերջնապէս ինքն է որ եղեռնական դէպքին գիշերը վերոյիշեալ անձերուն հետ մէկտեղ գտնուելով, տեղեկութիւններ հաղորդած, ազդարարութիւններ ուղղած, և կատարուած պատրաստութեանց յաջողապէս ի գլուխ ելլելուն համար քաջալերած է զանոնք։ Վերջապէս, հոս գործել յանդգնած

եղերելի արարքներէն բացայայտ կերպով հասկցուած է թէ Ժօրիս Պոլսոյ յեղափոխական մասնաճիւղին նախագահութեան պաշտօնը ստանձնած էր պարզապէս, ինչ որ կը հասկցուի գործուած արարքներուն կատարման եղանակէն, ինչպէս նաեւ եղեռնական դէպքէն երկու օր վերջը քօմիթէին կեղրոնին հետ թըղթակցելէն. հետեւաբար, անտարակուսելի կերպով կը ստուգուի թէ յիշեալը նոյն եղեռնական արարքներուն մէջ ամէնէն կարեւոր դեր կատարող խոռվարներու անիծապարտ պետերէն և անոր գործադրութեան ազդու մէկ միջոցը եղած է:

Միւս ամբաստանեալներն ալ նոյն անիծապարտ նպատակը ի գործ գնելու համար պօմպա, տինամիթ և ուրիշ ահօնելի հրանիւթեր ու գործիքներ փոխադրած և պահած են, և Քօմիթէին ազդեցութիւնը և անդամներուն թիւը աւելցնելու և գործառնութիւնները կանոնաւորելու համար զանազան եղանակներով մասնակցած և օժանդակած են և յեղափոխական նըպատակներու իրազործման միջոցներու հայթայթումը իրենց համար սկզբունք և պարտականութիւն նկատած են; Ասոնց բոլորը յանդգնած են մանրամասնորէն պատմուած մեծ ոճիրները գործելու, կամ անոնց գործադրութեան մասնակցելու, ինչ որ նիւթապէս կը հաստատուի իրենց խոստովանութիւններով և մանրամասն յայտարարութիւններով, պաշտօնական թուղթերով և թղթակցութիւններով, բազմաթիւ վկայութիւններով, իրենց ձեռք բերած պայթուցիկ և քանդիչ նիւթերուն և գործիքներուն դուրս հանուելով, կառքին բեկորներուն վրայ կատարուած գիտական քննութեանց տեղեկագրերով և դեռ ուրիշ դրական ապացույցներով:

Պատժական իրաւանց համեմատ բացայայտ է

անոնց գործած ոճիրներուն և զանազան եպերելի արարքներուն մէջ կապակցութիւն գտնութիւր, որովհետեւ ասոնք իրենց մէջ նախապէս տրուած որոշման վրայ համաձայնութիւն գոյացուցած են, և ամէնքն ալ միեւնոյն անիծապարտ նպատակը յաջողցնելու համար ձեռք ձեռքի տալով աշխատած և մէկուն սկսած գործը միւսը ամբողջացուցած է: Այս զանազան արարքներուն մէջ բոլորն ալ միեւնոյն նպատակին և անոնց եզրակացութեանը կը ձգտէին, հետեւաբար բացայայտ ճշմարտութիւն մըն է որ այդ բոլորին եղեռնական գործը մասը կը կազմէին այս անիծապարտ նպատակը իրագործելու ձգտող պայմաններուն: Բացայայտ է նաեւ որ այս ամբաստանեալները տեղ տեղ և զանազան կողմեր եղեռներ գործելու համար ռազմական ու տինամիթներ» փոխադրած և պահած էին, որպէս զի զնոնք պայմաններով՝ տուներ քանդեն, և բազմաթիւ անձերու սպանման պատճառ ըլլան: Ուրեմն ասոնք այս կառքի եղեռնական եպերելի նպատակներ հետապնդող վատ անիշխանականներ են: Ամբողջ աշխարհը զզուանքով կը յիշէ և անէծք կը կարդայ այս օրինակ եղեռնագործներու, որոնք մարդկային ազգին վնասելու վայրագութիւնը ունենալով՝ պատճառ կ'ըլլան բազմաթիւ անձերու սպանման, այնքան ընտանիքներու անպատսպար և անապրուստ թշուառ վիճակի մը ենթարկուելուն:

Դալով այս պարագային թէ իրենց գործած ոճիրը քաղաքական հանգամանք ունի^o թէ ոչ, ըսենք թէ ճշմարիտ է որ ասոնց կարգ մը յեղափոխական ծրագիրները և դիտո մները քաղաքական նորօրինակ գոյն մը կը պարզեն, բայց իրողութիւնը այնպէս չէ: Ամբաստանեալներուն բոլոր խոռվարարական դիտումները ծրագրային վիճակի մէջ մնացած են. միակ եղեռնը զոր կըցան գործել, Սելամլըքի արարողու-

թեան վայրը կառքով պայթուցիկ փոխադրել և հոն պայթում մը առաջ բերելով ծանօթ թուով անձերու սպանման և վիրաւորման պատճառ ըլլալնին է։ Իրենց այդ եղեռնական արարքն ալ մտադրուած խոռվայոյզ նպատակը առաջ չէ բերած, և շնորհիւ վեհ կայսեր. իրենց այդ անիծապարտ նպատակը ամբողջովին ամուլ մնացած է։ Հետեւաբար ոճրին բուն հանգամանքը ճշդելու համար նկատի առնուելիք և վերլուծուելիք իրաւագիտական կէտը այն քաղաքական տեսակէտը չէ, որ ոճրին հաւանական հետեւանքը միայն կրնար ըլլալ և որ սկզբմամբ և հիմնովին ծրագրային վիճակի և ամբաստանեալներուն երեւակայութեան ու ցնորքին մէջ մնաց։ Ընդհակառակը բուն ոճիրը այն է որ պայթուցիկ նիւթը Սելամլըքի բարձրագոյն վայրին մօտեցուցած, հոն մտցուցած և անոր պայթումին հետեւանքով այնչափ մարդոց մահուան պատճառ եղած են և այսպէս ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ ձգած են, ինչ որ անիշխանութեան միակ գետնաքարչ նպատակն է։

Տէր նախագահ, ինչպէս ամէն տեղ, ամէն երկրի օրէնքներուն և ընդհանուր օրէնսդէտներուն առջեւյայտնի է, սխալ և ամօթ է քաղաքական նպատակ վերագրել բոլոր Մարդկութեան համար փորձանք և մեծ վտանգ մը հանդիսացող տինամիթճճիներու, պօմպաճիներու, հրձիգներու եպերելի և վայրագ արարքներուն։ Հետեւաբար, ասոնց գործածած վատ եղեռնը պարզ ոճիրներու և ստորին եղեռնագործութեանց կարգէն ըլլալով, ըստ օրինի պարտականութիւն կը համարիմ այդ կէտին վրայ հրաւիրել Պատկառելի Մարմնոյդ ուշադրութիւնը, և յանուն հանրային իրաւանց, կը պահանջեմ որ ամբաստանեալներուն իւրաքանչիւրը հարցաքննուի, վկաները լսուին, և միւս ապացոյցներուն քննութեամբ դատավարութիւնը կատարուի։

Դատախազի մեղադրական ճառից լետոյ՝ տեղեւունեցան դատավարական հետեւեալ գործողութիւնները.

ա) Հարցաքննութիւն ժօրիսի եւ այլ մեղադրաւորների.

բ) Վկաների ցուցմունքները.

գ) Երկրորդ ամրաստանագիրը.

դ) Փաստաբանների պաշտպանողականը եւ

ե) Վճիռը.

Առաջին չորս գլուխները մենք բաց ենք թողնում, իրրեւ ոչինչ նորութիւն չ'աւելացնող եւ խեղաթիւրած.— Ժօրիսի եւ ընկերների հարցաքննութիւնը այլասեռած է եւ գրաքննութեան ձեւով փոփոխւած. Վկաների ցուցմունքները կատարեած են այնպէս, ինչպէս կառավարութիւնն է թելառութեան ամրաստանագիրը փաս ոերի ուսումնասիրութիւն չ'առաջ նախագծած մեղադրանքի կրկնութիւն. իսկ այն գլուխը, որ կոչում է «պաշտպանողական» ոչ այլ ինչ է, սթէ ոչ նշանակուած փաստաբանների ձեւական ճառերի մի հաւաքածու, նւիրւած աւելի Կարմիր Սուլթանի գովարանութեան, քան թէ մեղադրաւորների պաշտպանութեան. Ուստի բաւականում ենք առաջ բերելով, դոտավարութեան վերջաբանը Միայն՝ վճիռը.:

ՎԵՐՋԻՆ ՆԻՍ

Եղեռնական արարքին հեղինակներուն վերջին դատավարութիւնը երէկ դեկտ. 4ին տեղի ունեցաւ Եղեռնադատ Ատենին առջեւ։ Դատարանին կը նախագահէր Հիլմի պէտ, ներկայ անդամներն էին Նիշմէթուլլահ, Գաբրիէլ, Եահեա և Ճէմիլ պէյերը։ Ընդհատակի պաշտօնու կը վարէր Նէճմէտտին պէտ, իսկ քարտուղարութեան պաշտօն կը վարէին Սիւլէյման, Սուպհի. Ֆէրիտ և Սըտգի պէյերը։ Դատարանի Ա. քարտուղար Ռիֆաթ պէտ կը հսկէր արձանագրիչներուն վրայ իրենց յատուկ տեղերը նստած էին պելժ։ Հիւպատոսարանի թարգման Մ. Մարգեղիչ, հելլեն քանչէլերայի թարգման Մ. Զիքուրք, փաստաբաններ՝ Խնդիր Սիմոն և Թընկըր Սիմոն, Եորտանաքի, Գրիգոր Գալայծեան, Եանքօ Գաեա Էֆոները և Հիւսնի ու Սաատէտտին Փէրիտ պէյերը։ Դատաւորք Ժամը չորսին մտան դատասրահ։ Ամբաստանիսլ Էտուար Ժօրիս թուրքերէնի հմուտ չըլլալով, իտարգմանի պաշտօն կը վարէր Առեւտրական և Հանրօգուտ շինութեանց նախարարութեան Արուեստից ճիւղին անօրէնի օգնական Վասիլ Էֆ։ Բացի այն պաշտպան ժիաստաբաններէն, որ արդէն խօսած էին Ը. դատավարութեան ժամանակ։ Ցնացեալ փաստաբանք խօսեցան իրենց պաշտպանողականները։ Այն ատեն, նախագահը ծանոյց թէ դատավարութիւնք վերջ գտած են, և դատաւորք ժամը 7ին մտան խոհրդակցութեանց սրահը։ Խորհրդակցութիւնք չորս ժամ տեսեցին։ Ժամը 11ին դատաւորք մտան դատասրահ, և նախագահին կողմէ տրուած հրամանին վրայ։ Քարտուղար Սուպհի պէտ կարդաց հետեւեալ որոշումը։ որ կը հաստատէ ամբաստանեալներու յանցապարտութեան աստիճանը։

ՕՐՈՅԻՄ յանցապարտութեան

Ներկայ տարւոյ յուլիս 8ին, ուրբաթ օր Սելամ-
լըքի Արարողութենէն վերջ, Վեհ. Կայսեր կառք նը-
տած միջոցին, մինչ Կայս. զօրքերը կը պատրաստը-
ուէին բարեւի կենալ, Մարզարանէ հրապարակին վե-
րայ եղեռնական պայթում մը առաջ եկաւ: Մեր սի-
րեցեալ օգոստափառ Կայսրը ազատ մնաց շնորհիւ Աստ-
ուածային Աջոյն: Այս պայթիւնին քանդիչ ազգեցու-
թեան պատճառաւ մեռան 26 հոգի և ծանրապէս վի-
րաւորուեցան 58 հոգի: Քննութիւն կատարուեցաւ
այս դէպքին վրայ, և հասկցուեցաւ թէ այս անիծա-
պարտ արարքին համար ի ներկայութեան և ի բա-
ցակայութեան ամբաստանեալներէ փախստական Լի-
փա Ռիփս, այլ անուամբ Սաֆօ, այլ անուամբ Թաւ-
րուսեան, բուն անուամբ Կոստանդին Գապուլեան,
Օրիորդ Ռուպինա Ֆայն, եառապան Ճօրճ Փէթրի
Վարչամով, բուն անուամբ Գրիգոր Վարչամ, ձիա-
դարման Երուանդ Ֆրանկիւլեան անուն չորս անձինք
մտադրեցին այս անիծապարտ եղեռնը, և գիտնալով
թէ Աստուծոյ արարածներ զո՞ն պիտի երթան, յատկա-
պէս Վիէննայէ բերել տրուած կառքին մէջ երկաթ
սնտուկ մը դնելով՝ անոր մէջ լեցուցին քանդիչ նիւ-
թեր, և այս կառքը՝ ի գործադրութիւն իրենց անիծ-
եալ մտադրութեան, տարին Սելամլըքի Արարողու-
թեան վայրը, հոն պայթեցուցին զանիկա, և այս
պայթումին ցաւառիթ հետեւանքին զո՞ն գացին 26
հոգի և վիրաւորուեցան 58 հոգի, նեղութեանց և տա-
ռապանաց դատապարտւելով: Փախստական Սիլվիօ
Ռիչի, այլ անուամբ Քէօսէ Արիսդիտի, այլ անուամբ
Գոչօ, այլ անուամբ Ալֆօնս Վոկան, բուն անուամբ
Վահան, Քարլ Եռվանովիչ Աշոտ, բուն անուամբ
Կարապետ Յովհաննէսեան, Թրասա Եռվանովիչ, այլ

անուամբ Թորգոմ, բուն անուամբ Արտաշ Խաչիկ Գա-
րուտանեան, կառապան Մկրտիչ Ղարիպեան, որդի
Սարգիսի՝ նոյն վայրագ դիտաւորութեամբ, պատրաս-
տեցին, բերել տուին այն պայթուցիկ և քանդիչ նիւ-
թերը, որ պատճառ եղան յիշեալ անձանց մահուան
և վիրաւորուելուն։ Յիշեալ Լիփա Ռիփսի կինը՝ փա-
խըստական Սօֆի Ռիփս, այլ անուամբ Մարի Զայց.
ձերբակալեալ էտուար Փօրիս, որդի Ժիրարօի, գոր-
ծակցեցան եղեռնական արարքը կազմակերպող և ոճ-
րագործ անձանց, և այս անիծեալ դիտաւորութիւնը
ի գործ դրուելու օժանդակելու համար պայթուցիկ
և քանդիչ նիւթեր հայթայթեցին։ Փօրիսի կինը, փա-
խըստական տիկին Աննա Նէլլէնս, ձերբակալեալ Մա-
նուկ իւմիտեան, սրճարար Եշան Յովհաննէսեան, Ա-
ռաքել Նահապետեան մասնակցեցան այս անիծապարտ
ձեռնարկին և մարդիկ սպաննելու գործին։ Օսմ. եր-
կիրներ տինամիթ ներմուծեցին, ընդունեցին և պա-
հեցին՝ խոռվարարական դիտումով։ Յովսէփ Թօփալ-
եան, Ֆրօ Պաղտօնեան, Յովհաննէս Ղարիպեան, Փա-
խըստական Յովվակիմ, Կօչկակար Արշակ, այլ անուամբ
Արտաշ, Գարեգին Միհրանեան, այս անիծապարտ
խոռվարար անձանց ձեռնարկին մասնակցելու համար՝
գործեր տեսան և պատրաստութիւններ ըրին, և այս
կերպով անդամակցեցան խոռվարարական քօմիթէին։
Մանուկ Կէշեան, Մանուկ Օթօնեան թէեւ մասնակ-
ցութիւն չունեցան եղեռնական պայթման գործին
մէջ, բայց խոռվարարական նպատակներու ծառայե-
լու համար պայթուցիկ գործիքներ պատրաստեցին։
Փախստական տիկին Աշքովա. այլ անուամբ Անճովա,
Անտոն Գոշ, այլ անուամբ Ամուճա Ալաճաճեան, Եր-
ուանդ Ալաճաճեան, Թագւոր Յակոբեան՝ Ֆիլիպէի և
Սօմիայի մէջ խորհրդակցութիւններ ըրին, և որոշե-
ցին որ ի գործ դրուի եղեռնական այս արարքը։

Միջնորդ՝ Մաթէօ, Միխալ բերուած կառքը պարզ կառք կարծելով՝ միջնորդեցին և մաքսատունէն հանեցին, երկաթագործ Մանոլ և Միլթօ, առանց գիտնալու թէ եղեռնական արարքին պիտի գործածուի այն երկաթ անտուկը, որուն մէջ դրուեցան պայթուցիկ նիւթերը, ի փոխարէն վարձքի շինեցին զայն և նորոգեցին։ Զերբակալեալները, հարցաքննութեան և դատավարութեան պահուն իրենց ըրած խոստովանութիւններով և յայտարարութիւններով, հարցաքննութեանց թուղթերով և քննութեանց և վերլուծմանց տեղեկագիրներով, իրենց քովէն գտնուած վնասակար լրագիրներով, նամակներով և այլ թուղթերով և որոշ ապացոյցներով յանցապարտ հոչակուեցան իբր յիշեալ արարքները գործող և կազմակերպող, բացի միջնորդ Մաթէօէ և Միխալէ. երկաթագործ Մանոլէ և Միլթօէ, որոնցմէ առաջինները մաքսատունէն հանած են կառքը, իսկ վերջին երկուքը շինած են երկաթ սընտուկը, անդիտակցարար։ Գալով ամբաստանեալ երուանդ Յովաննի, Եղիա Գահուէնեանի և Խաչիկ Պլոեանի, հաստատուած չըլլալով թէ անդամ են խոռվարական ընկերութեան և մասնակից անոր գործոց և մտադրութեանց որոշուեցաւ անպարտ արձակել զանոնք։

Յանցապարտութեան այս վճիռը կարդացուելէ վերջ՝ ոտքի ելաւ ընդհ. դատախազ Նէմէտտին պէյ, և պահանջեց որ ամբաստանեալք դատապարտուին ըստ պատժական օրինաց հետեւեալ տրամադրութեանց։—

Փտխստական Լիփա Ռիփս, Ռուպինա Ֆայն, Երուանդ Ֆրանկիւեան, Ճօրճ Փէթրի Վարչամով։— 55րդ յօդուածին և 17րդ յօդուածին վերջին հատուածին։

Փախստական Սիլվիօ Ռիչի, Քարլ Եռվանովիչ, Քրասս Եռվանովիչ և Մկրտիչ Ղարիպեան։— 58րդ

յօդուածին Ա. յաւելուածին Ա. հատուածին:

Փախստական Սօֆի Ռիփս, և ձերբակալեալ էտուար Փօրիս.— 45 և 55րդ յօդուածներուն և 58րդ յօդուածին Ա. յաւելուածին Ա. հատուածին:

Փախստական Աննա Նէլլէնս Փօրիս, և ձերբակալեալ Մանուկ Իւմիտեան, Նշան Յովհաննէսեան, Առաքել Նահապետեան, 58րդ յօդուածին Բ. յաւելուածին վերջին հատուածին:

Յովսէփ Թօփալեան, Ֆրօ Պաղտօնեան, Յովհաննէս Ղարիպեան, Փախստական Յովակիմ, Դարեգին, Արշակ, Անտոն Գոչ Երուանդ Ալաճաճեան, Թագւոր Յակոբեան, Տիկին Աշքովա.— 58րդ յօդուածին Ա. հատուածին:

Մանուկ Օթօնեան, Պօղոս Կէչեան. Մանուկ Կէչեան.— 58րդ յօդուածին Ա. յաւելուածին վերջին հատուածին:

Նէմմէտտին պէյ պահանջեց, որ անպատասխանատ հոչակուին Միխալ, Մաթէօ, Մանօլ, Միլթօ:

Պահանջեց որ անպարտ արձակուին՝ Երուանդ Յովնանեան, Եղիա Դահուէճետն, Խաչիկ Պլօնեան:

Նախագահն հարցուց պաշտպան փաստաբաննեներուն թէ ուրիշ ըսելիք մ'ունի՞ն; Երբ անոնք ո՛չ պատասխանեցին, այն ատեն Հիլմի պէյ ըսաւ թէ դատավարութիւնն այս մասին ալ վերջ դտած է։ Դատաւորք դարձեալ քաշուեցան խորհրդասրահը, և ժամը 12ին մօտ վերագառնալով՝ նախագահը մէկիկ մէկիկ կարդաց պատժական Օրինաց յիշեալ յօդուածներն և յաւելուածները, և հրապարակաւ ծանոյց դատապարտութեան հետեւեալ վճիռները։

Վ Ճ Ւ Ռ

Մահուան դատավորութեան

Փախստական ամբաստանեալ Լիփի Ռիփս, Ռուպինա Թայն, Երուանդ Ֆրանկիւլեան, Ճօրճ Փէղրէպինա Ֆայն, այլ անուամբ Գրիգոր Վարշամ, ըստ Պատժ. Օրինաց 58րդ յօդուածին և 174րդ յօդուածին վերջին հատուածին տրամադրութեանց :

Փախստական Սիլվիօ Ռիչի, այլ անուամբ քէօսէ Արիսդիտի, բուն անուամբ Վահան, Քարլ Եռվանովիչ, Թրասա Եռվանովիչ. Մկրտիչ Ղարիպեան, ըստ Պատժակա. Օրինաց 58րդ յօդուածին Ա. յաւելուածին Ա. հատուածին տրամադրութեանց :

Փախստական Տիկին Սօֆի Ռիփս, այլ անուամբ Մարի Զայց, ձերբակալեալ Էտուառ Փօրիս, ըստ Պատժ. Օրինաց 45րդ և 55րդ յօդուածներուն և 58րդ յօդուածին Ա. յաւելուածին Ա. հատուածին տրամադրութեանց :

Փախստական Աննա Նէլլէնս Փօրիս, ձերբակալեալ Մանուկ Իւմիտեան, Նշան Յովհաննէսեան, Առաքել Նահապետեան, ըստ Պատժ. Օրինաց 174րդ յօդուածին և 58րդ յօդուածին Բ. յաւելուածին Ա. հատուածին տրամադրութեանց :

Յկեանս բերդարգելութեան

Զերբակալեալ Յովսէփ Թօփալեան, Ֆրօ Պաղտօնեան, Յովհաննէս Ղարիպեան, Փախստական Յովակիմ, Գարեգին, Արշակ, այլ անուամբ Արտաշ, Անտոն Գուշ, այլ անուամբ Ամուճա Ալաճաճեան, Երուանդ Գուշ, այլ անուամբ Ամուճա Ալաճաճեան, Տիկին Աշքովա, Ալաճաճեան, Թագւոր Յակոբեան, Տիկին Աշքովա,

այլ անուամբ Անձովա . ըստ Պատժ . Օրինաց 58րդ
յօդուածին Ա. հատուածին տրամադրութեան :

15 Ամեայ թիտպարտութեան

Չերբակալեալ Մանուկ Օթօեան , Պօղոս Կէչեան ,
Մանուկ Կէչեան , ըստ Պատժ ա՛լան Օրինաց 58րդ յօդ-
ուածին Ա. յաւելուածին վերջին հատուածին տրա-
մադրութեան :

Փախստականք զրկուեցան քաղաքական իրա-
ւունքնեռէ . և իրենց զրաւեալ ինչքերը պիտի մատա-
կարարուին ըստ օրինի , ըստ Պատժ . Օրինաց 31րդ
յօդուածին :

Անպատաօխանատու եռչակուեցան

Յանձնակատար Միխալ և Մաթէօ , երկաթագործ
Միլթօ և Մանոլ , ըստ Պատժ , Օրինաց 298րդ յօդուա-
ծին տրամադրութեան :

Անպարտ արձակուեցան

Իշլէմէճի Երուանդ Յովեանեան , գրավաճառ
Եղիա Գահուէճեան և Աէրքըլ տ'Օրիանի ծառայ Իս-
չիկ Պլոեան :

(«ԴՐՈԶԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԸ) 905)

ՈՃՐԱԳՈՐԾԸ ԳԱՅԻ ՎՐԱՅ

Եղբօր մարմինը պատւանդան դարձրեց նա: Եւ այդ մսէ պատուանդանին վրայ կանգնած՝ 30 տարի է, հրապարակով, ամբողջ աշխարհի առաջ, նա երկրպագում է իր միակ Աստուծուն —ո ճիրին: Ոճիրը նրա Աստուծն է, նրա Մարգարէն, նրա Ղուրանը:

Եւ այդ Ղուրանը ասում է՝ «Եղբօր դաւողը որդուն չի խնայի»: Ու մի օր՝ երբ գաղտնի սենեակից պարսպապատ այգին փոխադրւած՝ դողը մարմնի մէջ՝ արիւնացող ծաղիկների բուրմունքն էր շնչում, նոր սարսուռ պատեց նրան. — ծառերի յետեւից, ինչպէս գետնից բուսած, — դուրս եկաւ մի մանուկ —ո՞հ, որքան նման էր Մուրադին — աներկիւղ, ակնապիշ, աչքերը հօր աչքերին զցած: Հայրը որդուն էլ չճանաչեց — մանկական թաթիկը նրան ատրճանակ թւաց, իսկ ժափիտը՝ սպառնալիք, դաւադրութեան փորձ: Ատրճանակը որոտաց: Ոճրագործի նոր զոհը՝ հարազատ զաւակն էր, տասն տարեկան: Արցունք չերեւաց արիւնւած աչքերում: Մի բան միայն հրամայեց՝ «Շո՛ւտ, հողի տակով արէք», շուռ եկաւ գնաց, որպէս զի միւս օրը նոր զբօսանք կատարի որդու դիակը ծածկող անխօս հողի վրայ... Բայց տեսնւած է միթէ. որ որդուն չի խնայողը՝ կնոջը կամ ազգականներին

ևնայի : Եւ սուլթանական գաղտնի զրօսավայրում՝
տարիների շարքերի հետ՝ դիակների նոր շարքեր
կազմւեցին . . .

Ոճրագործ՝ իբրեւ եղբայր, ոճրագործ՝ իբրեւ
հայր, ոճրագործ՝ իբրեւ ամուսին :

Ընտանիք չէ դա, այլ ընտանեկան ու ալ ան-
դանոց :

* * *

Բայց ընտանիքը նեղ էր, մարդիկը քիչ . արիւ-
նը պակաս : Իսկ նրա աչքերը արիւնով լեցւած, ա-
րիւն էին որոնում, անյագ, անվերջ : Եւ ահա Երլդըզ
Քէօշքի անթիւ սենեակների մէջ, միացած ստորերկր-
եայ անցքերով և գաղտնի գաւիթներով, բայց ան-
ջատւած Բօսֆորի գեղանկար վայրերից անթափանցե-
լի պատերով, կազմւեց նոր սպանդանոց — սպան-
դանոց պալատականների, փաշաների, մինիստրների
նոյնիսկ կանանց և ներքինիների . . . Դերելն ու բախ-
տը, պատիւն ու պատիժը փոխուում էին ինչպէս կայ-
ծակ, նոյնքան արագ, որքան ոճրագործի երկիւղն
ու յոյւը, ժպիտն ու զայրոյթը . — Երեկւայ ներքի-
նին այսօր մինիստր էր, այսօրուայ մինիստրը՝ վաղը
հալածական, միւս օրը դահիճ, նորից թշնամի, նորից
բարեկամ, նորից «գաւադիր» . . . Արեան հոտը բռնեց
ամբողջ պալատը անկիւն չմնաց անարատ, սենեակ
չմնաց անարիւն : Եւ հեղեղի արագութեամբ կերպա-
րանափոխող այդ քաղաքական սպանդանոցի մէջ,
ուր 30 տարուց ի վեր կատարւում են այն բոլոր
սարսափները, որ հնարել են բոլոր ժասանակների
թագակիր գլուխները՝ իրենց «ստեղծագործութեան»
առաջին օրից մինչեւ այսօր, մի մարդ միայն մնաց
անփոփոխ, հաստատուն, անսաւան և նոյնիսկ ան-
կուշտ . — Համիդն է դա :

Ոճրագործ՝ իբրեւ բարեկամ, ոճրագործ՝ իբրեւ-
մտերիմ, ոճրագործ՝ իբրեւ պալատական :

Պալատ չէ դա, այլ պալատական ո պ ա ն դ ա-
ն ո ց :

* * *

Սակայն պալատն էլ նեղ եկաւ նրան :

Պալատից գուրս, ո՞հ, որպիսի անսահման տա-
րածութիւն, և ո՞քան առատ նիւթ ոճիրի համար :
Մոնղոլական ցեղի գրոհը, 500 տարից ի վեր — ա-
մօթ Եւրոպային — սուլթանական ձւնկերումն է
թողել քաղաքակրթութեան հրաշալից երկիրներ .—
բիւզանդական կուլտուրայի օրրանը, սիրուն Փոքր-
Ասիան Հայաստանով, ուր բիբլիական բանաստեղծու-
թիւնը զետեղեց աննման եղեմը : Քրիստոնէական
վարդապետութեան մեծ հիմնադրի բազմատանջ հայ-
րենիքը, գեղեցիկ Բալկանը՝ կենսունակ ազգերի բազ-
մաթիւ յաջորդներով . վերջապէս Մահմէդի կրօնի
առասպելական օջախները .— որպէս զի Երիգը Քէօշ-
քը ոչնչացնի այն բոլորը, ինչ ստեղծել է պատմական
հանճարը, և դարձնի այդ բոլոր երկիրները մի ը ս-
պ ա ն դ ա ն ո ց : Միթէ հարկաւոր էին կամ պա-
կաս էին «պատրւակները» .— մի օր քրիստոնեաների
զաւ, մի ուրիշ օր սօֆթաների դաւադրութիւն . մի
տեղ կրէտական ապստամբութիւն, մի այլ տեղ ա-
րաբների շարժում . կամ ահա վերջապէս յեղափոխա-
կան բօլգարներ, ժէօն-թիւրքեր, ապատամբ
հայեր . . . Արիւնը սկսեց հոսել գետի նման, աւեր-
մունք, կոտորած, թալան, գաղթ և իբրեւ ապօթէօդ
այդ բոլորի՝ հ ա յ կ ա ն կ ո տ ո ր ա ծ ը,
համաշխարհային ողբերգութեան այդ գերբնական տե-
սարանը . . .

Ոճրագործ՝ իբրեւ կրօնի ներկայացուցիչ, ոճրա-

գործ՝ իբրեւ ազգերի կառավարիչ, ոճրագործ՝ իբրեւ պետութեան գլուխ:

* * *

Ահա և վարձատրութիւնը — գահակալութեան քսան հինգամեակը: Գահի վրայ բազմած է նա, պճնւած, կորած ոսկու և աղամանդների մէջ, յաղթանդամ նայում է իր պատուանդանի բարձրութիւնից այն բազմութեան, բազմացեղ, բազմաշեղու, բազմատարազ, որ շնորհաւորութեան է եկել, և հպարտութեան փայլը սաւառնում է նրա խորշումած ճակատին: «Ահա իմ յաղթանակը», եւ այդ շընուր հաւորութեան բազմութիւնը առաջին շարքերում կանգնած են ոչ թէ ստրուկ հպատակ նպատակ ների պարտադիր պատգամաւորները, — ի՞նչ արժէ ստրկի շնորհաւորութիւնը, — այլ ազատ եւրոպայի գահակաների լիազօրները, շողոքորթ ժպիտները երեսին, մէջքը կորացրած, սպասողական...

Կ ե ց ց է՛ մ ի ա պ ե տ ը ...

Կ ե ց ց է՛ ո ճ ր ա գ ո ր ծ ը ...

Թագերի տօն է դա, նենդ, վտանգաւոր մի տօն, որ միացնում է բոլոր թագակիրներին, իբրեւ նոյն «ընտանիքի» որդոց իբրեւ նոյն շահերի մարդոց: Եւ որքան վտանգաւոր է դառնում ժողովրդական կրծքի վրայ սնւող յեղափոխական վիշտապը, նոյնքան սերտ կերպարանք է ստանում հակառակ ուժը - դահի իշխանութիւնը: Այլ կերպ ի՞նչպէս բացատրել այն համաշխարհ հայ ի ն ամբարտաւանութիւնը, երբ ամէն կողմից պաշտօնական շնորհաւորութիւններ են թափւում այն դահի առաջ, որի ստները դրւած են անթիւ դանկերի վրայ: շնորհաւորութիւններ այն պալատում, ուր խմբագրւած են ամբողջ ազգերի ուշընչացման ծրագիրները, այն սենեակներում, ուր մի

անկիւն չէ մնացել առանց արեան, առանց եղեռնագործութեան, առանց ոճիրի . . .

Հոօմը ունեցաւ իր Նէրօնը, Խտալիան իր Ցեզար Բօրջիան, Արեւելքը իր Զինէիզիանը, բայց և ոչ մէկը դրանցից չ'երազեց տօնել ոճիրը, կամաւոր շնորհաւորութիւններ բատուցանել ոճրագործներին: Եւ ահա նոր, «Քաղաքակիրթ» գահերն են, որոնք հրապարակով. շքանշազարդ լիազօրներով ովսաննաներ են ասում այն մարդուն, որ իր վտիտ մարմնի և անձոռնի դէմքին տակ միացնում է երեք ամենախոշոր հրէշներ՝ Բօրջիա, Ներօն, Զինգիզիան, Բօրջիա՝ ընտանիքի մէջ, Ներօն՝ պալատում, Զինգիզիան՝ պետութեան մէջ: Ովսաննաներ և 25-ամեայ շնորհաւորութիւններ այն մարդուն, որի գործերը մոռացնել տւին պատմական ամենախոշոր չարագործներին, և որի անունը՝ Համիդ՝ ապագայ բառարան ների մէջ ուրիշ բան չի նշանակի, բայց եթէ ոճիր, արիւն, կոտորած . . .

Ոճրագործութեան սրբագործումն է դա . . .

* * *

Սակայն չարիքը միմիայն «կատարւած փաստը» չէ. այլ և այն լրբացնող, այլասեռող օրինակ. որ նա պիտի տայ յաջորդներին, ապագային . . . «Տեսէք, նա սպաննեց, նա կողոպտեց, նա քանդեց, բայց մնաց անպատիժ, յարգւած, տօնւած, մեռաւ հանգիստ իր անկողնի մէջ, արժանի լինելու՝ օրինակ իր յաջորդներին, սուլթանական գահի զալիք պետերին»: Եւ մեղաւոր կը լինին միթէ «յաջորդները», եթէ սիրտ առած, խրախուսւած, լրբացած այդ համոզիչ օրինակից, շարունակեն աւերել, կոտորել, շարունակեն ոճիրին երկրպագել, ոճիրը աստւածացնել, հա-

մողւած, որ այդ բոլորի համար իրենց սպասում է
ոչ թէ վրիժառու դաշոյն կամ արդարադատ ոռոմք,
այլ հանգիստ մահ՝ արքայական անկողնին մէջ, պը-
սակւած թագաւորների շնորհաւորութիւններով, թան-
կագին բնծաէերով...

Եթէ հոգեբան-սօցիօքը կարողանում է պ ա տ-
ճ ա ռ ա բ ա ն ե լ, մէկնութիւն տալ այն վրդով-
ման, որ մահուան ենթարկեց Ալեքսանդր Բ. Նաս-
րէդդին, Հումբէրտո, միթէ արեգակի տակ կը գտնը-
ուի մի հատ մ ա ր դ. որ վատարանէր այն ձեռքը,
որ կը բարձրանայ անզուզական ոճրագործի վրայ,
իբրև բնական արտայայտութիւն բազմատանջ ազգե-
րի ցասման ու վրէժի: Զէ՛, մ ա ր դ ը դեռ այն-
քան չէ ապականւած: Ընդհակառակը: Վրէժի սդդ-
արդարադատ հ ա ր ո ւ ա ծ ը բերկրութեան լիա-
բերան աղաղակ կը խլէ ոչ միայն ստրկացած ազգերի
ճնշւած կրծքից: որոնք յոգնեցին զոհեր տալով, կամ
քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր անկիւններից, ուր
նոյնպէս յոգնեցին զոհերի լուրերը առնելով. այլ նա-
և ա ն ե ր ե ւ ո յ թ թեթեւութիւն կը պատճառի և
այն վեհապետներին, որոնք պարտք համարեցին շնոր-
հաւորել թագակիր-ոճրագործին: Հաւատացէք, բացա-
ռութիւն չի կաղմի նոյնիսկ Վիլհէլմը, գերմանական
անունը արատաւորով այդ թագակիր - դեկադեն-
տը...

Ոռոմբը շատ հ ա մ ո զ ո ւ մ ն ե ր է փո-
խել...

* * *

Վրէժի...

Դատարկ, մեռած բա՞ռ է դա, թեթեւ մի խօ՞սք,
ստեղծւած սիրոյ պատմութիւնների համար, թէ դեռ
նա մնում է իբրև մարդկային զգացմունքների ար-

տայայտութեան ամենախոշոր հնչիւններից մէկը, ուր
այնքան ներդաշնակ և այնքան ուժգին ամփոփւած
է երկու գաղափար՝ արդարութիւն և
հերոսութիւն... Եւ ով պիտի լինի այդ
արդարութեան գործադրողը, այդ հերո-
սութեան հեղինակը։ Մի պալատական, մի նախկին
մինիստր, նախկին ֆավորիտ, թէ ոտնահար ժողովը-
դի սրտից ելած՝ նրա ցաւով դարբնւած, նրա սիրով
կրակւած մի խենթ, մի ֆանատիկոս,
մի անտուն... Տանջանքը ժողովուրդը կրեց,
տանջողի պատճողն էլ պէտք է ժողովուրդից դուրս
գայ։ Հարկաւոր են ժողովը րդական նրաւ-
տուներ։ Դրա մէջ է հատուցման կրթիչ չ գաղա-
փարը...»

Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ...»

Վրէ՛ժ այն գերեզգմանոցի համար,
որ Հայաստան է կոչւում, վրէժ այն դժուխովի
համար, որ Մակեդոնիա անունն է կրում, վրէժ այն
ապանդական ու ցի համար, որի ճակատին զրոմւած
է՝ թիւրքիա։ Յու տարի է արիւնը հոսում է սուլթա-
նական գահի տակ, թող մի անգամ էլ, և գուցէ
վերջին անգամ, հոսի այդ գահի վրայ։ Նրա շուրջը։
Յու տարի է սպանութեան հրամանը գալիս է այդ գա-
հից։ Թող մի անգամ էլ գնայ դէպի գահը...»

Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ, վրէ՛ժ...»

Դա է նահատակների միակ կտակը, կտակ
սրբազն և պարտադիր։ Վրւած կոյսերի յօշոտած
մորթին վրայ, թօթովախօս մանուկների անմեղ ա-
րիւնով...»

(«Դրօշակ»)

Բ. ՄԱՍ

Ե Ը Լ Դ Ը Զ Ի Ռ Ո Ւ Մ Բ Ը

Գրեց՝ Միջնաթիվ Վարպետեան

Մինչ կովկասեան հայութիւնը համառուսական մեծ անցքերու ոլորտին մէջ բռնւած էր իր ազատագրութեան երկունքով .— անդին, թիւքիայում, աւելի գժնդակ պայմաններու մէջ . Կազմակերպութիւնը նորանոր միջոցներ կը խորհէր ցնցելու աշխարհի խիզճը և պարտադրելու սուլթանին՝ Եւրոպային՝ հայկական խնդրի լուծումը :

Սօֆիայի ընդհանուր ժողովը (1904 թ. յունւար) այդ նպատակով ընդուներ էր ծանրակշիռ որոշումներ : Եւ ամէնէն ծանրակշիռ — վերակսիլ ցուցական գործունեութիւնը երկու մեծ ծովեզերեայ կեդրոններու մէջ (Պոլիս, Իզմիր)՝ երկրի գալիք շարժումներուն արձագանգ տալու համար :

Եւ ցուցական գործունէութեան համար ժողովը սահմանեց խոշոր բիւդջէ մը*) .

*) Առաջին ընդհանուր ժողովն էր « Փորութիւննեայ . Գաւակացութեան միջոցները այժմ ենարաւոր կը դարձնէին աւելի լայն ծաւալով զարծունէութիւն : Կուսակցութեան տրամադրութեան տակ կը գտնէին ենթւեալ պատրաստ գումարները . Կիլիկիոյ Պատ. Մարմնին մօս՝ 16,000 ժրանկ, Ամերիկա՝ 15,000, Բալբանեան և. և.՝ 2000, Եզիզոս 500, Պարսկաստան՝ 2760,

Սօֆիայի Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ, Զաւարեան եւ Վարդան — մէկը մտաւորական, միւսը ուզմիկ առաջնորդ — մտան Կիլիկիոյ պատասխանատու Մարմնին մէջ (հոգ էր եւ Հրաչը. Թիրեաքեան) ու գացին ուսումնասիրելու երկիրը. իսկ Քրիստովոր ստանձնեց ցուցական գործունէութեան ղեկավարի պաշտօնը:

«Փոթորիկ»ի ծանր գործը յաջողութեամբ պըսակելէ յետոյ, մեր մեծ ընկերը ըսաւ իր մտերիմներուն. «Ես այժմ կ'երթամ Սուլթանի գէմ»... Նետւեցաւ նոր, աւելի ահաւոր Փոթորիկի մէջ, որոն պիտի զոհարերէր իր կեանքը:

Բարում՝ 8000, Ախալքալակ, Ախալցխայ՝ 32,000, Ալեքսանդրապոյ՝ 8000, Կարս՝ 11,500, Երևան 900, Ճագու՝ 12,500, Թիֆլիս, Գանձակ եւ Շուշի՝ 38,500. «Թրրամ» Կամիսէի մօս («Փարութիկ») 326,000, ընդամենը՝ 452,960 Ժունի: Այս զումարին մէջ չէին մօնիք՝ ոչ Թուրքիոյ մեր մարմիններուն անհեռն դրամք, ոչ ալ Կազմակերպութեան ունեցած գէնքը, ուզմամբերի եւ այլ գոյներու արժէքը:

Բացի այդ, նոյն 1904 թւականի ընթացքին ստույլիք ունեինք (մեծ մասամբ «Փարութիկին վիարելիք զաւմարներէս), Բարումի մարմնի մօս՝ 12,500 Ժունի, Ախալքալակ, Ախալցխայ՝ 10 հազար, Ալեքսանդրապոլ՝ 22,500, Կարս՝ 30 հազար, Երևան՝ 10,800, Ռուսն դուքիւն եւ Հրւիսիային Կովկաս՝ 7,500, Բազու՝ 100 հազար, Արեւելիան Բիւրօն Գանձակ, Շուշի՝ 12 հազար 5 հարիւր, Արեւմտեան Բիւրօ՝ 27 հազար իինգ հարիւր, Օմերիկա՝ 60 հազար, Ալբանիան և. և.՝ 8 հազար, Եգիպտոս՝ 2 հազար իինգ հարիւր, ընդամենը՝ 303,800

Ահա եւ նախահաօիւը՝ սահմանած Աօֆիայի Ընդհանուր Ժողովին մէջ, համաձայն Կուսակցութեան իրական միջոցներուն: Ժողովը յատկացուց վերոյիշեալ զաւմարները հետեւեալ ձեռնարկներուն (առաջին արուան համար միայն):

1) Բանարկեալ ժանի մը կարեւոր գործիչներու

Դաւ մրն էր սուլթան Համբդի կեանքին դէմ—
մէկը ամենաբարդ, ամենախիղախ դաւերէն, զոր ար-
ձանագրած է ազգերու յղափոխական պատմութիւ-
նը:

Ինքն իսկ յղացեր էր ձեռնարկի գաղափարը,—
զոր որդեգրեց Սօֆիայի Համագումարը — եւ ինքն
ալ կը վարէր նոխապատրաստական աշխատանքը՝
գաղափարակից ընկերներուն հետ,— ընկերներ ամէն
ազդէ եւ դասակարգէ, ընկերներ, որոնց տարամերժ
մթնոլորտին մէջ քով քովի կը բազմէին Առնառու-
թէոյցի Վռամշապուհը. Բելջիկացի անիշխանական Ժո-
րիսր, կէս յունածին Սիլվիօ Ռիչչի, գերմանածին Սօ-
ֆի Ռիպոր և ուրիշ սրտոտ, արկածասէր անհատներ,
կին ու տղամարդ, ամէն դիրքի ու պարապմունքի
տէր. — խայտարգէտ, կոմօպօլիտ շրջան մը, հաւաք-

զաման համար՝ 20,000 Ժրան:

**2) Երկիր բզրակից ուսումնախրազներ եւ օժանդակ
զարձիչներ դրկելու համար՝ 30,000 Ժր.:**

**3) Արեւելեան Թիւրօի ծախտերուն համար՝ 10,000
Ժրան:**

**4) Կովկասնեան ինքնապատաճութեան Անդր. Կամի
աէին՝ 50,000 Ժր..**

**5) Սասաւնվ պէտերուն (միայն 1904 թ. ականին
համար)՝ 145,000 Ժր.**

**6) Կիլիկիային՝ 200,000 (գրած Կիլ. Պառ. Կնդր.
Կոմիտէին տամադրութեան անկ):**

7) Վանի ու «Պարսկաստի պէտերուն՝ 46,000:

**8) Յուցական Մարմնի և «Փոքութիկ» ծախտերուն՝
150,000**

**9) Պրո Արմենիա եւ արտասահմանեան պրօպտեան-
սի համար՝ 30,000, որուն 10,000ը, որպէս մօտեկան
(առենկան բիւզէ), իսկ 20,000ը՝ 1904 թւականի արա-
կարգ ծախտերուն համար:**

**10) Արեւմտեան Թիւրօին և «Գրօնկ»ի խմբագրա-
մեան՝ 25,000:**

ուած Թիւրքիոյ, Կովկասի, Եւրոպայի և այլ անկիւններէ, կազմակերպւած յատկապէս Երլդըզի տօնական օրերուն համար, հայոց գերագոյն Դաւադրութեան անվրէպ իրագործման համար . . .

Կը վարէր այդ հազուագիւտ նուագախումբը հայկական շարժման մեծ Կախարդը, Սամուել Ֆայն անունով, որ օր ու գիշեր որոճալով իր խօլական յղացումը, որու համար ինքն իսկ գտեր էր նիւթական անհրաժեշտ միջոցները Կովկասի մէջ, հայ ունեւոր դասակարգը մտրակելով ու արիւնելով. Կը վարէր գործը 1904էն մինչեւ 1905ի եղերական գարունը, Թուրքիոյ և Բալկաններու մէջ, անդուլ ուսումնասիրելով միջավայրը, պրատելով սուլթանանիստ մայրաքաղաքի ամենամութ խորշերը. Երթեւեկելով Պոլսէն — Ֆիլիպէ — Սօֆիա — Պոլիս, պատրաստելով իր մահառիթ գործիքները և ուրբաթ օրերուն, high lifeի իր երկսեռ շքախումբով ազատօրէն մտնելով Երլդըզի պարիսպներէն ներս, գիտելով երկարօրէն Սելամլըզի արարողութիւնը, սուլթանական թափօրը, օտար հարիւրաւոր հանդիսականներուն հետ . . .

Զարնե՛լ այն մարդը, որ մեծագոյն պատասխանատուն է հարիւր հազարաւոր հայերու կոտորածին, զարնե՛լ թագակիր Մարդասպանը, որու գոյութիւնը մշտնջենաւոր և մտրակող défi մըն էր, անարգանք մը հայ ցեղի. հայ յեղափոխական կազմակերպութեան համար . . . Եւ հայոց Նեմեզիդայի ալդ գերագոյն ժեսթը, պէտք էր կատարեր նա ինքը՝ հայ ժողովուրդի առաքելատիպ զաւակը, անոր մեծագոյն պարագալուխը — Քրիստափոր Միքայէլեան . . .

Ահա սեւեռուն գազափարը, որ գուցէ վազուց բոյն դրեր էր Վարպետի ուղեղին մէջ :

Պէտք էր հասցնել այդ հարւածը, եթէ անգամ հայկական խնդրի լուծման տեսակէտով ու եւ է դրական արդիւնք չունենար: Կան վայրկեաններ երբ նը-

յան վրէժինդիր գործողութիւնները ինքնին յեղափոխական արժէքներ են, անկախ տալիք հետեւանքէն. — արժէքներ՝ նւիրագործւած բանականութեան, համամարդկային բարոյագիտութեան օրէնքներով:

* * *

Եւ կուսակցութիւնը «այս» ըսաւ Քրիստափորի ծրագրին, կուսակցութիւնը, իր սիրտը կարծրացնելով, օրէնեց անոր ճամբան և նետեց զայն ահաւոր յորձանուտին մէջ... Գուցէ առաջին անգամը ազգերու պատմութեան մէջ, պատերազմի ատեն. բանակի մը հրամանատարը այդպէս գահազէժ կը ուանար դէպի մահ, որը ձգելով շարքերը...

Շատերն արդէն գրեցին Երլդըզի Ռումրին պատմութիւնը. գրեց երկարօրէն ինքը սուլթան Համիդի առաջին քարտուղարը, Թահափին փաշա: Ինչպէս ուրիշ դրւագներու նկարագրութեան մէջ, մենք այստեղ ևս ստիպւած ենք միայն պատմութեան կմախքը տալու, խուսափելով մանրամասներէն:

Քրիստափոր նահատակուեցաւ կէս ճամբուն — զրեթէ բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելէ յետոյ — 1905ի Մարտ 17ին, երբ Վոամշապուհ Քէնտիրեանի հետ ոռւմբային փորձեր կը կատարէր Վիտօշի լանջերուն, բուլգար մայրաքաղաքի շրջանները:

Հակառակ որ այդ անակնկալ աղէտը խորունկ վհատութիւն առաջ բերաւ ընկերներուն մէջ և թուլացուց հայ գաւադիրներու վճռականութիւնն ու թափը, միաժամանակ մեծ աղմուկ յարուցանելով Երլդըզում, որ այնուհետեւ աւելի եւս խստացուց իր հըսկողութիւնը, — հակառակ այդ բոլորին, չորս ամիս յետոյ ոմբային փորձը, այնուամենայնիւ, տեղի ունեցաւ Երլդըզ—Քէօշկի պարիսպներուն մէջ: Հեռագրական գործակալութիւնը այսպէս կը ծանուցանէր դէպքը եւրոպական մամուլին. —

Ուրբաթ օր, յուլիս 21ին (1905) Սելամլըզի ա-

բարողութենէն յետոյ . երբ սուլթան Արդիւլ Համիթ
կը վերադառնար պալատ, ոռւմբ մը պայթեցաւ մզկի-
թին առջեւ . Սուլթանը ողջ մնաց, բայց իր շրջապա-
տողներէն մօտ երկու հարիւր հոգի սպանւեցան ու
վիրաւորւեցան, Նիւթական վեասներն ահագին են :
Փորձի հեղինակն անյայտ է :

Յեղափոխականները, որ Քրիստափորի միջնոր-
դութեամբ յաճախակի այցելութիւններով հանգամա-
նօրէն ուսումնասիրեր էին Սելամլըքի արարողութիւ-
նը և սուլթանի շարժելու սովորութիւնը, եկած էին
այն եղրակացութեան, որ ձեռքով նետուած ոումբերը
կրնային վրիպիլ նպատակէն և որ լաւագոյն միջոցն
էր ժամացուցային մեքենան : Անհրաժեշտ էր կառք
մը, արտասովոր շքեղութեամբ և ընտիր ձիերով, որ
առանց կասկած հրաւիրելու երթար, ուրիշ եւրոպացի-
ներու կառքերուն հետ, կանդ առնէր մզկիթի բակին
մէջ, ըստ կարելոյն մօտիկ սուլթանական թիրախին
և ուժանակով օդը հանէր Մարդասպանը իր ամբողջ
պալատական վոհմակով :

Այդպիսի կառք մըն էր, որ մեր ընկերները
աւստրիական մայրաքաղաքէն տարին Պոլիս բացառիկ
զոհողութիւններով ու դժւարութիւններով և յուլիս
21ին Սելամլըքի օրը, վրան բարելով Հ. Յ. Դաշ-
նակցութեան դժոխային մեքենան, հասցուցին Երլդը-
զի Քէօշկ, ճշգեցին վայրկեանը, երբ Համիդ իր շքա-
խումբով պիտի ելնէր մզկիթէն, լարեցին ըստ այնմ
մահառիթ գործիքը, որ և նշանակուած վայրկեանին
բռնկեցաւ կառքին ու կառապանին հետ խլացուցիչ
ջարդ, աւերած և արհաւիրք սփոելով իր շուր-
ջը :

Սխա՞լ էր արդեօք դաւադիրներու հաշիւը, թէ՝
պայթուցիկ նիւթը բաւականաչափ զօրաւոր չէ եղեր .

որպէս զի վառէր ու բնաջինջ ընէր ամբողջ բազմութիւնը Սուլթանով միասին . . . Շշուկ մը կար՝ թէ Համիդ այդ օրը ուշացեր էր մզկիթին մէջ : «Բոի—ըսաւաներ, կուահումներ : Մերինները շատոնց փորձով գիտէին, որ փաթիշահը ամէն անգամ Սելամլըքէն յետոյ . միշտ նոյն որոշեալ ժամանակին դուրս կ'ելնէր մզկիթէն և մօտաւորապէս մէկու կէս վայ կեան գործ կը դնէր անցնելու համար կառքով այն փոքրիկ տարածութիւնը, որ կը բաժնէր մզկիթը պալատէն :

Եւ այժմ ահա սուլթանական քարտուղարն է, որ կու գայ պարզելու գաղտնիքը, յայտարարելով . որ այդ օրը իրօք Արդիւլ Համիդ սովորականէն փոքր ինչ ուշ ելեր էր մզկիթին փակը, զրոյցի բռնւելով Շէյխ իւլ իսլամի հետ,— և որ այդ փոքրիկ շեղումը փըրկեր է անոր կեանքը :

Ահա թէ ինչ կ'ըսէ Թահսին փաշան բառացի իր «Յիշատակներ»ուն մէջ :

— «Մահափորձին հեղինակները հաշւած էին, որ Սուլթանը ճիշդ մէկ վայրկեան 42 երկվայրկեանէն կ'անցնի մզկիթին բակէն մինչեւ պայտա եղած տարածութիւնը և դժոխային մեքէնան պայթեցաւ ճիշդ այն վայրկեանին, որուն համար լարւած էր . . . Արդիւլ Համիդ մզկիթէն ելլելով, դէպի մարմարեայ սանդուխը կը յառաջանար, իր կառքը նստելու համար : Պահ մը կանգ առաւ և կարճ խօսակցութիւն մը ունեցաւ հանգուցեալ Շէյխ-իւլ-Իսլամ ձէմալէտին էֆէնտիին հետ : Համաձայն արարողական կարգին, պալատականները, զինուորականները և թիկնապահները շարւած էին աջ ու ձախ . Զինուորները բարեւի կեցած էին, իսկ բազմութիւնը լուռ ու մունջ կը սպասէր սուլթանի անցքը դիտելու համար» . . .

Ապա ուրիշ տեղ մը, Թահսին փաշա, վերադառ-

նալով նոյն դրամատիկ վայրկեանին, հետեւեալը կը գրէ.

— «Սուլթան Համիդի Սելամլըքի արարողութենէն վերադարձին իր մասնաւոր կառքով ճիշդ դուռը հասած պահուն է, որ պիտի պայթէր դժոխային մեքենան և սուլթանը իր բոլոր հետեւորդներով օգը պիտի հանէր։ Սակայն պատահմամբ այդ օրը Սուլթան Համիդ ազօթատեղիէն ելած պահուն, դրան առջեւ Շէյխ-իւլ-Խոլամ Ճէլալէտին էֆէնտիին հետ տեսակցութիւնը սովորականէն քիչ մը աւելի տեւած էր . . . Շէյխ-իւլ-Խոլամին հետ ունեցած զուդ մը խօսակցութիւնն էր. որ Համիդը ուշացուց։ Ռումբի պայտած պահուն, ան դեռ կառք նստելու համար դէպի սանդուխները կ'ուղղւէր» . . .

Թէ որքան ուժեղ էր ոռոմբի աայթիւնը, անոր պատճառած արհաւիրքն ու իրարանցումը պալատական շրջանակներու մէջ և ի՞է որպիսի հոգեկան տագնապ կապրէր ինքը օգոստափառ դահիճը հայկական աննախընթաց դաւադրութեան հետեւանքով, — այդ բոլորի մասին լաւագոյն է դարձեալ դիմել նոյն թահարին փաշայի վկայութիւններուն. կարդալ անոր երկարապատում արձանագրութիւնը, որու մէջ նախկին հայատեաց համիդեան քարտուղարը չէ ուզած, անշուշտ չափազանցնել և պանծացնել հայ յեղափոխականներու ոյժը, հմայքը և անոնց դիւային հընարքները։

Քաղենք ուրեմն քանի մը հատւած.

— «Այս պայթիւնը, որ ահարկու աղմուկ մը հանեց լեռնային ամենամեծ թնդանօթներու որոտման պէս և լսւեցաւ. ամբողջ քաղաքին մէջ, սարսափի մատնեց Աբդիւլ Համիդը. ինչպէս բոլոր անոնք, որ դէպքին վայրը կը գտնւէին։ Ամէնքն ալ անասելի ապշութեան մը մատնւեցան։

... «Քարլօվացի իպրահիմ օղլու Հասան, որ

ԵՐԼՂԵՂԻ մահափորձին մէջ վիրաւորւած և Կիւմիւշ Սուի հիւանդանոցը փոխադրւած էր, բաւական ապաքինած և խօսելու կարողութիւնը վերստացած ըլլալով, հարցաքննութեան ենթարկուեգաւ, Հասան ապապատմեց.

— «Ես կառքովս յաճախորդ մը բերած էի ԵՐԼՂԵՂ, տեսայ երկու թուխ ձիերու լծւած և քառւչուէ անիւներով կառք մը, որ ներս մտաւ ժամացոյցի աշտարակին հանդիպակաց բակին դուռնէն։ Կառքին մէջ կը գտնւէր ճերմակ հագած երիտասարդ, վայելուչ կին մը։ Կառապանը գէր մարդ մըն էր, խարտեաշ պեխերով... Մեր ծանօթ կառապաններէն չէր և եղրակացուցի, թէ մեր Էսնաֆին չի պատկանիր։ Նամազէն վերջը, թագաւորին վերադարձին ժամանակն էր և զինւորներուն հրաման տրւեցաւ «ի զէն», բարեւի կենալ։ Այս հրամանէն անմիջապէս յետոյ, սարսափելի պայթիւն մը տեղի ունեցաւ։ Այնուհետեւ, չեմ գիտեր, թէ ինչ եղաւ։ Խնքզինքս կորսնցուցած էի։ Ես մասնակցած եմ Պլէվնայի ճակատամարտին և քանի մը անդամ շրափնելներով վիրաւորւած զինւոր եմ, բայց այդ տեսակ պայթիւն չէի լսած»։

* * *

Տեսնենք դէպքի տպաւորութիւնը եւրոպական մամուլի մէջ։ Քանի մը հակիրճ քաղւածներ միայն հարիւրաւոր թերթերու մե՛ս մասամբ ականատես թըղթակիցներու գրածներէն։

Գերման մեծագոյն թերթերէն՝ «Փրանկֆուրտեր Ցայտունգ»ի մէջ հետեւեալը կը կարդանք, ի միջի այլոց, դէպքի յաջորդ օրը՝ յուլիս 22ին։

— «Եթէ մահափորձի հեղինակը երէկ իր զարհուրելի հարւածը կէս վայրկեան մը յետածգէր, սուլթանն ալ, իր զաւակներն ալ, պալատականներու մեծագոյն մասն ալ, անտարակոյս, սլիտի զոհւէին։

Փորձը կատարւած է 50 մէտր հեռաւորութենէ։ Այն վայրկեանին, երբ սուլթանը մզկիթէն կ'ելլէր . . . լսուեցաւ սարսեցուցիչ դղրդիւն մը, որ կրկնուեցաւ հինգ կարճ ընդմիջումներով։ Դուրս նետւեցան այնպիսի թանձր ծուխի ու փոշիի սիւներ, որ ամէն ինչ մէկ ակնթարթում կորսւեցաւ մթութեան մէջ։ Տիրեց սարսափելի իրարանցում մզկիթի բակին մէջ . . . որուն հետեւեցին անհասկնալի աղաղակներ, դոռում—դոչումներ և շատերու ահարեկւած փախուստ։ Սուլթանի ամենամօտ մարդկանց շարքերում նկատելի էր սաստիկ վախ, որովհետեւ չէին կարող ըմբռնել, թէ ինչ էր պատահեր։ Դէս ու դէն կը թոչէին ու կընկնէին մարդոց ու ձիերու մարմնի կտորներ։ Մզկիթի ու հրապարակի շենքերուն բոլոր պատուհանները փշրուեցան, նոյն «Համիդի մզկիթը», ուր սուլթանը վայրկեան մառաջ կ'աղօթէր, բարձր մինարէէն շառաչիւնով ծանր կտորտանքներ կը թափթփէին։ Երբ դղրդիւնը վերջացաւ և ծուխի մշուշները ցրւեցան, հանդիսականներուն առջեւ պարզւեցաւ ահաելի տեսարան մը. մօտ 40 մարդ և 50 ձի բառացի կտոր-կտոր եղած էին և 80էն աւելի մարդիկ ծանր ու թեթեւ վիրաւորւած . . . Կառքը (սուլթանի) շրջապատուեցաւ հարիւրաւոր մարդկանցով, որոնք իրենց սուրերը հաներ էին պատեաններէն, այնպէս որ ամբողջ տեսարանը վայրկեան մը խօլ, վայրենի ֆանթէզիի մը տըպաւորութիւնը կը գործէր . . .

Հանդիսականներէն իտալացի երեսփոխան էր-լոտտայ կ'ըսէր, թէ ինքը քանիցս ներկայ գտնւեր է փորձնական մեծ թնդանօթաձգութեանց, բայց այսքան ուժգին որոտում երբեք չէ լսեր» . . .

Բերլինի «Լօքալ Անցայգեր» կը հրատարակէր ուրիշ սարսափահար ականատեսներու զրոյցներ։

«Սոսկալի պայթում... Մեր աջակողմը, մօտ 100 քայլ հեռու, բարձրացաւ ամազ մը: Կառքերու կտորտանք, մարդոց և ձիերու գիտակներու բեկորներ կը սլանային օդին մէջ: Կատարեալ հրաբխային ժայթքում մըն էր: Մեր առջեւ կանգնած զօրավարներու ձիերը սկսան կատաղաբար պտոյտներ գործել»...

Վիէննայի «Դի Ցայտ»ի մէջ կը կարդանք (Յուլիս 26):

«Թիւրքական թերթերը կիսապաշտօն ձեւով կը հաղորդեն, թէ 82 ընտանիք և 400 մարդ սուգի մէջ են: Ծանր ու թեթեւ վիրաւորներու մէջ կան 17 զինուոր ու ժանտարմ, 12 նշանաւոր թուրք քաղաքացի և մէկ երիտասարդ աւստրուհի: Սպանւած ու վիրաւորւած ձիերու թիւն է 70, խորտակւած կառքերու թիւը՝ 32: Պայթումի եղանակի մասին զգայացունց լուրեր կը պտտին: Կ'ըսեն, օրինակ, թէ ան կատարեր է փոքրիկ օդապարիկի միջոցով, որ արծւի ձեւունեցեր է... Սուլթանի երկու սպանւած ծառաները ամենեւին վէրք չունին, անոնք մեռեր ես սարսափէն յառաջացած սրտի պայթումէն»:

Պարիզեան «Թանգի թղթակիցը հետեւեալ մանրամասները կը հաղորդէր հեռագրով» (23 յուլիս):

«Դժոխային մեքենան պէտք է որ պարունակէր 15 կիլոկրամ ուժանակ, գնդակներ ու երկաթի կտորներ: Որոտը զարհուրելի էր և լսուեց ու մօտ 10 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ: Խումբը մէկ մետր տրամագծով և 50 սանդիմետր խորութեամբ փոս մը բացաւ»...

Բելջիական «Մաթէն»ի թղթակիցն ալ այս տողերը կը գրէր (յուլիս 22):

«Ես եւս որոշեր էի այդ օրը ներկաւ գտնեիլ

համբաւաւոր Սելամլըքին... բայց ստիպւած եղայ, այցելութիւններու պատճառով, մնալ պանդոկիս մէջ և երբ հանգիստ զբաղած էի... լսեցի մի խուլ որոտ, որ կարծէք ահաւոր բան մը կ'ազդարարէր։ Կպայ լուսամուտին և քիչ յետոյ տեսայ կուգային երեք կառքեր, որոնց ձիերը ծածկուած էին վէրքերով և արիւնքը կը հոսէր։ Անոնք վիրաւորները կը բերէին, որոնցմէ շատեր կը հեծկլտային... Ռումբը, ինծի ըստ մէկ պաշտօնական անձ, շինւած է եղեր ժամացոյցի մեքանիզմով և ունեցեր է պայթելու աներեւակայելի ուժ»...

Ուշագրաւ անտարբերութիւն կը մատնէր համաշխարհային մամուլը գէպի կարմիր սուլթանի ճակատագիրը։ Եըլլըզի ռումբը չյարոյց ցասման ու կատաղութեան շանթեր գէպի անյայտ դաւադիրները, — անդամ բուրժուա-պահպանողական թերթերու մէջ։ Իսկ բոլոր գեմօկրատ պարկեցտ օրդանները կը բաց ստրէին, կը պատհառաբանէին յեղափոխականներու արարքը և նոյն իսկ կը ջատագովէին զանոնք, վեր հանելով սուլթանական օնիրները։ մասնաւորապէս 1895—96ի հայոց ջարդ։ Տեղ—տեղ, անշուշտ, կը լսէին կեղծ, շահախնդիր համակրանքի խօսքեր Համբուլի հասցէին։ Այդպէս, օրինակ, Բելջիկայի Խորհրդարանին մէջ նախարարը փորձեց դատապարտել կ. Պոլսոյ դաւադրութիւնը, վեր հանելով քաղաքակիրթ մարդկութեան ծանօթ սկզբունքը, որ կը հըռչակէ, թէ «մարդկային անձը սուրբ է, անքոնաբարելի»։ Քայց մինիստրական ճառէն յետոյ նոյն Խորհրդարանին մէջ որոտաց ընկերվարական Վանդերվէլդի վրիֆառու ձայնը, որ ցասումով կը յայտարարէր իլուր աշխարհի թէ մարդկային անձի սրբազնութեան հաւատամքը գործ չունի Աբդիւլ Համբուլի հետ, վասն զի նա բռնակալ մըն է, որ դուրս է վատարւած մարդ-

կութեան շրջանակներէն» = «un despot au bas de l'humanité».

* * *

Վերադառնանք Պոլիս :

Իր մահաբոյր ապարանքում Արդիւլ Համիդ կը գալարւէր հոգեկան անօրինակ տագնապին մէջ։ Պայթումի վայրկեանին, կ'ըսեն, նա պահպաներ է երեւութական պաղարիւնութիւնը, բայց յայտնի է անոր առասպելական երկչութիւնը։ Արդէն խաղաղ օրերուն կը տառապէր հալածախտէ և իր շուրջը կը տեսնէր միշտ երեւակայական թշնամիներ։ Դէպքը սասանեցուցիչ տպաւորութիւն ըրեր էր ոչ միայն Համիդի վրայ։ Թահսինն իսկ կ'ըսէ մեզ իր Յուշերուն մէջ։

«Ինչպէս կը տեսնենք, ոճիրները խկապէս դիւային ձեւ մը ունէին։

«Քննիչ յանձնաժողովներու եզրակացութիւնները կ'ահարեկէին Համիդը։ Օր մը անոնք լուր կը բերէին, թէ յեղափոխականները մտաշրած են եղեր օղը հանել Օսմանեան Դրամատունը, Տունէլը. Կամուրջը եւայլն։

«Ուրիշ օր մը կը հաղորդէին, թէ դաւադիրները հիմնովին ուսումնասիրած են պալատի տեղագրութիւնը, պատրաստեր են անոր քարտէզը և դժոխային մեքենաներ պիտի բերեն հոն օդապարիկնեղով։

«Համիդ բոլորովին այլայլած... ամէն միջոց ձեռք առաւ փոփոխելու համար իր բնակութեան պայմանները, իր պառկելու և արթննալու ժամերը և եւայլն»...

Բոնակալը ամէնէն աւելի կը վախնար հայ յեղափոխականներէն։ Տեսեր էր անոնց յանդուգն թըռիչքները 1896ին Բանկ Շամաթիայի օրերուն։ Թահսին կըհաստատէ իր տիրոջ այդ կապոյտ վախը հայկական կոմիտէներէն։ Նկարագրելէ յետոյ

անոր սիստեմատիկ հալածանքները հայութեան դէմ, սուլթանին առաջին քարտուղարը կ'ըսէ իր Յուշագըրքին մէջ.

«Այս բոլորին հետ մէկտեղ Համիդ շատ կը վախսայ հայ կոմիտէներէն» :

Սակայն, առաջին օրերուն, փաղիշահը և իր շրջապատը մութի մէջ էին դաւադիրներու նկատմամբ : Ովքե՞ր էին անոնք : Ո՞վ էր այն յանդուգն ոգին, որ կարողացեր էր օր ցերեկով . իր դժոխային դործիքն առած, ներս սպրդիլ Երլդըզի անմատչելի պարիսպներէն և մօտենալ արքայական թափօրին, որ պաշտպանւած հովանաւորւած էր հազարաւոր զինւորներու կրկնակի շղթաներով . . . Հայոց աշխարհում գիտէին այն, Ողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը գետէր այն, որ անյայտ, խորհրդաւոր վրիժառուն գաղափարի խենդ ջահակիրներէն է, ազատութեան պատգամաբեր բռնութեան որջերուն մէջ, ժողովրդային ցաւերու ծնունդ, դաժան, արիւնոտ օրերու ծնունդ, խիզախ տենչերու խիզախ արտայայտիչ . . .

Այդպէս չէր, սակայն Երլդըզի համոզումը : Այդպէս չէր խորհեր ինքը թագակիր կալանաւորը : Անոր կարծիքով թշնամին ներսէն էր . . . Դժոխային մեքենան և ամբողջ դաւադրութիւնը իր պալատական սոսիներուն գործն էր : Եւ ահա նա կը հրամայէ ամէնէն առաջ ձերբակալել գահաժառանգը, — Ռէշատը . . . Եւ Զրադանի պալատին մէջ արգելափակւած իշխանը կը գրէ Համիդին, կը բողոքէ ցասումով, կը սպառնայ պետութիւններուն դիմել: Տեսարան մըն . էր — զգայացունց և զաւեշտական, որու առթիւ շատ աղմըկեց արեւմտեան մամուլը :

Միւս կողմէն, Համիդ անզօր կատաղութեան մէջ իր թոյնը կը ժայթքէր քննիչներու և ոստիկանական իշխանութեանց դէմ, զոր կը մեղադրէր դիտաւորեալ

անտարբերութեան մէջ։ Շարունակ — կը գրէ Թահ-սինը — քովը կը կանչէր Քննիչ Յանձնաժողովը, կը սաստէր, կ'անարգէր, որպէս զի աւելի եռանդով շար-ժին ու փութով գտնեն ոճրին հեղինակները։ Իսկ քննիչներն ու ոստիկան ժանդարմական իշխանու-թիւններն ալ միայնգամայն շւարեր էին։ Ո՞ւր գտնել «չարագործները»... Ուժանակը իր հրաբխային բոլո-կումի մէջ սրբեր տարեր էր բոլոր հետքերը։ Կազ-մակերպիչները չգացեր էին։ Դաւադիր կառքը փշուր փշուր եղեր էր և խորհրդաւոր կառապանի դիակը փուեր էր գետնի վրայ, միւս բոլոր դիակներուն պէս կտոր-կտոր, անձանաչելի։

Եւ այդպէս քանի մ'օր շարունակ, դժոխային առեղծուածին հանդէպ, Սուլթան, Բարձր Դուռ, ոս-տիկանութիւն և քննիչ յանձնաժողովներ, շշմած ու սարսափահար, կը դեգերէին անվերծանելի քաօսին մէջ։ Փաղիշահին ցասումը մեղմելու համար, ոստի-կանութիւնը ամէն օր խումբ խումբ կը ձերբակալէր բուլգարներ, հայեր, «երիտասարդ թուրքեր», մակե-դոնացի, արաբ, դալմաթ, ևայլն։ Զերբակալուեցան անգամ քանի մը եւրոպացիներ, որպէս անիշխանա-կան։

Բայց ահա, վերջապէս, ոստիկանութիւնը իր ծուղակն առաւ բելջիկացի ժօրիսը, Դրամայի գչխա-ւոր գերակատարներէն մէկն էր. «Սինդէր» ընկերու-թեան պաշտօնեայ, մեր ընկերներու մտերիմ գործա-կից, կապւած ջերմ համակրանքով Հ. Յ. Դաշնակ-ցութեան հետ։ Եւ այդ բոլորը համարձակ խոսառվա-նեցաւ Քննիչ Յանձնաժողովին առջեւ։

Յանձնաժողովը կը պահանջէ, որ բելջիկացի յե-ղափոխականը յայտնէ հայկական կոմիտէի միւս ան-դամներուն և բոլոր մեղսակիցներուն անունները։ Բայց բացէ ի բաց հրաժարեցաւ մաանելու իր հայ

ընկեները : Նա կուտար միայն մեռածներու և փախածներու անունները :

Հարցաքննութիւնը կատարւեցաւ բելջիկական դեսպանին ներկայութեամբ : Փօրիս բանտ նետւեցաւ, սպասելով դատավարութեան :

* * *

Դաւադրական շարք մը խոշոր ձեռնարկներ ալ պիտի կատարւէին իզմիրի մէջ : Անոնք մասը կը կազմէին Քրիստափորեան ընդհանուր ծրագրին և պէտք է իրագործւէին Ելլուրզի մահափորձին հետ, ըստ կարելւոյն միաժամանակ, կամ իրարու ետեւէ . կարճ ընդհատու մներով :

Պոլսէն յետոյ, Թուրքիոյ երկրորդ վաճառաշահ մեծ կեդրոնը Զմիւռնիան էր, ուրկէ յեղափոխական հարուածները կարող էին զօրաւոր արձագանգ տալ Եւրոպայի մէջ : Ուստի այդ քաղաքն եւս ընտրուած էր, որպէս գալիք գէպքերու թատերավայրը :

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը շատոնց արդէն հաստատւած էր Իզմիրի մէջ, ուսկից ճիւղեր արձակեր էր գէպի Մանիսա, Հօտէմիշ և այլ գաւառական կեդրոններ : Մեր մեծ ընկերներէն մզեր են այնուեղ իրենց քարողչական ու կազմակերպական աշխատանքով Խաժակ և Հրաչը, առաջինը դեռ 1897էն ի վեր :

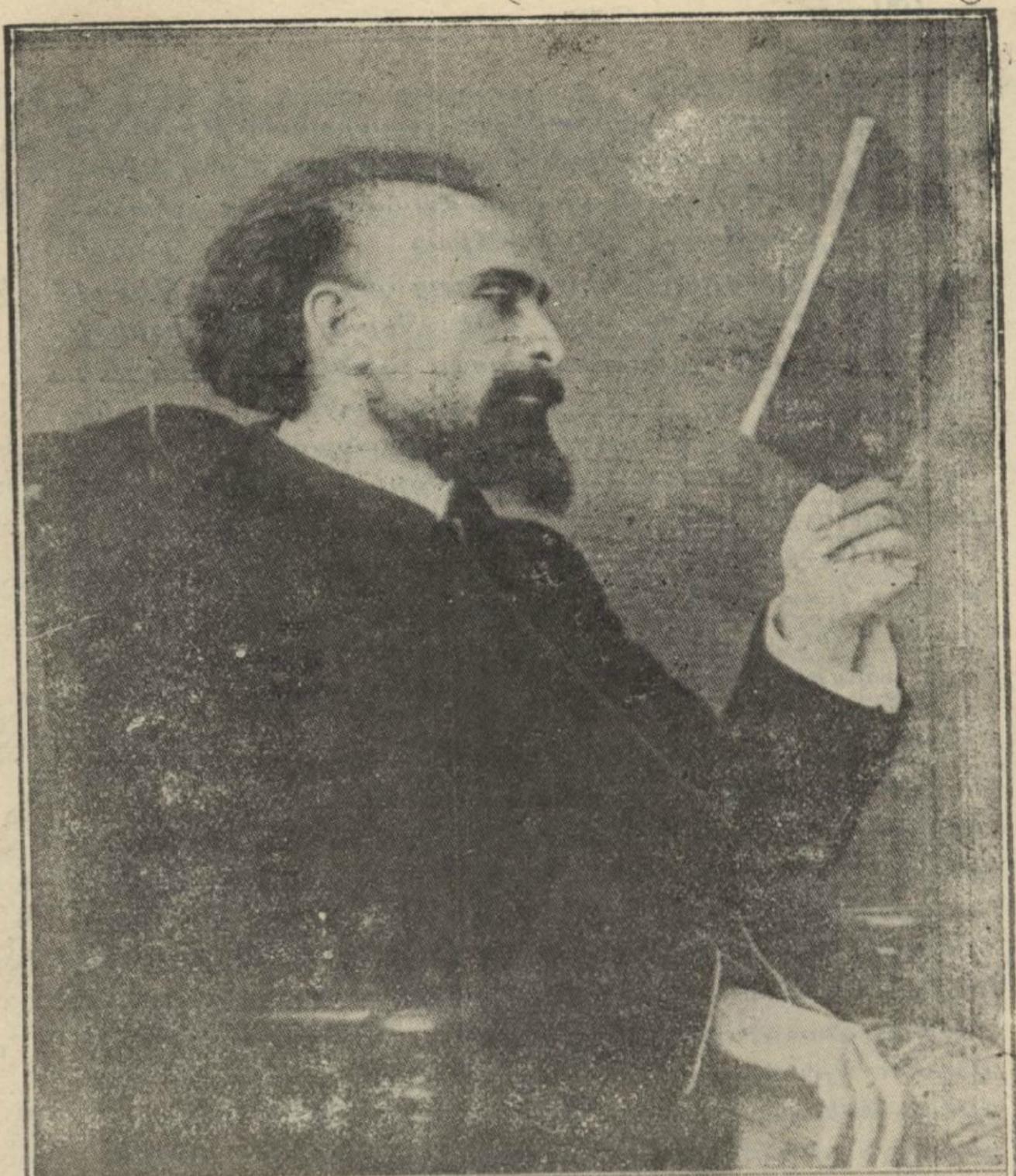
Ինչպէս ամէն տեղ, հոգ եւս կը վխաային հայ լրտեսներն ու մատնիչները, — և առաջին տարիներուն կազմակերպութեան գլխաւոր գործերէն մինն էր՝ մաքրել հրապարակը այդ ազգադաւ ցեցերէն : Հոդ եւս ժողովուրդի խոնարհ խաւերէն կուգային առատութեամբ վրիժառու և անձնուրաց կը տրիճներ :

Երբ գանւեցան առաջին լրտեսները, Պոլսոյ ոստիկանութիւնը անոնց աեղ Իզմիր ճամրեց աւելի

փորձառու մէկը , — հայ Մաքսուտը : Ասոր կը գործակցէր տեղացի հայ մը : Եւ երկու լրտեսներն ալ նիւթապէս ու բարոյապէս կը հովանաւորէր տեղւոյն հայ կրեսոսը . — Մատթէոս Պալէօզեան , որ ազդեցիկ մէկն էր կառավարական շրջաններու մէջ : Ասոնց հետապնդումով կուսակցական գործիչներէն Վարդը անակնկալի բերւելով ձերբակալւեցաւ և տանջանքներէ յետոյ ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուեցաւ : Կազմակերպութիւնը , բնականաբար , տեղի չտւաւ և չարաչար պատժեց հայ ցեցնը : Մաքսուտ և Գարեգին (երկրորդ լրտեսին անունը) տերրօրի ենթարկեցան , Նոյն բախտն ունեցաւ և Պատեօզեանը , որ յամաօրէն կը շարունակէր աջակցիլ ոստիկանութեան : Անոր տերրօրը կազմակերպեց ընքը Հրաչը (1902թ.) : Ահաբեկիչն էր Մանիսացի Պետրոս Ազիզօֆ (բուն անունով Խորէն Սարգիսեան) : Ազիզօֆ ձերբակալւեցաւ և երեք տարւան բանտարկութենէ վերջ . մահւան պատիժ կրեց կախաղանով (1905ին) : Այդ քաջասիրտ երիտասարդը , որ 1898ին մասնակցեր էր Խաստուրի արշաւանքին , կը սիրէր վտանգը և կը ստանձնէր ամենազժւարին պարտականութիւններ : Իր ձեռքով էին աղէտւած Թիֆլիզի ու Ալեքսանդրապոլի մէջ երկու ուրիշ մատնիչներ , Սամուէլ և Շիկո , նմանապէս աւազակապետ Շէրիֆ բէկը Բագուի մէջ :

Ոստիկանութիւնը ձեռք անցուց և Հրաչը , որ դատապարտուեցաւ ցկեանս բանտարկութեան :

Նոր ուժեր հրապարակ եկան Իզմիրի ու շրջանի մէջ , Մարտինը վերակազմւեցաւ և 1905ին առաջին անգամը ծաւալեց՝ լայն գործունէութիւն : Բազմաթիւ խումբեր լծւեցան «ռումբային» աշխատանքին և համաձայն կուսակցութեան որոշումին , պատրաստըւեցան արձագանգ տալու Երլդըզի Դէպքերուն : Ծրագրւած էր ուժանակով օդը հանել գրեթէ բոլոր եւրոպական հաստատութիւնները , ամէնէն առաջ բանկերը : ապա և փոստ , մաքսատուն , կայարաններ ,

Willy Pragmayer

կամուրջներ եւայլն :

Եւ բոլոր անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնեցան երկար ամիսներու ընթացքին, ընդ հըսկողութեան Քրիստովորի, որ ժամանակ առ ժամանակ կ'երթար Զմիւռնիա : Այդ աննախընթաց ծրագիրը պիտի իրագործւէր, նիւթերով ահագին իրարանցում մը, եթէ Պոլսոյ մէջ Ժօրիսի թուղթերը քննող յանձնաժողովը չգտնէր Իզմիրի մէկ դաշնակցականի՝ Տեղրան Նալպանտեանի հասցէին չէքով զրկւած գումարի մը արձանագրութիւնը... Այդ հասցէն երեւան գալով, Իզմիրի մէջ եւս սկսան խուզարկութիւններ ու ձերբակալութիւններ :

Ահա թէ ինչ կ'ըսէ այդ առթիւ կ. Պոլսոյ թուրք Դատական Ատեանը, որ երկարատեւ դատավարութենէ յետոյ — 1905թ. Նոյեմբերին — Երլդըզի ոռոմբին շուրջ կազմեր է ահագին արձանագրութիւն :

«... Ձերբակալեալ Տիգրան Նալպանդեանի և եղբօր խոստովանութենէն հասկցուեցաւ, որ Իզմիրի մէջ ալ... որոշած են կամուրջները աւերել, երկաթուղիի գիծերը քանդել, բանքաները օդը հանել... այս չար նպատակով... շատ մը պայթուցիկ ու քանդիչ նիւթեր դրած էին կամուրջներուն և ճամբաներուն տակ և ականներ փորած էին... Ասոնցմէ զատ Յակոբ անուն ստորին արարած մը Կրէգի Լիօնէի... վարձու զրամարկղներէն մէկը վարձած և անոր մէջ դինամիտի մեքենայ մը զետեղած էր՝ նոյն Դրամատունը օդը հանելու դիտաւորութեամբ»...

* * *

Դատական այդ երկարաշունչ արձանագրութեան մէջ, որ կը կազմէ ոչ պակաս քան 5 հարիւր էջ — Համիդեան Ատեանը թոյն կը թափէ հայերուն

վրայ. ծայրէ ծայր գաղտասուք, ատելութիւն ու
դրգուռթիւն է այդ վաւերագիրը, ուր ամէն մի տողի
մէջ ցեղային թշնամանքը կ'արծարծեն և փրփրաբե-
րան կոչ կ'ընեն թուրք ամբոխի ջարդարար բնազդ-
ներուն... «Տեսէ՛ք, այս գեավուրները մեր փաթի-
շահն անգամ սպաննել կ'ուզեն»... Գրգոռութիւնները
արդիւնք չունեցան, Երլղըզը չհամարձակեցաւ ջար-
դի հրաման արձակել. գազանը կրծտեց ատամները
և զուսպ պահեց ինքզինքը, ինչպէս ատկէ տարի մը
առաջ, Սասնոյ դէպքերու ատեն... Նոր ջարդերու
համար արեւմտեան մթնոլորտը այլ եւս նպաստաւոր
չէր... Համիդ տեսաւ հանրային կարծիքի վերաբեր-
մունքը դէպի իր անձը, ամէնէն զարհուրելի մահա-
փորձէն յետոյ: Եւ դեռ թարմ էր իր յիշողութիւնը
այն օրերէն, երբ երեք պետութեանց ներկայացու-
ցիչները Մշոյ դաշտը հասնելով, թոյլ չտւին Սասունը
պարպել հայերէն և ստիպեցին վերադարձնել սասուն-
ցի փախստականները իրենց բնավայրը: Թուրք կա-
ռավարութիւնը անզօր էր անգամ պարզ եւրոպացի
յեղափոխականի մը, Փօրիսի հանդէպ, Երկար, տան-
ջալի հարցաքննութեան ընթացքին, այդ վերջինը
խրոխտ, համարձակ կը յայտարարէր թրքական Ատ-
եանին, որ ինքը, այո՛, բարեկամ է Հ. Յ. Դաշ-
նակցութեան, կ'ատէ բոլոր բռնաւորները. կ'ատէ
մանաւանդ Արդիւլ Համիդը և միացեր է հայերուն հետ
սուլթանը ջախջախելու... Բելջիկացի մեր ընկերը
լաւ գիտէր, որ իր զգաւոցունց դատավարութեան
ընթացքին ողջ արեւմտեան հանրային կարծիքը իրեն
հետ է, կը ծափահարէ իր քայլը, և չպիտի թոյլ տայ
որ զինքը դատապարտէն: Նա չէր իսկ պատասխաներ
դատական ատեանի շատ մը հարցումներուն, կուտար
միայն մեր փախստական ու մեռած ընկերներու ա-
նունները, մերժելով ո եւ է տեղեկութիւն ողջերու

մասին։ Ուրիշ ապտակ մը։ Պոլսոյ մէջ ապաստանած մեր կարգ մը ընկերները ձեռք ձգելու համար։ Թուրք կառավարութիւնը կը դիմէ Կրէդի Լիօնէի պարիզեան կեդրոնական Վարչութեան։ Այդ բանկի միջոցով էին փոխադրւած Դաշնակցութեան խոշոր գումարները արտասահմանէն՝ Պոլիս ու Իզմիր... Բանկի Վարչութիւնը շնական հաճոյակատարութեամբ կը պատրաստըէր հրապարակ հանել իր գիտցած կարեւոր հայ անունները, բայց պարիզեան մեր ազգեցիկ բարեկամներէն Մէնար Դօրեան կորովի միջամտութեամբ վիժեցուց այդ ստոր դաւն եւս։

Այդպէս վերջացաւ Երլգըզեան ոռումրի մեծողմուկ պատմութիւնը, որ՝ անզամ ձախողած՝ դարձեալ անսովոր ջղաձգութիւններ ու ցնցումներ պատճառեց օսմանեան բոնակալութեան, երկար ամիսներ զբաղեցուց թուրք կառավարական շրջանները և ծանր տագնապի մատնեց Երլգըզի կալանաւորը։

Բանի մը տասնեակ հայեր Պոլսոյ և Իզմիրի մէջ — մեծ մասամբ լոկ կասկածով ձերբակալւած — դտտապարտուեցան ցկեանս բանտարկութեան։ Իսկ փախածները՝ մահւան պատժի։ Մահւան դատապարտըւեցաւ և Ժօրիս, որպէս գլխաւոր դերակատարներէն մին, բայց բելջիական կառավարութիւնը միջամբանեց և փոքրիկ Բելջիկային օգնութեան հասան ֆրանսայի։ Անգլիոյ և Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնները... Ժօրիս ազատ արձակւեցաւ և վերադարձաւ իր հայրենիքը...»

* * *

Երլգըզի դաւադրութիւնը առիթ տւաւ մեր Միամանթօին գրելու իր ամէնէն պաթեթիկ էջերէն մէկը։

Հայկական Հերոսամարտը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ծներ ու անուցեր են վիպասաններու, բա-

նաստեղծներու գեղեցիկ հոյլ մը — Ահարոնեան . Սիամանթօ , Վարուժան , Հայ-Գուսան . Վտարանդի եայլն — որոնք երկար տարիներ իրենց ռազմաշունչ քնարով արտակարգ փայլ տուեր են Հայ Մարտական կուսակցութեան մամուլին ու գրականութեանը , խրթանելով շարունակ հայ երիտ ասարդութեան անձնազոհութիւնն ու կորովը , արծարծելով շարունակ ազատութեան սէրը և հայրենիքի պաշտամունքը :

Ատոմ Եարճանեան—Սիամանթօ , որ դուցէ իրաւամբ կրնար կոչւիլ հայկական Կեօրնէր , իր հրարիսավէժ տողերուն մէջ պանծացուցեր է հայ դաւադիրը , նոյնքան պաթեթիկ ու զօրաւոր արձակի մէջ , որքան և ոտանաւորի սէջ — իրական պաշտամունք ունէր մասնաւորապէս Քրիստափորի համար , որ պիտի մնայ միշտ հայ դաւադիրներու մեծ պարագլուխը , հայոց Մածինին : Դաշնակցութեան դաւադրի դաւադրական յղացումները կովկասի ու Թուքիոյ մէջ և մանաւանդ Երլգըզի ոումբին ցնցող արկածը վասեր էին «Դիւցազնօրէնս» գերզզայուն հեղինակը , որ ահա թէ ինչ կը գրէր իր կարմիր նամակին մէջ , ուղղւած Երլգըզի դահիճին .

Ոճրագո՛րծ ,

Եւ զերջապէս դուն ալ օրերուն ամէնէն զարհուրելին և վայրկեաններուն ամէնէն արդարը տեսար , տեսար ու զառանցեցիր և քու խաւարող ու հրէշային աչքերդ հազիւ հազ կրցար ծածկել հպատակներուդ անմեղ արիւնին մէջ փտտած կմախածեւ ձեռքերովդ ... Եւ հիմա աղօթէ՛ որու որ կ'ուզես ծնկաչոք և հողատարած Մուհամմէտիդ կամ Եղեռնի աստուածիդ , կամ Դիպուածին ; կամ չարիքին , աղօ-

թէ՛, որովհետեւ քու կենդանի սատակդ դեռ հողին վրայ կեցնելու պարզեւը չարաշուք վայրկեանին կը պարտիս, ոչ թէ անոնց անշուշտ, որոնք այդ անիմանալի, հանճարեղ ու գերբնական պատիժը յղացան քեզի համար . . .

... Դիտեմ, թէ ի՞նչ դժոխային չարչարանք, ի՞նչ մղձաւանջ՝ ի՞նչ մահազօր տենդ և ի՞նչ չի յագեցւած և անյափրանալի կատաղութիւն սըն է, որ քեզ կը գալարէ, զքեզ պալատիդ մէջ պատէ ի պատ կը զարնէ և աթոռի վրայէն աթոռի վրայ կը նետէ. կարենալ լուծելու համար տիեզերքիս ուժերէն դուրս եղող այս առեղծւածը, Բայց պիտի չկրնաս լուծել, ո՛վ արիւնոուշտ յարալէզ, պիտի չկրնաս ձեռք դնել այն արհաւրալից, այն վրիժառու այն քինայոյզ, այն հայրենատարփ, այն աստւածառաք ու շքեղ ու անպարտելի Անծանօթին վրայ . . . որ քու զինւորապատ պատնէշներէդ ներս մտաւ, գլունը իր փառքէն ու իր հպարտութենէն բարձր ու նայուածքը մահով և ազատութեամբ առլըցուն . . . Տեսար հարիւրաւոր մարմիններ ճղակոտոր՝ բաշարձակ ու հոգեվարքին մէջ վրնջող ձիեր, որ խորտակեալ շքակառքերուն հետ բոցեղէն ու մոխրապատ օդերուն մէջ ցնորապարեցին և ճախրեցին. ի՞նչպէս գտար այս պատկերը, դուն ամենագէտ ոճրագործ, կրցած էիր յօրինել այս խըրախճանքի համայնապատկերը, յաջողեցա՞ս քու վրիժառուներդ: Այո՛, կ'ըսես զարհուրանքով և քրքիջիդ կոինչը կմախքիդ ոսկրատենդին հետ չորս հողսերէն կ'իմացւի . . . Յաջորդ անգամուն . . . Բու պալատիդ . . . անկիւնաքարերուն բտակ, որ ահագնաշառաչ պիտի կործանին, քու սուլթաններուդ բովանդակ սերունդները պիտի խմորւին . . . Ուր ալ որ բլլաս, Վրէժին տառյգ և անխուսափելի և պատրաստ ճամբաներէն

պիտի հասնի, պիտի թեւէ, պիտի գայ հրաշագեղ Ան-
ծանօթը... և իր անողոք սուրբ վիզիդ և իր բռունց-
քին զօրութեան ծանրութիւնը քու քստմնելի գան-
կիդ վրայ հանգչեցուցած՝ պիտի գայ Աւծանօթը, ո-
րովհետեւ բոլոր ճամբաները ու բոլոր երկաթապատ
դուռները անոր քայլերուն առջեւ բաց են, ինչպէս
բաց է ապագան մարմարեղէն Դաղափարին առջեւ»:

ՎԵՐՋ Բ. ՄԱՍԻ

Գ. ՄԱԼԱ

Ի Զ Մ Ի Ր Ի Դ Ա Տ Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ը Ե Ւ Ա Թ Ե Ն Ք Ի Դ Ա Տ Ա Վ Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ը

Գրեց՝ ԱԱ. ԲՀԱ. ՀԱ. ՀԱ. ՀԱ.

«Ընդհանուր ժողովի որոշումով, եթէ Սուլթանի մահափորձը, անյաջողութեան հանդիպէր, կամ չտար սպասուած արդիւնքը. ուժ օր վերջ իզմիրը մահափորձին արձագանգ պիտի տար, հետեւեալ կերպով։

«Ես ընկերներով, պիտի գրաւէի ֆրանսական իւպատոծարանը. իբրեւ բանակցութեան կեղրոն։

«Նախապատրաստական աշխատանքները և ծրագիրը շատ լաւ պատրաստուած էր. Առաջին օրը կառավարական պայտար և Տէթ-Բիւրլիքը պէտք է օդը ելնէին. Մաքսատունը և երկաթուղու կայարանները, Այտընի և Մազնիսայի, երկրորդ օրը պիտի պայթեցուէին: Երրորդ օրը, օդային կազի տէփօն, չորրորդ օրը երկաթուղիի երկու կամուրջները, և այսպէս 8—10 օր շարունակաբար, որեւէ կէտի վրայ դէպք մը պիտի պատահէր։ Այս բոլոր նախօրօք նշանակուած վայրերը, եյեկտրական ժամացոյցներով, ելեկտրական թելերով և պայթուցիկներով կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ էին։

«Սուլթանի մահափորչէն քանի մը օր վերջը, թուրք ուտիկանութիւնը, Քրէտի Լիօնէյէն ձեռք կ'անցնէ. իզմիրի կոմիտէի գործօն անդամներէն, Գէորգ Յաքեթեանի անունը, որով կը հասկնայ թէ՝

այդ անձը Պոլսոյ մահափորձին հետ կապ ունի։ Իզմիրի ոստիկանութիւնը, ոտքի կ'ելնէ Գէորգը ձերբակալելու համար, և բնականաբար կ'երթան Իֆլիք-ձեանի վաճառատունը, ուր կը ծառայէր մեր ընկերը։ Բայց փոխանակ բուն Գէորգը ձերբակալելու, որ հոն չէր, կը ձերբակալեն ուրիշ Գէորգ մը։ Այս Գէորգը, երբ ոստիկանատուն կը տանին, հոն կը բացատրէ որ ինք փնտռուած Գէորգը չէ։ որ յանձն կ'առնէ զայն ցուցնել, բայց որովհետեւ բնակած տունը չի գիտեր եղեր, միեւնոյն ճամբուն վրայ, Քաֆէ Աֆթարա կ'երթայ կը նստի ոստիկաններով, որպէս զի մեր ընկեր Գէորգը անցնելուն, ոստիկաններուն մատնանչէ զայն։

Մեր տղաքներէն մէկը (անունը դժբախտաբար մոռցեր եմ), իբրեւ կօշիկ ներկող, սրճարանը կը գտնուէր այդ պահուն, և փոլիսներու ներկայութենէն կասկածելով. կը մօտենայ անոնց և կը սկսի փոփիսի մը կօշիկները ներկել. ուշադիր հետեւելով անոնց խօսակցութեան։ Անոնց կցկտուր խօսակցութենէն կը հասկնայ որ Յարեթեանը կը փնտռուի։

Ոստիկանները, բաւական ժամանակ հոդ սպասելէ վերջ, կ'ելնեն և հոս հոն հարցնելով կը գտնան Գէորգի տունը։ Բայց պատուհանները և դուռը գոց լինելուն, կը հարցնեն դրացիներուն Գէորգի մասին, անոնք ալ կ'ըսեն թէ Գէորգենք գիւղ են գնացեր. Քօրտէլիօ։ Ոստիկանները կ'որոշեն հոն երթալ, մեր կօշիկ ներկող ընկերը, որ հետեւեր էր ոստիկաններուն, երբ բոլորովին վստահ կը լինի, որ անոնք մեկնեցան Քօրտէլիօ, մեր ընկերներուն լուր կուտայ Յարեթեանի փնտռուելու մասին։

Ընկերները կը հաւաքուին (այդ տունը ոումբերու մեծ թաքստանոց մէր), հոն եղած պայթուցիկ-

ները, ոռումբերը և զանազան գործիքներ ուրիշ տեղ
մը կը փոխադրեն, և գործը ապահովելէ ետք, իրենք
կը ցրուին։ Փոփադրութեան ժամանակ սակայն,
Դէորդի որսի հրացանն ալ կը փոխադրեն այդ նոր
թաքստոցը։ Դէորդի հետ դեռ հոն մնացող ընկեր
մը, հրացանը ձեռքը առնելով, կ'ըսէ քանի որ դու
պիտի մեկնիս, հրացանը ինչի ձգէ։ Մէկ մըն ալ հրա-
ցանը, որ լեցուած էր, կը պայթի և Դէորդը կը վի-
րաւորուին աջ թեւի տակէն։

Որպէս զի թաքստոցը չվտանգուի, Դէորդը վէր-
քի բերանը բանած, անմիջապէս տունէն դուրս կ'ելնէ
հիւանդանոց կ'երթայ, վէրքը լուալ կուտայ և անկէ
ալ Բունթա կոչուած թաղը, իմ բարեկամներէս յոյն
քօնթրապանտիստին տունը կ'երթայ, որու կոքա-
հայրն էի ես։

Իուռ դրկից հրացանի ձայնը լսած, ոստիկանուու-
թիւնն ալ որսկան շան նման ոտքի վրայ, ականջնե-
րը սրած, կը շրջապատէ տունը, դուռը կը բանան,
ու ամէն բան երեւան կ'ելնէ։ Ատով գործը արդէն կը
վտանգուի։ Երբ տղաք կը համոզուին թէ գործը ձա-
խողեցաւ, մէկիկ մէկիկ կ'երթան Քրօմիթաքիսիին
տունը կը հաւաքուին, և որը, այդ գիշեր իսկ ցա-
մաքի ճամբով, զանոնք կը տանի դէպի Սամսս կըդ-
զին։

Ես այդ միջոցին, հայ-թաթարական ընդհա-
րումներու ժամանակ, Արեւմտեան Բիւրոյի կարգադ-
րութեամբ, Կովկաս գնացեր էի զէնք տանելով հետս,
հաշուեր էի. որ ես ժամանակին կը լինեմ, ինձ յանձ-
նուած պաշտօնիս գլուխը։

Պաթումէն նաւ նստայ, իզմիր հասնելուս նկա-
տեցի որ քաղաքին մէջ տարօրինակ վիճակ մը կայ,
միեւնոյն քաղաքը չէ. քարափի վրայ հեծեալ զօր-
քեր կը պտտին։ Յոյն մակուկավար մը ինձ մօտեցաւ
և յունարէն հարցուց թէ՝ դուրս պիտի ելնեմ, — այս'
անշուշտ ըսի, և տեսնելով որ նաւու բոլորտիքը ոս-

տիկանական մասնաւոր հսկողութիւն մը չկայ, բացի սովորաբար եղածէն, մտածեցի թէ, եթէ ոստիկանութիւնը իմ իզմիր գալուս մասին հեռաւոր կասկած մը իսկ ունենար, անպայման նաւուն բոլորտիքը, մեծ իրարանցում մը պիտի տիրէր :

Թէ եւ ոչինչ չէի գիտեր պատահարէն, բայց սեւ կասկած մը սիրոս սկսաւ ուտել, մակուկավարիս հետ խօսքի բռնուեցայ. մարդուկը համոզուած որ ես յոյն եմ, ինձ պատմեց ամբողջ եղելութիւնը, թէ սրիկայ հայերը, Այս ֆօթինի եկեղեցին (յունական) օդը պիտի հանէին, յոյն թաղերը պիտի այրէին են. են. ես ի հարկէ անտարբեր երեւոյթով մը մտիկ ըրի, և որոշեցի անպատճառ դուրս ելնել քաղաք։ Այդպէս ալ ըրի։ Մակուկավարիս հետ. գնացինք սրճարան մը, սուրճ և նարկիլէ մը քաշեցի, անկէ ալ գնացի Բունթա, իմ բարեկամ յոյն քօնթրապանտիստին տունը։

Բարեկամիս կինը, զիս տեսնելուն, վազեց քովը, — աման քումպարէ (կնքահայր), անմիջապէս քաղաքէն հեռացիր, ամուսինս բոլոր ընկերներդ Սամոս փոխագրեց։

Ուրեմն ամէն. ինչ փհուցեր էր. և իմ իզմիր մնալըս բոլորովին աւելորդ։ Յունական նաւ մը առի, և մեկնեցայ դէպի Փիրէ։ Նաւուն վրայ ճամբորդները հազար ու մէկ ձեւով կը խօսէին իզմիրի դէպքի մասին, բայց նորութիւն էր ինծի համար, երբ անոնք կը պատսէին թէ։ Յունաստանի մէջ ալ հայերը, նոյն դաւադրութիւնը կազմակերպեր էին, Աթէնքը կործանելու համար։

Նաւը երեկոյեան կողմ Փիրէ հասաւ, կը կարծէի որ դուրս գալուս պէյ, ոստիկանութիւնը զիս անմիջապէս պիտի ձերբակալէ, բայց ատոր հակառակը պատահեցաւ, առանց նեղութեան դուրս ելայ։ Յարմար դատեցի այդ գիշեր Փիրէ մնալ, մինչեւ որ անցուդարձին ծանօթանայի։ Առաջին հանդիպած պան-

զոկէն ներս մտայ, պանդոկապետը անմիջապէծ անցագիրս հարցուց: Ես որպէս թէ զարմացած հարցուցի՝ թէ ինչ կար, միթէ՞ օրէնքը փոխուեր է, մարդը բացատրեց, որ հայերը և պուլկարները միացած, որոշեր են թագաւորին պալատը և ուրիշ վայրեր օղը հանել, և ոստիկանութիւնը այդ պատճառով նոր եկողներու ինքնութիւնը կ'ուզէ գիտնալ:

Անցագիրս տուի պանդոկապետին, և ես ճաշելու համար դուրս ելայ: Ամառ ժամանակ էր, սրճարանները և հրապարակը բազմութեամբ լեցուն էին, և խօսակցութեան տուարկան զրեթէ ամէն տեղ, հայերու և պուլկարներու դաւադրութեան մասին էր, որոնք Աթէնքը օղը պիտի հանեն եղեր: Թէ ինչո՞ւ, հայերը Աթէնքը օղը պիտի հանէին, կամ ինչ չահ ունէին ատոր մէջ, անշուշտ ոչ ոք չէր անդրադառնար այս հանգամանքին:

Թէեւ ես ամէն բոպէ ձերբակալուելու հաւանականութեան տակ էի, ինծի հետաքրքրողը սակայն, բռնելիք ընթացքս էր: Լուրջ հարց մը կար առջեւս դրուած, որմէ չէի կրնար խուսափիլ: Սեւ ձեռք մը, անանուն բրովոքասիոնով մը. մուր էր քսեր հայերու ճակատին, մեր յունօ-հայկական բարեկամութիւնը թշնամութեան վերածելու համար: Ամբողջ գիշերը մտածելով անցուցի, առանց վայրկեան մը քնանալ կարենալու, բայց վճռական որոշման մը եկած էի:

Առաջ կանուխ: կողմնակի ճամբայով Աթէնք ելայ, հոն գտնուող ընկերներէն որեւէ մէկու հանդիպելու գիտաւորութեամբ: Բայց ոչ ոքի չհանդիպելու գոված անցագանքի, առանց վայրկեան մը քահանան, ձերբակտլուած և բանտարկուած էին:

Մեր գինեվաճառի, Մալգեմիօթիսի խանութիքովէն անցայ գիտմամբ, մեր բարեկամը զիս տեսնելուն, գունաթափւած՝ վարսով մօտեցու ինձ,— Ժագոպ (անունս Ժան Ժազոպ էր), հոս վայրկեան մ'ալ մի մնար, անմիջապէս մեկնէ ի սէր Աստուծոյ, զործը շատ ծանր հանգամանք ստացեր է: Պոլոէն Քեամիլ

փաշայի տղան (նոյն ժամանակ եպարքոս) Սայիդ Փաշան, Սուլթանի կողմէ հոս ուղարկուած է, եթէ քեզ ձերբակալեն, անչուշտ Բալամիտիա (Կիյօթինի վայրը) պիտի տանին, ինչ կ'ուզես ըրէ, բայց անսիջապէս փախիր, գլուխդ ազատէ:

Այն ժամանակ, ես ամերիկեան քաղաքացի էի. մտածեցի մէկ հիւպատոսին երթալ: Հիւպատոսը իմ լաւ բարեկամս էր. անմիջապէս քովը մտալ: — Հլօ՛, Մըսթըր Յակոբեան, առեւտրական գործերդ ի՞նչպէս են, հարցուց:

— Պարոն հիւպատոս, ես հիմա քեզ ուրիշ գործի մը համար տեսնել եկայ, աշատասխանեցի անոր, զիտէք, որ յոյն ոստիկանութիւնը, ժան Ժագոպ անունով մէկը կը փնտռէ. այդ ժան Ժագոպ կոչուած մարդը ես ինքս եմ, կը մտածեմ ոստիկանութեան ներկայանալ, և ինքզինքս ծանօթացնել, եկայ քեզմէ խորհուրդ հարցնելու:

Հիւպատոսը քիչ մը զարմացած, ինծի նայեցաւ, և ըսաւ, որ զիս անմիջապէս շոգենաւ պիտի դնէ. Ամերիկայ ճամբելու համար: Պատասխանեցի իրեն որ, եթէ Ամերիկա երթալ ուզէի, առանց իր օֆանդակութեան ալ կրնայի երթայ: Ըսի իրեն որ ալս Աթէնքը օդը հանելու վատ զրպարտութեան խնդիրը կ'ուզէի մաքրել և ատոր համար ալ, եկեր էի իրեն խորհուրդ հարցնելու:

Հիւպատոսը ըսաւ, որ դժբախտաբար ինք բան մը չի կրնար ընել, այդ խնդիրը քաղաքական լինելուն, դեսպանին կը վերաբերի, որ բայցակայ է: Կուտպայ ըսի և դուրս ելայ քովէն:

Փողոց ելնելուս քանի մը յունարէն թերթեր գնեցի, տեսայ որ ոռւմբերու, գծոխային մեքենայի, ելեկտրական թելերու պատկերներով զարդարուած

էին բոլորն ալ . և շատ մը վայրերու նկարներ, որոնք որպէս թէ՝ հայերու և պուլկարներու կողմէ օդը պիտի հանուէին: Յայտնի էր որ մեր դէմ մեծ բրովաքասիոն մը տեղի կ'ունենար, Սուլթանի հնչուն ոսկիներու ուժովը:

Սուլթանը, Սայիդ փաշան ճամբեր էր, խռատանալով Լարիսայի երկաթուղին, Սելանիկի երկաթուղին միացնելու ֆէրմանը անմիջապէս ստորագրել, եթէ յոյն կառավարութեանը զիս և ընկերներս թրքական կառավարութեան յանձնէր: Մասնաւորապէս զիս կ'ուղէին . Քրէտի Լիօնէյի թղթերուն քննութեամբ, իմ անունս ալ երեւան էր եկած և ատով յայտնի դուրձած, որ Սուլթանի մահափորձի մէջ, ես կարեւոր մասնակցութիւն ունեցեր եմ:

Այլեւս ոչինչ կը մնար ընել, բացի ներկայանալ ոստիկանապետին, և բացատրել խնդրին իսկութիւնը:

Վճռեցի ու անմիջապէս կառք մը վերցնելով . քշել տուի ուղղակի ոստիկանատուն:

Ոստիկանատուն մտնելուս, նկատեցի որ բոլորն ալ հայ-պուլկարական դաւադրութեան մասին կը խօսէին: Ոստիկանի մը ըսի, որ ոստիկանապետը կ'ուղեմ տեսնել, անմիջապէս զիս ներկայացուցին անոր: Բարեւելէն վերջ, հարցուց թէ ո՞վ եմ, և ի՞նչ կ'ուղեմ: Ըսի որ, ձեր փնտուած Ժան Ժագոպը ես եմ, պատահած դէպքերու մասին եկեր եմ բազատրութիւն տալու: Ոստիկանապետը զարմացած՝ թիկնաթոռի վըրայ իյնալով, ապշած զիս կը դիտէր: Երկար բարակ խօսեցայ հետը, ըսի, որ մենք հիւրընկալ Յունաստանի հետ ոչ մէկ խնդիր ունինք, այլ զայն նկատելով ազատ երկիր մը, այստեղէն զէնք ձեռք կը բերենք և Անատոլու կ'ուղարկենք, որ թրքական նոր կոտորածի մը պահուն, հայ ժողովուրդը կարողանայ

ինքնապաշտպանութեան գիմել։ Մենք հայերս, ըսի, անկարելի է որ Յունաստանի դէմ դաւադրութիւն լարենք, ես ինքս 96ի թուրք ու հելլեն պատերազմի ժամանակ, հելլենական բանակին հետ կոռեր եմ, ինչպէս և շարք մը ուրիշ հայեր։ Նոկ Սուլթան Համիդի դէմ եղած մահափորձը, յեղափոխական-քաղաքական աքդ մ'է և պէտք է յոյներու կողմէ գնահատուի, և ոչ թէ բոլոր Յունաստան գտնուած հայերը ձերբակալուին և բանտեցը լեցուին, ինչպէս որ ըրեր էք։

Այս ուղղութեամբ բաւական երկար խօսելէ վերջ, ոստիկանապետը հրամայնց, ո՛ո ինձ սենեակ մը յատկացնեն, ու ինքը աճապարանքով մեկնեցաւ։

Երկրորդ օրը, ոստիկանապետը ինձ նորէն կանչեց, և 1896 թուականի յունօ-թրքական պատերազմի ժամանակ, ո՞ր կողմերը գտնուած լինելու ուղեց իմանալ։ Տուած հարցումներուն բաւարար պատասխան ստանալով։ Ինձի ըսաւ, — զիտէք պարոն Ժագոպ, ես ալ յեղափոխական անցեալ մ'ունեցեր եմ, ես ալ Մակեդոնիայի մէջ, գլխուս գրայ, թապլայով ձուկ ծախեր եմ, պէտք է զիտնաս որ կեանքի մէջ ամենասեւ օրերը, այս օրերն են Վերջէն զիս յանձնեց դատական հարցաքննիչին, ու ինքը մեկնեցաւ։

Երկրորդ օրը, յունական թերթերու մէջ, ոստիկանապետին կողմէ յայտարարութիւն սը հրատարակուեցաւ, թէ՝ Տոքթոր Ժան Ժագոպի յանձնուելովը, և անոր տուած բացատրութիւններովը, ամբողջ խընդիրը երեւան ելած է։ Հայերը ոչ պուլկարներու հետ միացած են, և ոչ ալ, մեր երկրի դէմ ոեւէ դաւադրութիւն սարքած են։ Հայերը ոեր երկրէն զէնք կը գնեն և իրենց հայրենակիցներուն կ'ուղարկեն, որպէս զի կոտորածի միջոցին կարողանան ինքղինք-

նին պաշտպանել։ Տոքթոր ժան Ժակով խանդավառ
հեղենօֆիլ մըն է, շատ լաւ յունարէն կը Շխօսի, և
96 թուականին, մար բանակին հեռ, մեր հայրենիքի
համար կռուեր է եւն։ եւն։

Ոստիկանապետի այս լայտարարութեան վրայ,
ժողովուրդի միտքը բաւականին խաղաղեցաւ, այլեւս
առաջուան գրգռութիւնը չմնաց։

Տաս օր վերջը, քահանան և քսանի չափ հայեր,
բանտէն արձակուեցան, ես և ուրիշ չորս ընկերներ։
Սողոմոն Տարմանեան, Լեւոն Շալճեանը Յակոբ Դաք-
մանեան և ուրիշ Լեւոն մը, որուն ազգանունը մառ-
ցեր եմ, բանտը մնացինք։

Հոս պիտի խոստովանինք որ, փաստերը և դէպ-
քերը այնպէս լասաւորուած էին, որ յոյն կառավա-
րութիւնը մասամբ մը իրաւունք ունէր կասկածելու։
Երբ ես մեկնեցայ Կովկաս, զէնք փոխադրելու համար,
Լեւոնին խստիւ պատուիրած էի, որ զէնք չլեռցնեն,
որովհետեւ իմացած էի որ թրքական հիւպատոսը,
մեր գործունէութեան հոտը առած, լրջօրէն մեր աշար-
ժումներուն կը հետեւի։ Հարկաւոր էր ժամանակ մը
դադար տալ մեր գործունէութեան։ Բայց Լեւոնը,
չանսալով իմ ըրած կարգադրութեան, զէնք զրկելու
կը ձեռնարկէ և դժբախտաբար թուրք հիւպատոսի
պահանջով, յոյն ոստիկանութիւնը զէնքերը կը բռնէ։
Ճիշդ այն ժամանակ, Աթէնքէն ալ չորս վալիդ մէլէ
նիթ կ'իջեցնեն Փիրէ, զէնքերու հետ իզմիր ճամբելու
համար։ Սողոմոնը երբ մէլինիթի վալիզներով Փիրէ
կ'իջնէ, լուր կը ստանայ որ զէնքերը բռնուած են,
և հարկաւոր է վալիզները ետ տանիլ։ Անկարող ետ
տանելու սակայն, Սողոմոնը կը մտածէ, կրէտացի
հայու մը ածուխի տեփոյի մէջ պահել, առժամեայ
կերպով։ Վալիզները։ Այսպէս ալ կ'ընէ։

Ծովեզերքի հսկիչ մաքսատան պետերը, կը նկա-
տեն վալիզներու տեփոն տարուիլը, և կարծելով թէ

10

Մարհատ (իսաշանիշով) Աթէնքի բանտին մէջ

մաքսէ փախցւած սիկարէթի թղթեր եղ, ոստիկաններու հետ կը կոխեն ածուխի տեփոն, և գրաւելով վալիզները. կը տանին Փիրէի ոստիկանատունը: Հոն կը բանան և մէջտեղ կ'ելլէ մէլէնիթը:

Յունաստանի մէջ մէլէնիթ չեն պատրաստեր, եթէ խնդիրը տինամիթի վրայ լինէր, կը հեշտանար այն ժամանակ, որ այդ սարսափելի պայթուցիկը, քօնթրապանտ դրսէն Յունաստան է բերուած, անշուշտ Յունաստանի մէջ գործածուելու համար: Ասոր վրայ աւելցուցած և այն հանդամանքը, որ Փիրէի մէջ զէնքերու և մէլէնիթի բռնուելէն վերջ, երբ ոստիկանութիւնը կը սկսի Աթէնքի մէջ ալ հայերուտները խուզարկել, և շատ մը տեղեր պահուած այդ պայթուցիկը մէջտեղ կողայ: Ինչպէս նաեւ Հայոց եկեղեցիէն 10 վալիլ լեցուն մէլէնիթ, խորանի տակ պահուած, ոստիկանութիւնը կը համոզուի, որ Յունաստանի Շէմ սարքուած դաւադրութիւն մը երեւան բերած է: Պակաս դեր չէր կատարեր և այն հանգամանքը, որ իմ անունս կ'աղաւաղուի չեմ գիտեր ինչպէս, փոխանակ Ժագոպի- կը դառնայ Ժագոփ ուրեմն Պուլկար մը:

Հարցաքննութեան ժամանակ, ես փաստացի կերպով հաստատեցի, որ այդ մէլէնիթը օրինական կարգով, մաքսատունէն անցուցած էի, թէեւ որպէս ֆիլօքսէրայի դէմ գործածուելիք, դեղի անուան տակ: Ջաքսատունն ալ իր կարգին, հաստատեց թէ, մէլէնիթի դէմ օրինական արգելք մը գոյութիւն չունէր օրէնքով:

Օր մը- հարցաքննութեան պահուն տեսայ, որ Սայիդ փաշան, հարցաքննիչի կողքին նստած, թելադրութիւններ կ'ընէ հարցաքննիչն: Բնական է որ սարսափելի բարկանայի:

— Պ. հարցաքննիչ, ըսի իրեն, եթէ ես Թուրքիոյ մէջ հարցաքննուելու փափաք ունենայի, ուղղա-

Կի Պոլիս կ'երթայի, ազատ Յունաստան գալու պէտք չունէի: Կ'երեւի դուք մոռցեր էք, ձեր նախնիքներու քաշած տառապանքը թուրքերու ձեռքէն, որ մեծ պատիւ չի բերեր ձեր յիշողութեան: Պէտք է գիտնաք սակայն, որ եօ ամերիկեան ազատ քաղաքացի մէմ, և եթէ այդ պարոնի թելադրանքով, պիտի շարունակէք ձեր հարցաքննութիւնը, որ կապ չունի Յուլթանի մահափորձին, իս քօնսիւլիս լուր պիտի տամ, միաժամանակ պիտի յայտնե՞ն, որ բողոքելով ձեր դէմ այլեւս ձեզ պիտի չպատասխանեմ, մինչեւ որ այդ պարոնը չհեռանայ ձեր քովէն: Այդպէս ալ եղաւ:

«Համիտի ներկայացուցիչ Սայիդ փաշան, Յունաստանի նախարարապետ Ռալիի հետ դադոնօրէն համաձայնութեան եկեր էր, որ զիս դաւադրութեամբ մը Պոլիս ճամբեն: Բայց որպէսզի յոյն ժողովուրդը չբողոքէ կատարուած անիշաւութեան դէմ, որ Յունաստանի պետական օրէնքներու դէմ էր, որոշած է ին, որ իբր թէ զիս պիտի աքսորէին Եգիպտոս, թրքական շոգենաւ մը դնելով, որ փոխանակ Ալեքսանդրիա երթալու, պիտի երթար ուղղակի Պոլիս: Ես այս անցուդարձերուն տեղեակ էի իմ բարեկամներուս միջոցով: Բայց իմ ամերկեան քաղաքացի լինելս, այս ծրագիրն ալ ջուրը ձգեց:

«Վերջապէս մեր հարցաքննութիւնը վերջացաւ, եւ մեզ փոխադրեցին Բայիա Սթրաթօնայի բանտը: Այլեւս բերանս բացի եւ ըանտէն նախարարապետ Ռալիի եւ Սայիդ փաշայի դէմ սկսայ թերթերու մէջ յայտարարութիւններ ընեւ. եւ մերկացնել անոնց խաղերը:

«Իմ այս յայտարարութիւնները, ինչպէս նաեւ Ալեքսանդրիցան թերթի ուժեղ խմբագրականները ի պաշտպանութիւն մեզ, առաջ բերին յոյն ժողովուրդի, մէջ

շատ բարեացակամ տրամադրութիւն մը : Ամբողջ Յունաստանը յուզող խնդիրը . մեր դատավարութիւնն էր : Սայիդ փաշան շատ մը յոյն թերթեր կաշառած էր , որոնք ատորնաբար սարսափելի բրովաքասիոն մը լարեցին մեր դէմ : «Անրօբօլ» անլուրջ թերթը Փիրէէն մինչեւ Աթէնք երկարող ելեքտրական թելերու եւ ռումբերու նկարները կը հրատարակէր , իր էջերուն մէջ , որոնք իր երեւակայութեան մէջ միայն , գոյութիւն ունէին :

Մենք շատ աշխատեցանք . որ մեր դատավարութիւնը Աթէնքի մէջ տեղի ունենայ , բայց մեր բոլոր ջանքերը անօգուտ անցան : Կառավարութիւնը որոշեց մեզ Լամիա տեղափոխել : դատը հոն տեսնելու համար : Զիս եւ չորս ընկերներս շղթայակապ , Լամիայի բանտը փոխադրեցին :

Սակայն այս ժամանակ , յոյն ժողովուրդի մեծամասնութիւնը , այս խնդրի իսկական փաստերուն ծանօթացած , սկսաւ լարուիլ կառավարութեան դէմ : Բազմաթիւ մտաւորականներ եւ պետական ազդեցիկ անձնաւորութիւններ , Լամիայի երդուեալ դատաւորներուն գրած , եւ պահանջած էին մեր ազատ արձակումը , մեր դատապարտութիւնը սեւ առատ մը համարելով Յունաստանի , ազատ ժողովուրդի ճակտին - «Մակեթօնիա» թերթն ալ շատ ուժեղ խմբագրականով մը . «Հինգ հայ մարտիրոսներ» վերնազրով , մեր ազատ արձակուիլը կը պահանջէր , ինչպէս եւ «Ասթիցա» թերթը :

Մենք երկու փաստաբաններ ունէինք , Ղուկատաքիս , եւ Քօսթանթինո Քօֆիսեօթիս , բայց պէտք տեսնուեցաւ , մէկ հատ ալ Լամիացի փաստաբան վերցնել :

Լամիա հասած օրս . երեկոյեան զիս տարին բանտապետի սենեակը ուր սեղան մը շտկուած էր

Մարհաս (Խաչանիոն) լուսանկարուած բանիք ազատումին առիթով

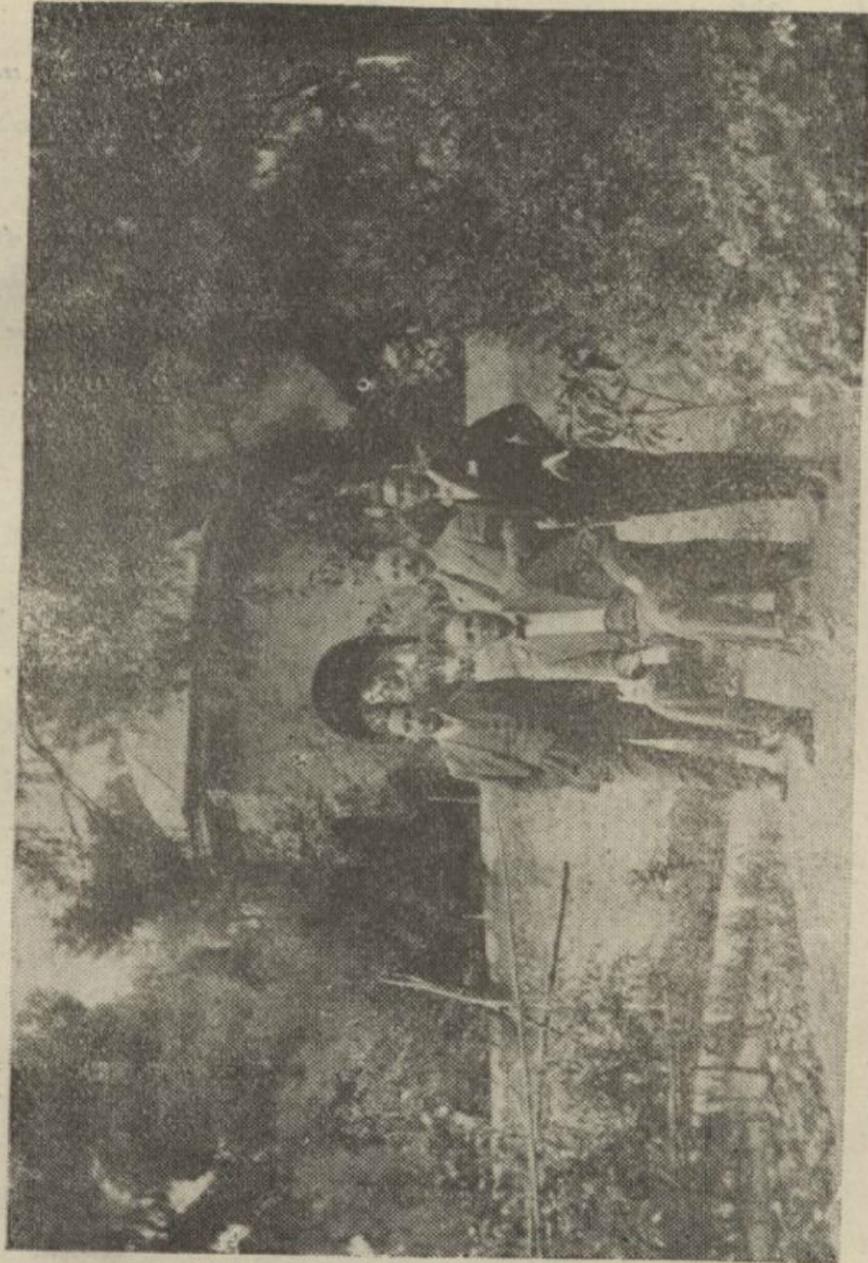

ըմպելիքներով և զանազան ուտելիքներով։ Քիչ վերջը, անծանօթ երիտասարդ մը եկաւ, որու հետ միասին ճաշեցինք։ Այդ երիտասարդը բօմանացի (վալախ) յեղափոխական մ'էր, Լամիա հաստատուած, լսելով մեր պատմութիւնը ինձ հետ կ'ուզէր ծանօթանալ։ Տարիներ վերջը, այդ երիտասարդին Պոլիս, Թոքաթլեանի մէջ հանդիպեցայ, հոն մանրամասնաբար պատմեց ինձ, որ Յունաստան գտնուած ժամանակ հակառակ յոյն կառավարութեան, վալախները կազմակերպելով զբաղած էր Անչուշտ պէտք եղած հիւրասիրութիւնը ցոյց տուի այդ երիտասարդին, որ տարիներ առաջ շղթայակապ հայ յեղափոխականի մը, լարգանք ցոյց տալու չէր զլացած։

Մեր դատավարութիւնը երեք օր տեւեց։ Դատախազը, մեր գործունէութիւնը և մեզ կ'աշխատէր ներկայացնել որպէս անիշխանականնէր։ Իսկ փակման ճառին մէջ, ըստ, որ Պանք Օթօմանի դրաւման ժամանակ, ինքը Պոլիս կը գտնուի եղեր, և պահանջեց մեր դատապարտութիւնը և խստագոյն պատիժներ։

Մեր փաստարաններն ալ շատ լաւ ճառեր խօսեցան։

Ես դատախազին ոլատասխանելով ըսի որ,— եթէ դուք, Պանքայի դէպքի ժամանակ, փոխանակ Կալաթայէն անցնելու, անցնէիք Խասզեղէն, պիտի տեսնէիք թէ ինչպէս անմեղ հայեր, տղամարդ, կին և երախայ, սուխնահար կը լինէին զօրքերու կողմէ, թէ ինչպէս թուրք խուժանը եաթաղաներով։ Հազարաւոր հայեր կը սպաննէր — և վերջացուցի, խօսքս դատախազին ուղղելով, ես վստահ եմ որ եթէ ձեր մօտ նըստած չլինէր թրքական հիւպատոսը, դուք նման մըտքեր պիտի չարտայայտէիք հոս, որովհետեւ, ինչ որ ներկայիս մենք կ'ապրինք, դժոխք Թուրքիայի մէջ,

Մարիաս 1923ին Արենի մէջ՝ ազ կողմը Լեւոն Գետնինեան, ձախ
կողմը փաստաբան Գօֆլինիօրիս.

ձեր պապերը հարիւրաւոր տարիներ ապրեցան և ա-
զատեցաք այդ ատելի թրքական տիրապետութենէն,
երբ Յունաստանը կրկին անկախ եղաւ :

Առաջին դատավարութեամբ, մեր երեք
ընկերները ազատ արձակուեցան, վերջին դատավա-
րութեամբ ալ՝ մենք երկուքս ազատ ձգուեցանք հա-
րիւրաւոր ամբոխի խելագար ցոյցերու մէջ։ Ահազին
բազմութեամբ շրջապատուած մեզ տարին քաղաքի
Պրասըրին, ուր ցոյցերը շարունակուեցան մինչեւ ուշ
ատեն։ Ամէն մարդ կը գրկէր, ձեռք կը թօթուէր մեզ
հետ, զիթօ Յունաստան, զիթօ Հայաստան պուա-
լով։

Վ Ե Բ Զ

ՄԱՍԻՆԻ ՏԱԿ Ե

ՄԱՏԵՎԱՆԴԱՐ “ՅԱՐ ՕՐ”, ԲԻՒ 43

ԱՎԱՐՔԻ ՍԵՐՈՅ

ԵՒ

ԳՅՈՐԳ ԶԱՎՈՒՅ

PRINTED IN GREECE

ԳԻՆ 20 ՏՐԱԽՄԻ. ԱՐՏԱՍԱՀԱՆ 6 ՖՐԱՆՔ
Դիմել Գրատուն «Յար Օր» 20 A, Voulis—Athenes